پیشکش

بحضور اعلیٰ حضرت امیر امان اللہ خان
فرمان روائے دولت مستقلہ افغانستان
خلد اللہ ملکہ و اجلالہ

اے امیر کامگار اے شہریار — نوجوان و مثل پیران پختہ کار
چشم تو از پردگیہا محرم است — مثل پیمان سینہ ات جام جم است
عزم تو پائندہ چون کہسار تو — حزم تو آسان کنندہ دشوار تو
ہمت تو چون خیال من بلند — ملت صد پارہ را شیرازہ بند
ہدیہ از شاہنشہان داری بسے — لعل و یاقوت گران داری بسے

اے امیر ابنِ امیر ابنِ امیر
ہدیۂ از بینوائے ہم پذیر

تا مرا رمزِ حیات آموختند ۔۔۔ آتشے در پیکرم افروختند
یک نوائے سینہ تاب آوردہ ام ۔۔۔ عشق را عہدِ شباب آوردہ ام
پیرِ مغرب شاعرِ المانوی[۱] ۔۔۔ آن قتیلِ شیوہ ہائے پہلوی
بست نقشِ شاہدانِ شوخ و شنگ ۔۔۔ داد مشرق را سلامے از فرنگ
در جوابش گفتہ ام پیغامِ شرق ۔۔۔ ماہتابے ریختم بر شامِ شرق
تا شناسائے خودم خودبین نیم ۔۔۔ با تو گویم او کہ بود و من کیم
او ز افرنگی جوانان مثلِ برق ۔۔۔ شعلۂ من از دمِ پیرانِ شرق
او چمن زادے چمن پروردۂ ۔۔۔ من دمیدم از زمینِ مردۂ
او چو بلبل در چمن "فردوس گوش" ۔۔۔ من بصحرا چون جرس گرمِ خروش
ہر دو دانائے ضمیرِ کائنات ۔۔۔ ہر دو پیغامِ حیات اندر ممات
ہر دو خنجر صبح خند، آئینہ فام ۔۔۔ او برہنہ، من ہنوز اندر نیام
ہر دو گوہر ارجمند و تاب دار ۔۔۔ زادۂ دریائے ناپیدا کنار
او ز شوخی در تہِ قلزم تپید ۔۔۔ تا گریبانِ صدف را بر درید
من بہ آغوشِ صدف تابم ہنوز ۔۔۔ در ضمیرِ بحر نایابم ہنوز

۱۔ شاعر المانوی: گوئٹے۔

آشنائے من ز من بیگانه رفت — از خمستانم تهی پیمانه رفت

من شکوهِ خسروی او را دهم — تختِ کسریٰ زیرِ پائے او نهم

او حدیثِ دلبری خواهد ز من — رنگ و آبِ شاعری خواهد ز من

کم نظر بیتابیٔ جانم ندید — آشکارم دید و پنهانم ندید

فطرتِ من عشق را در بر گرفت — صحبتِ خاشاک و آتش در گرفت

حق رموزِ ملک و دین بر من کشود — نقشِ غیر از پردهٔ چشمم ربود

برگِ گل رنگین ز مضمونِ من است — مصرعِ من قطرهٔ خونِ من است

تا نه پنداری سخن دیوانگی است — در کمالِ این جنون فرزانگی است

از هنر سرمایه دارم کرده اند — در دیارِ هند خوارم کرده اند

لاله و گل از نوایم بے نصیب — طائرم در گلستانِ خود غریب

بسکه گردون سفله و دون پرور است
وائے بر مردے که صاحب جوهر است

دیده اے خسروِ کیوان جناب — آفتابِ "توارت بالحجاب"

ابطحی در دشتِ خویش از راه رفت — از دمِ او سوزِ الا الله رفت

مصریان افتاده در گردابِ نیل — سست رگ تورانیانِ ژنده پیل

آلِ عثمان در شکنجِ روزگار — مشرق و مغرب ز خونش لاله زار

عشق را آئینِ سلمانی نماند — خاکِ ایران ماند

سوز و سازِ زندگی رفت از گلش … آن کہن آتش فسرد اندر دلش
مسلمِ ہندی شکم را بندهٔ … خود فروشے دل ز دین برکندهٔ

در مسلمان شانِ محبوبی نماند
خالدؓ و فاروقؓ و ایوبیؒ نماند

اے ترا فطرت ضمیرِ پاک داد … از غمِ دین سینهٔ صد چاک داد
تازه کن آئینِ صدیقؓ و عمرؓ … چون صبا بر لالهٔ صحرا گزر
ملّتِ آوارهٔ کوه و دمن … در رگِ او خونِ شیران موج زن
زیرک و روئین تن و روشن جبین … چشمِ او چون جرّه بازان تیز بین
قسمتِ خود از جہان نا یافته … کوکبِ تقدیرِ او نا تافته
در قہستان خلوتے ورزیدهٔ … رستخیزِ زندگی نا دیدهٔ
جانِ تو بر محنتِ پیہم صبور … کوش در تہذیبِ افغانِ غیور

تا ز صدیقانِ این امّت شوی
بہرِ دین سرمایهٔ قوّت شوی

زندگی جہد است و استحقاق نیست … جز بہ علمِ انفس و آفاق نیست
گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر … ہر کجا این خیر را بینی بگیر
سیّدِ کلّ صاحبِ امّ الکتاب … پردگیہا بر ضمیرش بے حجاب
عینِ ذات را بے پرده دید … رَبِّ زِدنی از زبانِ او چکید

علمِ اشیا عَلَّمَ الاسماستے ‌ ‌ ‌ ہم عصا و یدِ بیضاستے

علمِ اشیا داد مغرب را فروغ ‌ ‌ ‌ حکمتِ او ماست می بندد ز دوغ

جانِ ما را لذتِ احساس نیست ‌ ‌ ‌ خاکِ رہ جز ریزۂ الماس نیست

علم و دولت نظمِ کارِ ملت است ‌ ‌ ‌ علم و دولت اعتبارِ ملت است

آن یکے از سینۂ احرار گیر ‌ ‌ ‌ وان دگر از سینۂ کہسار گیر

دشنہ زن در پیکرِ این کائنات ‌ ‌ ‌ در شکم دارد گہر چون سومنات

لعلِ ناب اندر بدخشانِ تو ہست
برقِ سینا در قہستانِ تو ہست

کشورِ محکم اساسے بایدت؟ ‌ ‌ ‌ دیدۂ مردم شناسے بایدت

اے بسا آدم کہ ابلیسی کند ‌ ‌ ‌ اے بسا شیطان کہ ادریسی کند

رنگِ او نیرنگ و بودِ او نمود ‌ ‌ ‌ اندرونِ او چو داغِ لالہ دود

پاکباز و کعبتینِ او دغل ‌ ‌ ‌ ریمن و غدر و نفاق اندر بغل

در نگر اے خسروِ صاحب نظر ‌ ‌ ‌ نیست ہر سنگے کہ می تابد گہر

مرشدِ رومی حکیمِ پاک زاد ‌ ‌ ‌ سرِّ مرگ و زندگی بر ما کشاد

"ہر ہلاکِ امتے پیشین کہ بود
زانکہ بر جندل[1] گمان بردند عود"

سروری در دینِ ما خدمت گری است ‌ ‌ ‌ عدلِ فاروقی و فقرِ حیدری است

---

[1] پتھر

در هجوم کارہائے ملک و دین
با دلِ خود یک نفس خلوت گزین

ہر کہ یک دم در کمینِ خود نشست
ہیچ نخچیر از کمندِ او نجست

در قبائے خسروی درویش زی
دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قائدِ ملت شہنشاہِ مراد
تیغِ او را برق و تندر خانہ زاد

ہم فقیرے ہم شہِ گردون فرے
اردشیرے با روانِ بوذرے

غرق بودش در زرہ بالا و دوش
در میانِ سینہ دل موئینہ پوش

آن مسلمانان کہ میری کردہ اند
در شہنشاہی فقیری کردہ اند

در امارت فقر را افزودہ اند
مثلِ سلمان رض در مدائن بودہ اند

حکمرانے بود و سامانے نداشت
دستِ او جز تیغ و قرآنے نداشت

ہر کہ عشقِ مصطفٰے سامانِ اوست
بحر و بر در گوشۂ دامانِ اوست

سوزِ صدیق رض و علی رض از حق طلب
ذرۂ عشقِ نبی ص از حق طلب

زانکہ ملت را حیات از عشقِ اوست
برگ و سازِ کائنات از عشقِ اوست

جلوۂ بے پردۂ او وا نمود
جوہرِ پنہان کہ بود اندر وجود

روح را جز عشقِ او آرام نیست
عشقِ او روزیست کو را شام نیست

خیز و اندر گردش آور جامِ عشق
در قہستان تازہ کن پیغامِ عشق

اقبال

لالۂ طور

بسم اللہ الرحمن الرحیم

لالۂ طور

(۱)
شہیدِ نازِ او بزمِ وجود است
نیاز اندر نہادِ ہست و بود است
نمی بینی کہ از مہرِ فلک تاب
بسیمائے سحر داغِ سجود است

(۲)
دلِ من روشن از سوزِ درون است
جہان بین چشمِ من از اشکِ خون است
ز رمزِ زندگی بیگانہ تر باد
کسے کو عشق را گوید جنون است

(۳) بباغان بادِ فروردین دہد عشق
براغان غنچه چون پروین دہد عشق
شعاعِ مہرِ او قلزم شگاف است
بماہی دیدۂ رہ بین دہد عشق

(۴) عقابان را بہائے کم نہد عشق
تذروان را ببازان سر دہد عشق
نگه دارد دلِ ما خویشتن را
ولیکن از کمینش بر جہد عشق

(۵) به برگِ لاله رنگ آمیزیٔ عشق
بجانِ ما بلا انگیزیٔ عشق
اگر این خاکدان را وا شگافی
درونش بنگری خونریزیٔ عشق

(۶) نه ہر کس از محبّت مایه دار است
نه با ہر کس محبّت سازگار است
بروید لاله با داغِ جگر تاب
دلِ لعلِ بدخشان بے شرار است

(۷) درین گلشن پریشان مثلِ بویم
نمی دانم چه می خواهم چه جویم
بر آید آرزو یا بر نیاید
شهیدِ سوز و سازِ آرزویم

(۸) جهان مشتِ گِل و دل حاصل اوست
همین یک قطرهٔ خون مشکلِ اوست
نگاهِ ما دو بین افتاد ورنه
جهانِ هر کسے اندر دلِ اوست

(۹) سحر می گفت بلبل باغبان را
درین گِل جز نهالِ غم نگیرد
به پیری می رسد خارِ بیابان
ولے گُل چون جوان گردد بمیرد

(۱۰) جهانِ ما که نابود است بودش
زیان توام همی زاید ز سودش
کهن را نو کن و طرحِ دگر ریز
دلِ ما بر نتابد دیر و زودش

(۱۱) نوائے عشق را ساز است آدم
کشاید راز و خود راز است آدم
جہان او آفرید، این خوب تر ساخت
مگر با ایزد انباز است آدم

(۱۲) نہ من انجام و نے آغاز جویم
ہمہ رازم جہان راز جویم
گر از روئے حقیقت پردہ گیرند
ہمان بوک و مگر را باز جویم

(۱۳) دلا نارائی پروانہ تا کے
نگیری شیوۂ مردانہ تا کے
یکے خود را بسوز خویشتن سوز
طواف آتش بیگانہ تا کے

(۱۴) تنے پیدا کن از مشت غبارے
تنے محکم تر از سنگین حصارے
درون او دل درد آشنائے
چو جوئے در کنار کوہسارے

(۱۵) از آب و گل خدا خوش پیکرے ساخت
جہانے از ارم زیبا ترے ساخت
ولے ساقی بہ آن آتش کہ دارو
زخاک من جہانے دیگرے ساخت

(۱۶) بہ یزدان روزِ محشر برہمن گفت
فروغ زندگی تاب شرر بود
ولیکن گر نرنجی با تو گویم
صنم از آدمی پائندہ تر بود

(۱۷) گزشتی تیز گام اے اخترِ صبح
مگر از خواب ما بیزار رفتی
من از نا آگہی گم کردہ راہم
تو بیدار آمدی بیدار رفتی

(۱۸) تہی از ہائے و ہو میخانہ بودے
گلِ ما از شرر بیگانہ بودے
نبودے عشق و این ہنگامۂ عشق
اگر دل چون خرد فرزانہ بودے

(١٩) ترا اے تازہ پرواز آفریدند
سراپا لذّتِ بال آزمائی
ہوس ما را گران پرواز دارد
تو از ذوقِ پریدن پر کشائی

(٢٠) چہ لذّت یارب اندر ہست و بود است
دلِ ہر ذرّہ در جوشِ نمود است
شگافد شاخ را چون غنچۂ گل
تبسّم ریز از ذوقِ وجود است

(٢١) شنیدم در عدم پروانہ می گفت
دمے از زندگی تاب و تبم بخش
پریشان کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و ساز یک شبم بخش

(٢٢) مسلمانان! مرا حرفے است در دل
کہ روشن تر ز جان جبرئیل[ع] است
نہانش دارم از آذر نہادان
کہ این سرّے ز اسرار خلیل[ع] است

(۲۳) به کوشش ره سپاری ای دل ای دل!
مرا تنها گزاری ای دل ای دل!
دمادم آرزوها آفرینی
مگر کارے نداری ای دل ای دل!

(۲۴) رہے در سینۂ انجم کشائی
ولے از خویشتن ناآشنائی
یکے بر خود کشا چون دانه چشمے
که از زیرِ زمین نخلے برآئی

(۲۵) سحر در شاخسارِ بوستانے
چه خوش می گفت مرغِ نغمه خوانے
برآور هر چه اندر سینه داری
سرودے، نالۂ، آہے، فغانے

(۲۶) ترا یک نکتۂ سر بسته گویم
اگر درسِ حیات از من بگیری
بمیری گر به تن جانے نداری
وگر جانے به تن داری بمیری

(۲۷) بهل افسانهٔ آن پا چراغی
حدیثِ سوزِ او آزارِ گوش است
من آن پروانه را پروانه دانم
که جانش سخت کوش و شعله نوش است

(۲۸) ترا از خویشتن بیگانه سازد
من آن آبِ طربناکی ندارم
ببازارم مجو دیگر متاعی
چو گل جز سینهٔ چاکی ندارم

(۲۹) زیان بینی ز سیرِ بوستانم
اگر جانت شهیدِ جستجو نیست
نمایم آنچه هست اندر رگِ گل
بهارِ من طلسمِ رنگ و بو نیست

(۳۰) برون از ورطهٔ بود و عدم شو
فزون تر زین جهانِ کیف و کم شو
خودی تعمیر کن در پیکرِ خویش
چو ابراهیم معمارِ حرم شو

(۳۱) ز مرغانِ چمن ناآشنایم
بشاخِ آشیان تنها سرایم
اگر نازک دلی از من کران گیر
که خونم می تراود از نوایم

(۳۲) جهان یارب چه خوش هنگامه دارد
همه را مستِ یک پیمانه کردی
نگه را با نگه آمیز دادی
دل از دل جان زجان بیگانه کردی

(۳۳) سکندر با خضر خوش نکته گفت
شریکِ سوز و سازِ بحر و بر شو
تو این جنگ از کنارِ عرصه بینی
بمیر اندر نبرد و زنده تر شو

(۳۴) سریرِ کیقباد، اکلیلِ جم خاک
کلیسا و بتستان و حرم خاک
ولیکن من ندانم گوهرم چیست
نگاهم برتر از گردون، تنم خاک

اگر در مشتِ خاکِ تو نہادند (۳۵)
دلِ صد پارۂ خونابہ بارے
ز ابرِ نوبہاران گریہ آموز
کہ از اشکِ تو روید لالہ زارے

دمادم نقش ہائے تازہ ریزد (۳۶)
بیک صورت قرارِ زندگی نیست
اگر امروزِ تو تصویرِ دوش است
بخاکِ تو شرارِ زندگی نیست

چو ذوقِ نغمہ ام در جلوت آرد (۳۷)
قیامت افگنم در محفلِ خویش
چو می خواہم دمے خلوت بگیرم
جہان را گم کنم اندر دلِ خویش

چہ می پرسی میانِ سینہ دل چیست (۳۸)
خرد چون سوز پیدا کرد دل شد
دل از ذوقِ تپش دل بود لیکن
چو یک دم از تپش افتاد دل شد

(۳۹) خرد گفت او بچشم اندر نگنجد
نگاهِ شوق در امید و بیم است
نمی گردد کهن افسانۂ طور
که در هر دل تمنائے کلیم است

(۴۰) کنشت و مسجد و بتخانه و دیر
جز این مشتِ گلے پیدا نه کردی
ز حکمِ غیر نتوان جز بدل رست
تو اے غافل دلے پیدا نه کردی

(۴۱) نه پیوستم درین بستان سرا دل
ز بندِ این و آن آزاد رفتم
چو بادِ صبح گردیدم دمے چند
گلان را آب و رنگے داده رفتم

(۴۲) بخود باز آورد رندِ کهن را
مئے برنا که من در جام کردم
من این مے چون مغانِ دورِ پیشین
ز چشمِ مستِ ساقی وام کردم

(۴۳) سفالم را مے او جامِ جم کرد
درونِ قطرہ ام پوشیدہ یم کرد
خرد اندر سرم بتخانۂ ریخت
خلیلِ عشق دیرم را حرم کرد

(۴۴) خرد زنجیریِ امروز و دوش است
پرستارِ بتان چشم و گوش است
صنم در آستین پوشیدہ دارد
برہمن زادۂ زنّار پوش است

(۴۵) خرد اندر سرِ ہر کس نہادند
تنم چون دیگران از خاک و خون است
ولے این راز کس چون من نداند
ضمیرِ خاک و خونم بے چگون است

(۴۶) گدائے جلوہ رفتی بر سرِ طور
کہ جانِ تو ز خود نامحرمے ہست
قدم در جستجوئے آدمے زن
خدا ہم در تلاشِ آدمے ہست

(۴۷) بگو جبریلؑ را از من پیامے
مرا آن پیکرِ نوری ندادند
ولے تاب وتبِ ما خاکیان بین
بنوری ذوقِ مہجوری نہ دادند

(۴۸) ہمائے علم تا افتد بدامت
یقین کم کن گرفتارِ شکے باش
عمل خواہی؟ یقین را پختہ تر کن
یکے جوے و یکے بین و یکے باش

(۴۹) خرد بر چہرۂ تو پردہ بافت
نگاہے تشنۂ دیدار دارم
در افتد ہر زمان اندیشہ باشوق
چہ آشوب افگنی در جانِ زارم!

(۵۰) دلت می لرزد از اندیشۂ مرگ
زبیمش زرد مانندِ زریری
بخود باز آ خودی را پختہ تر گیر
اگر گیری؟ پس از مردن نمیری

(۵۱) ز پیوندِ تن و جانم چہ پرسی
بدامِ چند و چون در می نیایم
دمِ آشفتہ ام در پیچ و تابم
چو از آغوشِ نَے خیزم نوایم

(۵۲) مرا فرمود پیرِ نکتہ دانے
ہر امروزِ تو از فردا پیام است
دل از خوبانِ بے پروا نگہدار
حریمش جز بادہ دادن حرام است

(۵۳) ز رازِ معنیٔ قرآن چہ پرسی
ضمیرِ ما بہ آیاتش دلیل است
خرد آتش فروزد، دل بسوزد
ہمین تفسیرِ نمرود و خلیل است

(۵۴) من از بود و نبودِ خود خموشم
اگر گویم کہ ہستم خود پرستم
ولیکن این نوائے سادۂ کیست
کسے در سینہ می گوید کہ ہستم

(۵۵) زمن با شاعرِ رنگین بیان گوئے
چہ سود از سوز اگر چون لالہ سوزی
نہ خود را می گدازی ز آتشِ خویش
نہ شامِ دردمندے بر فروزی

(۵۶) زخوب و زشتِ تو ناآشنا یم
عیارش کردۂ سود و زیان را
درین محفل زمن تنہاترے نیست
بچشمِ دیگرے بینم جہان را

(۵۷) تو اے شیخِ حرم شاید ندانی
جہانِ عشق را ہم محشرے ہست
گناہ و نامہ و میزان ندارد
نہ او را مسلمے نے کافرے ہست

(۵۸) چہ تاب از خود بگیرد قطرۂ آب
میانِ صد گہر یک دانہ گردد
بہ بزمِ ہمنوایان آنچنان زی
کہ گلشن بر تو خلوت خانہ گردد

(٥٩) من اے دانشوران در پیچ و تابم
خرد را فہمِ این معنی محال است
چسان در مشتِ خاکے تن زند دل
کہ دل دشتِ غزالانِ خیال است!

(٦٠) میار ابزم بر ساحل کہ آنجا
نوائے زندگانی نرم خیز است
بدریا غلط و با موجش درآویز
حیاتِ جاودان اندر ستیز است

(٦١) سراپا معنیِ سربستہ ام من
نگاہِ حرف بافان بر نتابم
نہ مختارم توان گفتن نہ مجبور
کہ خاکِ زندہ ام در انقلابم!

(٦٢) مگو از مدعائے زندگانی
ترا بر شیوہ ہائے او نگہ نیست
من از ذوقِ سفر آن گونہ مستم
کہ منزل پیشِ من جز سنگِ رہ نیست

(۶۳) اگر کردی نگہ در پارۂ سنگ
زفیضِ آرزوئے تو گہر شد
بزرِ خود را بسنج اے بندۂ زر
کہ زر از گوشۂ چشمِ تو زر شد

(۶۴) وفا نا آشنا بیگانہ خو بود
نگاہش بے قرار از جستجو بود
چو دید او را پرید از سینۂ من
ندانستم کہ دست آموزِ او بود

(۶۵) مپرس از عشق و از نیرنگیِ عشق
بہر رنگے کہ خواہی سر برآرد
درون سینہ بیش از نقطۂ نیست
چو آید بر زبان پایان ندارد

(۶۶) مشو اے غنچۂ نورستہ دل گیر
ازین بستان سرا دیگر چہ خواہی
لب جو، بزمِ گل، مرغِ چمن سیر
صبا، شبنم، نوائے صبحگاہی

(۶۷) مرا روزے گل افسردۂ گفت
نمودِ ما چو پروازِ شرار است
دلم بر محنتِ نقش آفرین سوخت
کہ نقشِ کلکِ او ناپائدار است

(۶۸) جہانِ ما کہ ناپایاستے نہ دارد
چو ماہی در یمِ ایّام غرق است
یکے بر دل نظر واکن کہ بینی
یمِ ایّام در یک جام غرق است

(۶۹) بمرغانِ چمن ہمداستانم
زبانِ غنچہ ہائے بے زبانم
چو میرم با صبا خاکم بیامیز
کہ جز طوفِ گلان کارے ندارم

(۷۰) نماید آنچہ ہست این وادئ گل؟
درونِ لالۂ آتش بجان چیست؟
بچشمِ ما چمن یک موجِ رنگ است
کہ می داند بچشمِ بلبلان چیست؟

(۷۱) تو خورشیدی و من سیّارهٔ تو
سراپا نورم از نظّارهٔ تو
ز آغوشت تو دورم نا تمامم
تو قرآنی و من سیپارهٔ تو

(۷۲) خیالِ او درونِ دیده خوشتر
غمش افزوده جان کاهیده خوشتر
مرا صاحبدلے این نکته آموخت
ز منزل جادهٔ پیچیده خوشتر

(۷۳) دماغم کافرِ زنار دار است
بتان را بندهٔ پروردگار است
دلم را بین که نالد از غمِ عشق
ترا با دین و آئینم چه کار است

(۷۴) صنوبر بندهٔ آزادهٔ او
فروغِ روئے گل از بادهٔ او
حریمش آفتاب و ماه و انجم
دلِ آدم درِ نگشادهٔ او

(۷۵) ز انجم تا بہ انجم صد جہان بود
خرد ہر جا کہ پر زد آسمان بود
ولیکن چون بخود نگریستم من
کرانِ بیکران در من نہان بود

(۷۶) بپائے خود مزن زنجیرِ تقدیر
تہِ این گنبدِ گردان رہے ہست
اگر باور نداری خیز و دریاب
کہ چون پا وا کنی جولان گہے ہست

(۷۷) دلِ من در طلسمِ خود اسیر است
جہان از پرتوِ او تاب گیر است
مپرس از صبح و شامم زآفتابے
کہ پیشِ روزگارِ من پریر است

(۷۸) نوا در سازِ جان از زخمۂ تو
چسان در جانی و از جان برونی؟
چراغم، با تو سوزم بے تو میرم
نوائے بیچونِ من بے من چگونی؟

(۷۹) نفسِ آشفته موجے از یمِ اوست
نے ما نغمۂ ما از دمِ اوست
لبِ جوئے ابد چون سبزہ رستم
رگِ ما ریشۂ ما از نمِ اوست

(۸۰) ترا در دیکی در سینہ پیچید
جہانِ رنگ و بو را آفریدی
دگر از عشقِ بیباکم چہ رنجی
کہ خود این ہائے وہو را آفریدی

(۸۱) کرا جوئی، چرا در پیچ و تابی؟
کہ او پیدا است تو زیرِ نقابی
تلاشِ او کنی جز خود نہ بینی
تلاشِ خود کنی جز او نیابی

(۸۲) تو اے کودک منش خود را ادب کن
مسلمان زادۂ؟ ترکِ نسب کن
برنگِ احمر و خون و رگ و پوست
عرب نازد اگر ترکِ عرب کن

(۸۳) نه افغانیم و نے ترک و تتاریم
چمن زادیم و از یک شاخساریم
تمیزِ رنگ و بو بر ما حرام است
که ما پروردهٔ یک نوبهاریم

(۸۴) نهان در سینهٔ ما عالمے هست
بخاکِ ما دلے، در دل غمے هست
ازان صهبا که جانِ ما برافروخت
هنوز اندر سبوئے ما نمے هست

(۸۵) دلِ من! اے دلِ من! اے دلِ من!!
یمِ من، کشتیِ من، ساحلِ من!
چو شبنم بر سرِ خاکم چکیدی؟
و یا چون غنچه رستی از گلِ من؟

(۸۶) چه گویم نکتهٔ زشت و نکو چیست
زبان لرزد که معنی پیچ دار است
برون از شاخ بینی خار و گل را
درونِ او نه گل پیدا نه خار است

(۸۷) کسے کو دردِ پنہانے ندارد
تنے دارد ولے جانے ندارد
اگر جانے ہوس داری طلب کن
تب و تابے کہ پایانے ندارد

(۸۸) چہ پرسی از کجایم چیستم من
بخود پیچیدہ ام تا زیستم من
درین دریا چو موجِ بے قرارم
اگر بر خود نہ پیچم نیستم من

(۸۹) بچندین جلوہ در زیرِ نقابی
نگاہِ شوقِ ما را بر نتابی
دوی در خونِ ما چون نشتر ہے
و لے بیگانہ خوئی ، دیر یابی

(۹۰) دل از منزل بروں کن پا برہ دار
نگہ را پاک مثلِ مہر و مہ دار
متاعِ عقل و دین با دیگران بخش
غمِ عشق ار بدست افتد نگہدار

(۹۱) بیا اے عشق، اے رمزِ دلِ ما
بیا اے کشتِ ما، اے حاصلِ ما
کہن گشتند این خاکی نہادان
دگر آدم بنا کن از گلِ ما

(۹۲) سخن درد و غم آرد درد و غم بہ
مرا این نالہ ہائے دمبدم بہ
سکندر را ز عیشِ من خبر نیست
نوائے دل کشے از ملکِ جم بہ

(۹۳) نہ من بر مرکبِ ختلی سوارم
نہ از وابستگانِ شہریارم
مرا اے ہمنشیں دولت ہمین بس
چو کاوم سینہ را لعلے برآرم

(۹۴) کمالِ زندگی خواہی؟ بیاموز
کشادن چشم و جز بر خود نہ بستن
فرو بردن جہان را چون دمِ آب
طلسمِ زیر و بالا در شکستن

(۹۵) تو می گوئی که آدم خاک زاد است
اسیرِ عالمِ کون و فساد است
ولے فطرت ز اعجازے که دارد
بنائے بحر بر جویش نهاد است

(۹۶) دلِ بیباک را ضرغام[1] رنگ[2] است
دلِ ترسنده را آهو پلنگ است
اگر بیمے نداری بحر صحرا است
اگر ترسی بهر موجش نهنگ است

(۹۷) ندانم باده ام یا ساغرم من
گهر در دامنم یا گوهرم من
چنان بینم چو بر دل دیده بندم
که جانم دیگر است و دیگرم من

(۹۸) تو گوئی طائرِ ما زیرِ دام است
پریدن بر پرِ بالش حرام است
زنن بر جسته تر شد معنیٔ جان
فسانِ خنجرِ ما از نیام است

---

[1] ضرغام: شیر۔ [2] رنگ: گوسفند۔

(۹۹) چسان زاید تمنّا در دلِ ما؟
چسان سوزد چراغ منزلِ ما؟
بچشم ما که می بیند؟ چه بیند؟
چسان گنجید دل اندر گلِ ما؟

(۱۰۰) چو در جنّت خرامیدم پس از مرگ
بچشم این زمین و آسمان بود
شکے با جانِ حیرانم در آویخت
جهان بود آنکه تصویرِ جهان بود

(۱۰۱) جهان ما که جز انگاره[۱] نیست
اسیرِ انقلاب صبح و شام است
ز سوہانِ قضا ہموار گردد
ہنوز این پیکرِ گِل ناتمام است

(۱۰۲) چسان اے آفتابِ آسمان گرد
باین دوری بچشم ما در آئی؟
بخاکی و اصل و از خاکدان دور!
تو اے مژگانِ گِل آخر کجائی؟

---

[۱] انگاره: نقش ناتمام خواہ سایہ دار ہو خواہ بے سایہ۔

(۱۰۳) تراش از تیشهٔ خود جادهٔ خویش
براه دیگران رفتن عذاب است
گر از دستِ تو کارِ نادر آید
گناهے هم اگر باشد ثواب است

(۱۰۴) بمنزل رهروِ دل در نسازد
به آب و آتش و گل در نسازد
نه پنداری که در تن آرمیداست
که این دریا بساحل در نسازد

(۱۰۵) بیا با شاهدِ فطرت نظرباز
چرا در گوشهٔ خلوت گزینی
ترا حق داد چشمِ پاک بینے
که از نورش نگاهے آفرینی

(۱۰۶) میان آب و گل خلوت گزیدم
ز افلاطون و فارابی بریدم
نه کردم از کسے دریوزهٔ چشم
جهان را جز بچشمِ خود نه دیدم

(۱۰۷) ز آغازِ خودی کس را خبر نیست
خودی در حلقهٔ شام و سحر نیست
ز خضر این نکتهٔ نادر شنیدم
که بحر از موجِ خود دیرینه‌تر نیست

(۱۰۸) دلا رمزِ حیات از غنچه دریاب
حقیقت در مجازش بے حجاب است
ز خاکِ تیره می روید و لیکن
نگاہش بر شعاعِ آفتاب است

(۱۰۹) فروغِ او به بزمِ باغ و راغ است
گل از صهبائے او روشن اياغ است
شبِ کس در جهان تاریک نگزاشت
که در هر دل ز داغِ او چراغ است

(۱۱۰) ز خاکِ نرگستان غنچهٔ رست
که خواب از چشمِ او شبنم فرو شست
خودی از بے خودی آمد پدیدار
جهان دریافت آخر آنچه می جست

(۱۱۱) جہان کز خود ندارد دستگاہے
بکوئے آرزو می جست راہے
ز آغوشِ عدم دزدیدہ بگریخت
گرفت اندر دلِ آدم پناہے

(۱۱۲) دلِ من رازدانِ جسم و جان است
نپنداری اجل بر من گران است
چہ غم گر یک جہان گم شد ز چشمم
ہنوز اندر ضمیرم صد جہان است

(۱۱۳) گلِ رعنا چو من در مشکلے ہست
گرفتارِ طلسمِ محفلے ہست
زبانِ برگِ او گویا نہ گردند
ولے در سینۂ چاکش دلے ہست

(۱۱۴) مزاجِ لالۂ خودرو شناسم
بشاخ اندر گلان را بو شناسم
ازان دارد مرا مرغِ چمن دوست
مقامِ نغمہ ہائے او شناسم

(۱۱۵) جہان یک نغمہ زارِ آرزوئے
بم و زیرش ز تارِ آرزوئے
بچشمم ہر چہ ہست و بود و باشد
دمے از روزگارِ آرزوئے

(۱۱۶) دلِ من بیقرارِ آرزوئے
درونِ سینۂ من ہائے وہوئے
سخن اے ہمنشین از من چہ خواہی
کہ من با خویش دارم گفتگوئے

(۱۱۷) دوامِ ما ز سوزِ ناتمام است
چو ماہی جز تپش بر ما حرام است
مجو ساحل کہ در آغوشِ ساحل
تپید یک دم و مرگِ دوام است

(۱۱۸) مرنج از برہمن اے واعظِ شہر
گر از ما سجدۂ پیشِ بتان خواست
خدائے ما کہ خود صورت گری کرد
بتے را سجدۂ از قدسیان خواست

(۱۱۹) حکیمان گرچه صد پیکر شکستند
مقیمِ سومنات بود و هستند
چسان افرشته و یزدان بگیرند
هنوز آدم بفتراکی نه بستند

(۱۲۰) جهان ها روید از مشتِ گلِ ما
بیا سرمایه گیر از حاصلِ ما
غلط کردی رهِ سر منزلِ دوست
دمی گم شو بصحرای دلِ ما

(۱۲۱) هزاران سال با فطرت نشستم
باو پیوستم و از خود گسستم
ولیکن سرگذشتم این دو حرف است
تراشیدم، پرستیدم، شکستم

(۱۲۲) به پهنای ازل پر می گشودم
ز بندِ آب و گل بیگانه بودم
بچشمِ تو بهای من بلند است
که آوردی ببازارِ وجودم

(۱۲۳) درونم جلوهٔ افکار این چیست!
بدرونِ من همه اسرار این چیست!
بفرما اے حکیمِ نکته پرداز
بدن آسوده جان سیّار این چیست!

(۱۲۴) بخود نازم گدائے بے نیازم
تہم، سوزم، گدازم، نے نوازم
ترا از نغمه در آتش نشاندم
سکندر فطرتم آئینه سازم

(۱۲۵) اگر آگاهی از کیف و کمِ خویش
یمے تعمیر کن از شبنمِ خویش
دلا دریوزهٔ مهتاب تا کے!
شبِ خود را برافروز از دمِ خویش

(۱۲۶) چه غم داری، حیاتِ دل ز دم نیست
که دل در حلقهٔ بود و عدم نیست
مخور اے کم نظر اندیشهٔ مرگ
اگر دم رفت دل باقی است غم نیست

(۱۲۷) تو اے دل تا نشینی در کنارم
ز تشریفِ شہان خوش تر گلیمم
درونِ سینہ ام باشی پس از مرگ؟
من از دستِ تو در امید و بیمم

(۱۲۸) ز من گو صوفیانِ باصفا را
خدا جویانِ معنی آشنا را
غلامِ ہمّتِ آن خود پرستم
کہ با نورِ خودی بیند خدا را

(۱۲۹) چو نرگس این چمن نادیدہ مگزر
چو بو در غنچۂ پیچیدہ مگزر
ترا حق دیدۂ روشن ترے داد
خرد بیدار و دل خوابیدہ مگزر

(۱۳۰) تراشیدم صنم بر صورتِ خویش
بشکلِ خود خدا را نقش بستم
مرا از خود برون رفتن محال است
بہر رنگے کہ ہستم خود پرستم

(۱۳۱) به شبنم غنچهٔ نورسته می گفت
نگاهِ ما چمن زادان رسا نیست
در آن پهنا که صد خورشید دارد
تمیزِ پست و بالا هست یا نیست؟

(۱۳۲) زمین را رازدانِ آسمان گیر
مکان را شرحِ رمزِ لامکان گیر
پرد هر ذرّه سوئے منزلِ دوست
نشانِ راه از ریگِ روان گیر

(۱۳۳) ضمیرِ کن فکان غیر از تو کس نیست
نشانِ بے نشان غیر از تو کس نیست
قدم بیباک تر نه در رهِ زیست
به پهنائے جهان غیر از تو کس نیست

(۱۳۴) زمین خاکِ درِ میخانهٔ ما
فلک یک گردشِ پیمانهٔ ما
حدیثِ سوز و سازِ ما دراز است
جهان دیباچهٔ افسانهٔ ما

(۱۳۵) سکندر رفت و شمشیر و علم رفت
خراجِ شہر و گنجِ کان و یم رفت
اُمم را از شہان پائندہ تر دان
نمی بینی کہ ایران ماند و جم رفت؟

(۱۳۶) ربودی دل ز چاکِ سینۂ من
بغارت بردۂ گنجینۂ من
متاعِ آرزویم با کہ دادی ؟
چہ کردی با غمِ دیرینۂ من؟

(۱۳۷) ز پیشِ من جہانِ رنگ و بو رفت
زمین و آسمان و چار سو رفت
تو رفتی اے دل از ہنگامۂ او؟
و یا از خلوت آبادِ تو او رفت؟

(۱۳۸) مرا ز پردۂ ساز آگہی نیست
و لے دانم نوائے زندگی چیست
سرودم آنچنان در شاخساران
گل از مرغِ چمن پرسد کہ این کیست

(۱۳۹) نوا مستانہ در محفل زدم من
شرارِ زندگی بر گِل زدم من
دل از نورِ خرد کردم ضیا گیر
خرد را بر عیارِ دل زدم من

(۱۴۰) عجم از نغمہ ہائے من جوان شد
ز سودایم متاعِ او گران شد
ہجومے بود رہ گم کردہ در دشت
ز آوازِ درایم کاروان شد

(۱۴۱) عجم از نغمہ ام آتش بجان است
صدائے من درائے کاروان است
حُدی[۱] را تیز تر خوانم چو عُرفی
کہ رہ خوابیدہ و محمل گران است

(۱۴۲) ز جانِ بے قرار آتش کشادم
ولے در سینۂ مشرق نہادم
گِلِ او شعلہ زار از نالۂ من
چو برق اندر نہادِ او فتادم

---

[۱] نوا را تلخ تر می زن چو ذوقِ نغمہ کم یابی   حُدی را تیز تر می خوان چو محمل را گرا
(ع

(۱۴۳) مرا مثلِ نسیم آوارہ کردند
دلم مانندِ گُل صد پارہ کردند
نگاہم را کہ پیدا ہم نہ بیند
شہیدِ لذّتِ نظّارہ کردند

(۱۴۴) خرد کہ پاس رازِ سینہ سازد
کمالش سنگ را آئینہ سازد
نوائے شاعرِ جادو نگارے
زنیشِ زندگی نوشینہ سازد

(۱۴۵) زشاخِ آرزو بر خوردہ ام من
بہ رازِ زندگی پے بردہ ام من
بترس از باغبان اے ناوک انداز
کہ پیغامِ بہار آوردہ ام من

(۱۴۶) خیالم کو گل از فردوس چیند
چو مضمونِ غریبے آفریند
دلم شیشہ می لرزد چو برگے
کہ بروے قطرۂ شبنم نشیند

(۱۴۷) عجم بحریست ناپیدا کنارے
که در وے گوهر الماس رنگ است
ولیکن من نرانم کشتیٔ خویش
بدریائے که موجش بے نهنگ است

(۱۴۸) مگو کار جهان ناستوار است
هر آنِ ما ابد را پرده دار است
بگیر امروز را محکم که فردا
هنوز اندر ضمیرِ روزگار است

(۱۴۹) رمیدی از خداوندانِ افرنگ
ولے بر گور و گنبد سجده پاشی
به لالائی چنان عادت گرفتی
ز سنگِ راه مولائے تراشی

(۱۵۰) قبائے زندگانی چاک تا کے
چو موران آشیان در خاک تا کے
به پرواز آ و شاهینی بیاموز
تلاشِ دانه در خاشاک تا کے

(۱۵۱) میانِ لالہ و گل آشیان گیر
نہ مرغِ نغمہ خوان دربِ فغان گیر
اگر از ناتوانی گشتۂ پیر
نصیبے از شبابِ این جہان گیر

(۱۵۲) بجانِ من کہ جان نقشِ تن انگیخت
ہوائے جلوہ این گل را دورو کرد[1]
ہزاران شیوہ دارِ جانِ بیتاب
بدن گردد چو با یک شیوہ خو گیر

(۱۵۳) بگوشم آمد از خاکِ مزارے
کہ در زیرِ زمین ہم می توان زیست
نفس دارد ولیکن جان ندارد
کسے کو بر مرادِ دیگران زیست

(۱۵۴) مشو نومید ازین مشتِ غبارے
پریشان جلوۂ ناپائدارے
چو فطرت می تراشد پیکرے را
تمامش می کند در روزگارے

---

[1] گل دورو: ایک قسم کا پھول جو اندر سے سرخ اور باہر سے زرد ہوتا ہے۔

(۱۵۵) جہانِ رنگ و بو فہمیدنی ہست
درین وادی بسے گل چیدنی ہست
ولے چشم از درونِ خود نہ بندی
کہ در جانِ تو چیزے دیدنی ہست

(۱۵۶) تو می گوئی کہ من ہستم خدا نیست
جہانِ آب و گل را انتہا نیست
ہنوز این راز بر من ناگشود است
کہ چشم آنچہ بیند ہست یا نیست

(۱۵۷) بساطم خالی از مرغِ کباب است
نہ در جامم مے آئینہ تاب است
غزالِ من خورد برگ گیاہے
ولے خونِ دلِ او مشکِ ناب است

(۱۵۸) رگِ مسلم ز سوزِ من تپید است
ز چشمش اشکِ بیتابم چکید است
ہنوز از محشرِ جانم ندانند
جہان را با نگاہِ من ندید است

(۱۵۹) بحرف اندر نگیری لامکان را
درونِ خود نگر این نکته پیداست
به تن جان آنچنان جار و نشین
که نتوان گفت اینجا نیست آنجاست

(۱۶۰) بهر دل عشق رنگِ تازه بر کرد
گهے با سنگ گه با شیشه سر کرد[1]
ترا از خود ربود و چشمِ تر داد
مرا با خویشتن نزدیک تر کرد

(۱۶۱) هنوز از بندِ آب و گل نه رستی
تو گوئی رومی و افغانیم من
من اول آدمِ بے رنگ و بویم
ازان پس هندی و تورانیم من

(۱۶۲) مرا ذوقِ سخن خون در جگر کرد
غبارِ راه را مشتِ شرر کرد
بگفتارِ محبّت لب کشودم
بیان این راز را پوشیده تر کرد

---

[1] سر کردن: معاش و موافقت کرنا۔

(۱۶۳) گریز آخر ز عقلِ ذو فنون کرد
دلِ خود کام را از عشق خون کرد
ز اقبالِ فلک پیما چه پرسی
حکیمِ نکته دان ما جنون کرد

افکار

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

افکار

گُلِ نخستین

ہنوز ہمنفسے در چمن نمی بینم
بہار می رسد و من گُلِ نخستینم

بہ آبِ جو نگرم خویش را نظارہ کنم
باین بہانہ مگر روے دیگرے بینم

بخامہ کہ خطِ زندگی رقم زدہ است
نوشتہ اند پیامے بہ برگِ رنگینم

دلم بہ دوش و نگاہم بہ عبرتِ امروز
شہیدِ جلوۂ فردا و تازہ آئینم

ز تیرہ خاک دمیدم قباے گل بستم
وگرنہ اخترِ واماندۂ زپروینم

دُعا

اے کہ از خمِ خانۂ فطرت بجامم ریختی
زآتشِ صہبائے من بگداز مینائے مرا
عشق را سرمایہ ساز از گرمیٔ فریادِ من
شعلۂ بیباک گردان خاکِ سینائے مرا
چون بمیرم از غبارِ من چراغِ لالہ ساز
تازہ کن داغِ مرا سوزان بصحرائے مرا

ہلالِ عید

نتوان ز چشمِ شوق رمید اے ہلالِ عید
از صد نگاہ براہِ تو دامے نہادہ اند
برخود نظر کشا ز تہی دامنی مرنج
در سینۂ تو ماہِ تمامے نہادہ اند

تسخیرِ فطرت

(۱) میلادِ آدم

نعرہ زد عشق کہ خونین جگرے پیدا شد
حسن لرزید کہ صاحب نظرے پیدا شد
فطرت آشفت کہ از خاکِ جہانِ مجبور
خود گرے، خود شکنے، خودنگرے پیدا شد
خبرے رفت زگردون بہ شبستانِ ازل
حذر اے پردگیان پردہ درے پیدا شد
آرزو بے خبر از خویش بہ آغوشِ حیات
چشم وا کرد و جہانِ دگرے پیدا شد
زندگی گفت کہ در خاک تپیدم ہمہ عمر
تا ازین گنبدِ دیرینہ درے پیدا شد

(۲) انکارِ ابلیس

نوری نادان نیم، سجدہ بہ آدم برم!
او بہ نہاد است خاک من بہ نژاد آذرم

می تپد از سوزِ من، خونِ رگِ کائنات
من به دو صرصرم، من به غوِ تندرم
رابطهٔ سالمات، ضابطهٔ امّہات
سوزم و سازے دہم، آتشِ مینا گرم
ساختهٔ خویش را، در شکنم ریزریز
تا ز غبارِ کہن، پیکرِ نو آورم
از زوِ[1] من موجهٔ چرخِ سکون ناپذیر
نقش گرِ روزگار، تاب و تبِ جوہرم
پیکرِ انجم ز تو، گردشِ انجم ز من
جان بجہان اندرم، زندگیِ مضمرم
تو به بدن جان دہی، شور بجان من دہم
تو به سکون رہزنی، من به تپش رہبرم
من ز تنک مایگان گدیه نکردم سجود
قاہرِ بے دوزخم، داورِ بے محشرم
آدمِ خاکی نہاد، دون نظر و کم سواد
زاد در آغوشِ تو، پیر شود در برم

---

[1] زو: دریا۔

(۳) اغوائے آدم

زندگی، سوز و ساز، بہ ز سکونِ دوام
فاختہ شاہین شود از تپشِ زیرِ دام
ہیچ نیاید ز تو غیرِ سجودِ نیاز
خیز چو سروِ بلند اے بعمل نرم گام
کوثر و تسنیم برد، از تو نشاطِ عمل
گیر ز مینائے تاک بادۂ آئینہ فام
زشت و نکو زادۂ وہمِ خداوندِ تست
لذّتِ کردار گیر، گام بنہ، جوئے کام
خیز کہ بنمائمت مملکتِ تازۂ
چشمِ جہان بین کشا، بہرِ تماشا خرام
قطرۂ بے مایۂ، گوہرِ تابندہ شو
از سرِ گردون بیفت، گیر بدریا مقام
تیغِ درخشندۂ، جانِ جہانے گسل
جوہرِ خود را نما، آئے برون از نیام
بازوئے شاہین کشا، خونِ تذروان بریز
مرگ بود باز را زیستن اندر کنام

تو نہ شناسی ہنوز شوقِ بمیرد ز وصل
چیست حیاتِ دوام؟ سوختنِ ناتمام

(۴) آدم از بہشت بیرون آمدہ می گوید

چہ خوش است زندگی را ہمہ سوز و ساز کردن
دلِ کوہ و دشت و صحرا بدمے گداز کردن
ز قفس درے کشادن بہ فضائے گلستانے
رہِ آسمان نوردن بہ ستارہ راز کردن
بگدازہائے پنہاں بہ نیاز ہائے پیدا
نظرے ادا شناسے بحریمِ ناز کردن
گہے جز یکی ندیدن بہ ہجومِ لالہ زارے
گہے خارِ نیش زن را ز گُل امتیاز کردن
ہمہ سوزِ ناتمامم، ہمہ دردِ آرزویم
بگمان دہم یقین را کہ شہیدِ جستجویم

(۵) صبحِ قیامت

(آدم در حضور باری)

اے کہ ز خورشیدِ تو کوکبِ جاں مستنیر
از دلم افروختی شمعِ جہانِ ضریر[1]

[1] ضریر: نابینا

ریخت ہنر ہائے من بحر بہ یک نائے آب
تیشۂ من آورد از جگرِ خارہ شیر
زہرہ گرفتارِ من، ماہ پرستارِ من
عقلِ کلان کارِ من بہرِ جہان دارو گیر
من بہ زمین در شدم، من بہ فلک بر شدم
بستۂ جادوئے من ذرّہ و مہرِ منیر
گرچہ فسونش مرا برد ز راہِ صواب
از غلطم در گزر عذرِ گناہم پذیر
رام نگردد جہان تا نہ فسونش خوریم
جز بکمندِ نیاز ناز نہ گردد اسیر
تا شود از آہِ گرم این بتِ سنگین گداز
بستنِ زنّارِ او بود مرا ناگزیر
عقل بدام آورد فطرتِ چالاک را
اہرمن شعلہ زاد سجدہ کند خاک را

بوئے گل

حورے بکُنجِ گلشنِ جنّت تپید و گفت
ما را کسے ز آن سوئے گردون خبر نداد
ناید بفہمِ من سحر و شام و روز و شب
عقلم ربود این کہ بگویند مرد و زاد
گردید موجِ نکہتے و از شاخِ گل دمید
پا آنچنیں بعالمِ فردا و دی نہاد
وا کرد چشم و غنچہ شد و خندہ زد دمے
گل گشت و برگ برگ شد و بر زمین فتاد
زان نازنین کہ بند ز پایش کشادہ اند
آہے است یادگار کہ بو نام دادہ اند

نوائے وقت

خورشید بہ دامانم، انجم بہ گریبانم
در من نگری ہیچم، در خود نگری جانم

در شہر و بیابانم، در کاخ و شبستانم
من دردم و درمانم، من عیش فراوانم
من تیغِ جہان سوزم، من چشمۂ حیوانم

چنگیزی و تیموری، مشتے ز غبارِ من
ہنگامہ افرنگی یک جستہ شرارِ من
انسان و جہانِ او، از نقش نگارِ من
خونِ جگرِ مردان، سامانِ بہارِ من
من آتشِ سوزانم، من روضۂ رضوانم

آسودہ و سیّارم، این طرفہ تماشا بین
در بادۂ امروزم کیفیّتِ فردا بین
پنہان بہ ضمیرِ من، صد عالمِ رعنا بین
صد کوکبِ غلطان بین، صد گنبدِ خضرا بین
من کسوتِ انسانم، پیراہنِ یزدانم

تقدیر فسونِ من، تدبیر فسونِ تو
تو عاشقِ لیلائے، من دشتِ جنونِ تو
چون روحِ روان پاکم از چند و چگونِ تو
تو رازِ درونِ من، من رازِ درونِ تو

ازجانِ توپیدا ایم، درجانِ تو پنہانم

من رہرو و تو منزل، من مزرع تو حاصل

تو سازِ صد آہنگے، تو گرمیٔ این محفل

آوارۂ آب و گل، دریاب مقامِ دل

گنجیدہ بہ جامے بین این قلزم بے ساحل

ازموجِ بلندِ تو سر بر زدہ طوفانم

فصلِ بہار

(۱)

خیز کہ در کوہ و دشت خیمہ زد ابرِ بہار

مست ترنم ھزار

طوطی و درّاج و سار

بر طرفِ جوئبار

کشتِ گل و لالہ زار

چشم تماشا بیار

خیز کہ در کوہ و دشت خیمہ زد ابرِ بہار

(۲)

خیز کہ در باغ و راغ قافلۂ گل رسید
بادِ بہاران وزید
مرغ نوا آفرید
لالہ گریبان درید
حُسنِ گُل تازہ چید
عشق غمِ نَو خرید
خیز کہ در باغ و راغ قافلۂ گل رسید

(۳)

بلبلگان در صفیر، صلصلگان در خروش
خونِ چمن گرم جوش
اے کہ نشینی خموش
در شکن آئینِ ہوش
بادۂ معنی بنوش
نغمہ سرا گل بپوش
بلبلگان در صفیر، صلصلگان در خروش

---

(۴)

حجرہ نشینی گزار، گوشہ صحرا گزین

بر لبِ جوئے نشین

آبِ روان را ببین

نرگسِ ناز آفرین

لختِ دلِ فرودین

بوسہ زنش بر جبین

حجرہ نشینی گزار، گوشہ صحرا گزین

(۵)

دیدہ معنی کشا، اے ز عیان بیخبر

لالہ کمر در کمر

نیمۂ آتش بہ بر

می چکدش بر جگر

شبنمِ اشکِ سحر

در شفقِ انجم نگر

دیدہ معنی کشا، اے ز عیان بیخبر

خاکِ چمن وانمود، رازِ دلِ کائنات
بود و نبودِ صفات
جلوہ گریہائے ذات
آنچہ تو دانی حیات
آنچہ تو خوانی ممات
ہیچ ندارد ثبات
خاکِ چمن وانمود، رازِ دلِ کائنات

حیاتِ جاوید

گمان مبر کہ بپایان رسید کارِ مغان
ہزار بادۂ ناخوردہ در رگِ تاک است
چمن خوش است ولیکن چو غنچہ نتوان زیست
قبائے زندگیش از دمِ صبا چاک است
اگر ز رمزِ حیات آگہی، مجوئے و مگیر
دلے کہ از خلشِ خارِ آرزو پاک است

بخود خزیده و محکم چو کوهساران زی
چو خس مزی که هوا تیز و شعله بیباک است

افکارِ انجم

(۱)

شنیدم که کبے باکوبے گفت
که در بحر یم و پیدا ساحلے نیست
سفر اندر رشتِ ما نهادند
ولے این کاروان را منزلے نیست

(۲)

اگر انجم همانستے که بود است
ازین بی‌رتبه تا بیها چه سود است
گرفتارِ کمندِ روزگاریم
خوشا آن کس که محرومِ وجود است

(۳)

کس این بارِ گران ارزن تتابد
زبودِ ما نبودِ ما دوان به
فضائے نیلگونم خویش نیاید
ز او جش لیستی آن خاکدان به

(۴)

خنک انسان که جانش بیقرار است
سوارِ راهوارِ روزگار است
قبائے زندگی بر قامتش راست
که او نو آفرین و تازه کار است

زندگی

شبی زار نالید ابر بهار
که این زندگی گریهٔ پیهم است

درخشید برق سبک سیر و گفت
خطا کرده‌ای خندهٔ یکدم است

ندانم به گلشن که برد این خبر
سخنها میان گل و شبنم است

محاورهٔ علم و عشق

علم

نگاهم رازدار هفت و چار است
گرفتار کمندم روزگار است

جهان بینم بدین سو باز کردند
مرا با آن سوی گردون چه کار است

چکد صد نغمه از سازی که دارم
به بازار افگنم رازی که دارم

عشق

ز افسون تو دریا شعله زار است
هوا آتش گداز و زهردار است

چو با من یار بودی، نور بودی
بریدی از من و نور تو نار است

۱ـ جهان بین: چشم

بخلوت خانۂ لاہوت زادی
ولیکن در نخِ[1] شیطان فتادی

بیا این خاکدان را گلستان ساز
جہانِ پیر را دیگر جوان ساز

بیا یک ذرہ از دردِ دلم گیر
تہِ گردون بہشتِ جاودان ساز

ز روزِ آفرینش ہمدم استیم
ہمان یک نغمہ را زیر و بم استیم

سرودِ انجم

ہستیٔ ما نظامِ ما
مستیٔ ما خرامِ ما
گردشِ بے مقامِ ما
زندگیٔ دوامِ ما
دورِ فلک بکامِ ما می نگریم و می رویم

جلوہ گہ شہود را
بتکدۂ نمود را

---

[1] نخ: ریسمان

رزم بنود و بود را
کشمکش وجود را
عالم دیر و زود را می نگریم و می رویم
گرمی کار زار ہا
خامی پختہ کار ہا
تاج و سریر و دار ہا
خواری شہر یار ہا
بازی روزگار ہا، می نگریم و می رویم
خواجہ ز سروری گزشت
بندہ ز چاکری گزشت
زاری و قیصری گزشت
دور سکندری گزشت
شیوۂ بت گری گزشت می نگریم و می رویم
خاک خموش و در خروش
سست نہاد و سخت کوش
گاہ بہ بزم ناے و نوش
گاہ جنازہ بدوش

میرِ جہان و سفتہ گوشش، می نگریم و می رویم
تو بہ طلسمِ چون و چند
عقلِ تو در گشاد و بند
مثلِ غزالہ در کمند
زار و زبون و دردمند
ما بہ نشیمنِ بلند، می نگریم و می رویم
پردہ چرا؟ ظہور چیست؟
اصلِ ظلام و نور چیست؟
چشم و دل و شعور چیست؟
فطرتِ ناصبور چیست؟
این ہمہ نزد و دور چیست؟ می نگریم و می رویم
بینشِ تو نزد ما کمے
سالِ تو پیشِ ما دمے
اے بکنارِ تو یمے
ساختۂ بہ شبنمے
ما بتلاشِ عالمے، می نگریم و می رویم

نسیمِ صبح

زروئے بحر و سرِ کوہسار می آیم
ولیک می نشناسم کہ از کجا خیزم
دہم بہ غنچہ زدہ طائرِ پیامِ فصلِ بہار
تہِ نشیمنِ او سبزہ یاسمن ریزم
بہ سبزہ غلطم و بر شاخِ لالہ می پیچم
کہ رنگ و بو ز مساماتِ او برانگیزم
خمیدہ تا نشود شاخِ او ز گردشِ من
بہ برگِ لالہ و گل نرم نرمک آویزم
چو شاعرے ز غمِ عشق در خروش آید
نفس نفس بہ نواہائے او در آمیزم

پند باز با بچہ خویش

تو دانی کہ بازان ز یک جوہر اند
دلِ شیر دارند و مشتِ پر اند
نکو شیوہ و پختہ تدبیر باش
جسور و غیور و کلان گیر باش
میامیز با کبک و تورنگ و سار
مگر این کہ داری ہوائے شکار

چه قومے فرومایهٔ ترسناک! کند پاک منقار خود را بخاک!

شد آن باشه نخچیر نخچیر خویش که گیرد ز صید خود آئین و کیش

بسا شکره افتاد بر روئے خاک شد از صحبت دانه چینان ہلاک

نگه دار خود را و خرسند زی دلیر و درشت و تنومند زی

تن نرم و نازک به تیهو گذار رگ سخت چون شاخ آهو بیار

نصیب جهان آنچه از خرمی است ز سنگینی و محنت پُر دمی است

چه خوش گفت فرزند خود را عقاب که یک قطره خون بهتر از لعل ناب

مجو انجمن مثل آهو و میش بخلوت گرا چون نیاگان خویش

چنین یاد دارم ز بازان پیر نشیمن بشاخ درختے نگیر

کنامے نگیریم در باغ و کشت که داریم در کوه و صحرا بهشت

ز روئے زمین دانه چیدن خطاست که پہنائے گردون خدا داد ماست

نجیبے که پا بر زمین سوده است ز مرغ سرا سفله تر بوده است

پئے شاہبازان بساط است سنگ که بر سنگ رفتن کند تیز چنگ

تو از زرد چشمان صحراستی بگوہر چو سیمرغ والاستی

جوانے اصیلے که در روز جنگ برد مردمک را ز چشم پلنگ

به پرواز تو سطوت نوریان به رگهائے تو خون کافوریان[1]

---

[1] باز کی قسم کا ایک سفید رنگ شکاری پرندہ جو ترکستان کے پہاڑوں اور صحراؤں میں پایا جاتا ہے

نہ چرخ گردندہ کوز پشت
بخور آنچہ گیری ز نرم و درشت
ز دست کسے طعمہ خود نگیر
نکو باش و پندِ نکویان پذیر

کرمِ کتابی

شنیدم شبے در کتب خانۂ من
بہ پروانہ می گفت کرمِ کتابی
باوراق سینا نشیمن گرفتم
بسے دیدم از نسخۂ فاریابی
نفہمیدہ ام حکمتِ زندگی را
ہمان تیرہ روزم ز بے آفتابی
نکو گفت پروانۂ نیم سوزے
کہ این نکتہ را در کتابے نیابی
تپش می کند زندہ تر زندگی را
تپش می دہد بال و پر زندگی را

کبر و ناز

تیغ جوئے کوہ را تر رہ کبر و ناز گفت
مارا ز موبہ تو شود تلخ روزگار
گستاخ می سرائی و بیباک میروی
ہر سال شوخ دیدہ و آوارہ تر زیار

شایانِ دودمانِ کهستانیان نهٔ
خود را نگوئے دخترکِ ابرِ کوهسار
گردندهٔ فتندهٔ غلطندهٔ بخاک!
راه دگر بگیر و برو سوئے مرغزار
گفت آبجو چنین سخنِ دل شکن مگوئے
بر خویشتن مناز و نهالِ منی مکار
من می روم که در خور این دودمان نیم
تو خویش را ز مهرِ درخشان نگاهدار

لاله

آن شعله که از صبحِ ازل در کنارِ عشق
پیش از نمودِ بلبل و پروانه می تپید
افزون ترم ز مهر و بهر ذرّه تن زنم
گردون شرارِ خویش ز تابِ من آفرید
در سینه چمن چو نفس کردم آشیان
یک شاخِ نازکے از تهِ خاکم چو نم کشید

سوزم ربود و گفت یکے در برم بالیست
لیکن دلِ ستم زدۂ من نیارمید
در تنگنائے شاخ بسے پیچ و تاب خورد
تا جوہرم بہ جلوہ گہِ رنگ و بو رسید
شبنم براہ من گہرِ آبدار ریخت
خندید صبح و بادِ صبا گردِ من وزید
بلبل ز گل شنید کہ سوزم ربودہ اند
نالید و گفت جامۂ ہستی گران خرید!
واکردہ سینہ منّتِ خورشید می کشم
آیا بود کہ باز بر انگیزد آتشم

حکمت و شعر

بوعلی اندر غبارِ ناقہ گم — دستِ رومی پردۂ محمل گرفت
این فروتر رفت و تا گوہر رسید — آن بگردابے چو خس منزل گرفت
حق اگر سوزے ندارد حکمت است
شعر می گردد چو سوز از دل گرفت

کرمکِ شب تاب

یک ذرّهٔ بے مایہ متاعِ نفس اندوخت
شوق این قدرش سوخت کہ پروانگی آموخت
پہنائے شب افروخت

واماندہ شعاعے کہ گرہ خورد و شرر شد
از سوزِ حیات است کہ کارش ہمہ زر شد
دارائے نظر شد!

پروانہ بے تاب کہ ہر سو تگ و پو کرد
بر شمع چنان سوخت کہ خود را ہمہ او کرد
ترکِ من و تو کرد

یا اخترکے ماہ مبینے بکمینے
نزدیک تر آمد بتماشائے زمینے
از چرخِ برینے

یا ماہ تنک ضو کہ بیک جلوہ تمام است
ماہے کہ برو منتِ خورشید حرام است
آزادِ مقام است

اے کرمکِ شب تاب سراپائے تو نور است
پروازِ تو یک سلسلۂ غیب و حضور است
آئینِ ظہور است

در تیرہ شبان مشعلِ مرغانِ شب استی
آن سوز چہ سوز است کہ در تاب و تب استی
گرمِ طلب استی

مائیم کہ مانندِ تو از خاک دمیدیم
دیدیم تپیدیم، ندیدیم تپیدیم
جائے نہ رسیدیم!

گویم سخن نغزتر و پردہ و تہ دار
از منزلِ گم گشتہ مگو، پائے برہ دار
این جلوہ نگہ دار

حقیقت

عقابِ دوربین جوئینہ را گفت
نگاہم آنچہ می بیند سراب است

جوابش داد آن مرغ حق اندیش
تو می بینی و من دانم که آب است
صدائے ماہی آمد از تہِ بحر
کہ چیزے ہست و ہم در پیچ و تاب است

حُدی

(نغمۂ ساربانِ حجاز)

ناقۂ سیّارِ من
آہوئے تاتارِ من
درہم و دینارِ من
اندک و بسیارِ من
دولت بیدارِ من
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
دل کش و زیباستی
شاہد رعناستی
رشکِ حورا ستی
غیرتِ لیلاستی

دُختِ سِرِّ صحرا استی

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

در تپشِ آفتاب
غوطه زنی در سراب
هم به شبِ ماهتاب
تند روی چون شهاب
چشمِ تو نادیده خواب

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

لکۂ ابرِ روان
کشتئ بے بادبان
مثلِ خضر راہ دان
بر تو سبک ہر گران
لختِ دلِ ساربان

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

سوزِ تو اندر زمام
سازِ تو اندر خرام
بے خورش و تشنہ کام

پا بسفر صبح و شام
خستہ شوی از مقام
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

شامِ تو اندر یمن
صبحِ تو اندر قرن
ریگِ درشتِ وطن
پائے ترا یاسمن
اے چو غزالِ ختن
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

مہ ز سفر پا کشید
در پسِ تل آرمید
صبح ز مشرق دمید
جامۂ شب بر درید
بادِ بیابان وزید
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

نغمۂ من دل کشائے
زیر و بمش جان فزائے

قافلہ ہا را در ائے
فتنہ ربا فتنہ زائے
اے بجرم چہرہ سائے
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

قطرۂ آب

مرا معنیٔ تازۂ مدعا ست
اگر گفتہ را باز گویم رواست

"یکے قطرہ باران ز ابرے چکید
خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائے کہ دریاست من کیستم
گر او ہست حقّا کہ من نیستم"

ولیکن ز دریا بر آمد خروش
ز شرمِ تنک مایگی رو مپوش
تماشائے شام و سحر دیدۂ
چمن دیدۂ دشت و در دیدۂ
بہ برگِ گیاہے بدوشِ سحاب
درخشیدہ ای از بر توِ آفتاب

گہے ہمدمِ تشنہ کامانِ راغ
گہے محرمِ سینہ چاکانِ باغ
گہے خفتہ در نناک و طاقت گداز
گہے خفتہ در خاک و بے سوز ساز
زموجِ سبک سیرِ من زادۂ
زمن زادۂ در من افتادۂ
بیا سائے در خلوتِ سینہ ام
چو جوہر درخشِ اندر آئینہ ام
گہر شو در آغوشِ قلزم بزی
فروزان تر از ماہ و انجم بزی

محاورہ مابین خدا و انسان

خدا

جہان را زیک آب و گِل آفریدم　　تو ایران و تاتار و زنگ آفریدی
من از خاک پولادِ ناب آفریدم　　تو شمشیر و تیر و تفنگ آفریدی
تبر آفریدی نہالِ چمن را
قفس ساختی طائرِ نغمہ زن را

انسان

تو شب آفریدی چراغ آفریدم
سفال آفریدی ایاغ آفریدم
بیابان و کہسار و راغ آفریدی
خیابان و گلزار و باغ آفریدم
من آنم کہ از سنگ آئینہ سازم
من آنم کہ از زہر نوشینہ سازم

ساقی نامہ

(در نشاط باغ کشمیر نوشتہ شد)

خوشا روزگارے خوشا نو بہارے
نجوم پرن رست از مرغزارے
زمین از بہاران چو بالِ تدروے
ز فوارہ الماس بار آبشارے
نہ پیچد نگہ جز کہ در لالہ و گل
نہ غلطد ہوا جز کہ بر سبزہ زارے
لب جو خود آرائی غنچہ دیدی؟
چہ زیبا نگارے، چہ آئینہ دارے
چہ شیرین نوائے، چہ دلکش صدائے
کہ می آید از خلوتِ شاخسارے
بہ تن جان، بہ جان آرزو زندہ گردد
ز آوائے سارے، ز بانگِ ہزارے
نواہائے مرغِ بلند آشیانے
در آمیخت با نغمۂ جوئبارے
تو گوئی کہ یزدان بہشتِ بریں را
نہاد است در دامنِ کوہسارے
کہ تا رحمتش آدمی زادگان را
رہا سازد از محنتِ انتظارے

چه خواهم درین گلستان گر نخواهم
شرابے، کتابے، ربابے، نگارے

سرت گردم اے ساقیٔ ماه سیما
بیار از نیاگانِ ما یادگارے

به ساغر فرو ریز آبے که جان را
فروزد چو نورے، بسوزد چو نارے

شقائق برویان ز خاکِ نژندم
بهشتے فرو چین بمشتِ غبارے

نه بینی که از کاشغر تا به کاشان
همان یک نوا بالد از هر دیارے

ز چشمِ امم ریخت آن اشکِ نابے
که تا ثیرِ او گُل دماند ز خارے

کشیریؔ[1] که با بندگی خو گرفته
بتے می تراشد ز سنگِ مزارے

ضمیرش تہی از خیالِ بلندے
خودی ناشناسے، ز خود شرمسارے

بریشم قبا خواجه از محنتِ او
نصیبِ تنش جامهٔ تار تارے

نه در دیدهٔ او فروغِ نگاہے
نه در سینهٔ او دلِ بیقرارے

ازان مے فشان قطرهٔ بر کشیری
که خاکسترش آفریند شرارے

شاہین و ماہی

ماہی بچۂ شوخ به شاہین بچۂ گفت
این سلسلهٔ موج که بینی همه دریاست

---

[1] اہل خطۂ کشمیر کو کشیر بھی کہتے ہیں۔

دارائے نہنگانِ خروشندہ تر از میغ
در سینۂ او دیدہ و نادیدہ بلاہاست

با سیلِ گران سنگ، زمین گیر و سبک خیز
با گوہرِ تابندہ و با لولوئے لالاست

بیرون نتوان رفت ز سیلِ ہمہ گیرش
بالائے سرِ ماست، تہِ پاست، ہمہ جاست

ہر لحظہ جوان است و روان است و دوان است
از گردشِ ایّام نہ افزون شد و نے کاست

ماہی بچہ را سوزِ سخن چہرہ برافروخت
شاہین بچہ خندید و ز ساحل بہ ہوا خاست

زد بانگ کہ شاہینم و کارم بہ زمین چیست
صحراست کہ دریاست تہِ بال و پرِ ماست!

بگزر ز سرِ آب و بہنائے ہوا ساز
این نکتہ نہ بیند مگر آن دیدہ کہ بیناست

کرمکِ شب تاب

شنیدم کرمکِ شب تاب می گفت
نہ آن مورم کہ کس نالد ز نیشم

توان بے منّتِ بیگانگان سوخت — نه پنداری که من پروانه کیشم
اگر شب تیره تر از چشمِ آهوست
خود افروزم چراغِ راهِ خویشم

تنهائی

به بحر رفتم و گفتم به موجِ بیتابے
همیشه در طلب استی چه مشکلے داری؟
هزار لولوئے لالاست در گریبانت
درون سینه چو من گوهرِ دلے داری؟
تپید و از لبِ ساحل رمید و هیچ نه گفت
بکوه رفتم و پرسیدم این چه بیدردی است
رسد به گوشِ تو آه و فغانِ غم زدهٔ؟
اگر به سنگِ تو لعلے ز قطرهٔ خون است
یکے درآ به سخن با منِ ستم زدهٔ
بخود خزید و نفس درکشید و هیچ نه گفت
ره دراز بریدم ز ماه پرسیدم
سفر نصیب، نصیبِ تو منزلیست که نیست؟

جہان ز پرتوِ سیمائے تو سمن زارے
فروغِ داغِ تو از جلوۂ دلے است کہ نیست؟
سوئے ستارہ رقیبانہ دید و ہیچ نہ گفت

شدم بحضرتِ یزدان گزشتم از مہ و مہر
کہ در جہانِ تو یک ذرّہ آشنایم نیست
جہان تہی ز دل و مشتِ خاکِ من ہمہ دل
چمن خوش است ولے درخورِ نوایم نیست
تبسّمے بہ لبِ او رسید و ہیچ نہ گفت

شبنم

گفتند فرود آئے ز اوجِ مہ و پرویز[1]
برخود زن و بحرِ پرآشوب بیامیز
با موج در آویز
نقشِ دگر انگیز
تابندہ گہر خیز

[1] پرویز: پروین

من عیشِ ہم آغوشیِ دریا نخریدم
آن بادہ کہ از خویش رباید نچشیدم

از خود نرمیدم
ز آفاق بریدم
بر لالہ چکیدم

گل گفت کہ ہنگامۂ مرغانِ سحر چیست؟
این انجمن آراستہ بالائے شجر چیست؟

این زیر و زبر چیست؟
پایانِ نظر چیست؟
خارِ گلِ تر چیست؟

تو کیستی و من کیم این صحبتِ ما چیست؟
بر شاخِ من این طائرکِ نغمہ سرا چیست؟

مقصودِ نوا چیست؟
مطلوبِ صبا چیست؟
این کہنہ سرا چیست؟

گفتم کہ چمن رزمِ حیات ہمہ جائی است
بزمے است کہ شیرازۂ او ذوقِ جدائی است

دم؟ گرمِ نوائی است
جان؟ چہرہ کشائی است
این رازِ خدائی است

من از فلک افتادہ تو از خاک دمیدی
از ذوقِ نمود است دمیدی که چکیدی
در شاخ تپیدی
صد پردہ دریدی
بر خویش رسیدی!

نم در رگِ ایّام ز اشکِ سحرِ ماست
این زیر و زبر چیست؟ فریبِ نظرِ ماست
انجم بر ماست
لختِ جگرِ ماست
نورِ بصرِ ماست

در پیرہنِ شاهدِ گل سوزنِ خار است
خار است، ولیکن ز ندیمانِ نگار است
ز عشق نزار است
در پہلوئے یار است

این هم ز بهار است
برخیز و دل از صحبتِ دیرینه بپرداز
با لالهٔ خورشیدِ جهان تاب نظر باز
با اهل نظر ساز
چون من بفلک تاز
داری سرِ پرواز؟

عشق

فکرم چو به جستجو قدم زد — در دیر شد و درِ حرم زد
در دشتِ طلب بسی دویدم — دامن چو گردباد چیدم
پویان بی خضر سوی منزل — بر دوشِ خیال بسته محمل
جویای می و شکسته جامی — چون صبح بباد چیده دامی
پیچیده بخود چو موجِ دریا — آواره چو گردبادِ صحرا
عشقِ تو دلم ربود ناگاه — از کار گره کشود ناگاه
آگاه ز هستی و عدم ساخت — بتخانهٔ عقل را حرم ساخت
چون برق بخرمنم گذر کرد — از لذّتِ سوختن خبر کرد
سرمست شدم ز پا فتادم — چون عکس ز خود جدا فتادم

خاکم بفراز عرش بردی   زان راز که با دلم سپردی
واصل بکنار گشتیم شد   طوفانِ جمال زشتیم شد
جز عشق حکایتے ندارم   پروائے ملامتے ندارم
از جلوۂ علم بے نیازم
سوزم گریم تپم گدازم

اگر خواہی حیات اندر خطر زی

غزالے با غزالے دردِ دل گفت   ازین پس در حرم گیرم کنامے
بصحرا صید بندان در کمین اند   بکامِ آہوان صبحے نہ شامے
امان از فتنۂ صیاد خواہم
دلے زاندیشہ ہا آزاد خواہم
رفیقش گفت اے یارِ خردمند   اگر خواہی حیات اندر خطر زی
دما دم خویشتن را بر فسان زن   ز تیغِ پاک گوہر تیز تر زی
خطر تاب و توان را امتحان است
عیارِ ممکناتِ جسم و جان است

جہانِ عمل

ہست این میکدہ و دعوتِ عام است اینجا
قسمت بادہ باندازۂ جام است اینجا

حرفِ آن راز کہ بیگانۂ صوت است ہنوز
از لبِ جام چکیدست و کلام است اینجا

نشہ از حال بگیرند و گذشتند ز قال
نکتۂ فلسفہ دُردِ تہِ جام است اینجا

ما درین رہ نفسِ دہر بر انداختہ ایم
آفتابِ سحر او لبِ بام است اینجا

اے کہ تو پاسِ غلط کردۂ خود می داری
آنچہ پیشِ تو سکون است خرام است اینجا

ما کہ اندر طلب از خانہ برون تاختہ ایم
علم را جان بدمیدیم و عمل ساختہ ایم

زندگی

پرسیدم از بلند نگاہے حیات چیست
گفتا مے کہ تلخ ترِ او نکوتر است
گفتم کہ کرمک است و ز گِل سر برون زند
گفتا کہ شعلہ زاد مثالِ سمندر است
گفتم کہ شر بہ فطرتِ خامش نہادہ اند
گفتا کہ خیرِ او نشناسی ہمین شر است
گفتم کہ شوقِ سیر نبردش بمنزلے
گفتا کہ منزلش بہ ہمین شوق مضمر است
گفتم کہ خاکی است و بخاکش ہمی دہند
گفتا چو دانہ خاک شگافد گِل تر است

حکمتِ فرنگ

شنیدم کہ در پارس مردِ گزین | ادا فہم رمز آشنا نکتہ بین
بسے سختی از جان کنی دید و مرد | بر آشفت و جان شکوہ لبریز برد
بنالش در آمد بہ یزدانِ پاک | کہ دارم دلے از اجل چاک چاک

کمالی ندارد به این یک فنی — نداند فنِ تازهٔ جان کنی
برد جان و ناپخته در کارِ مرگ — جهان نو شد و او همان کهنه برگ
فرنگ آفریند هنرها شگرف — برانگیزد از قطرهٔ بحرِ ژرف
کشد گردِ اندیشه پرکارِ مرگ — همه حکمتِ او پرستارِ مرگ
رود چون نهنگ آبدوزش به یم — ز طیارهٔ او هوا خورده بم[1]
نه بینی که چشمِ جهان بینِ هور — همی گردد از غازِ او دیر کور
تفنگش بکشتن چنان تیز دست — که افرشتهٔ مرگ را دم گسست

فرست این کهن ابله را در فرنگ
که گیرد فنِ کشتن بی درنگ

حور و شاعر

(در جواب نظم گوئٹے موسوم "به حور و شاعر")

حور

نه به باده میل داری نه به من نظر گشائی
عجب این که تو ندانی ره و رسمِ آشنائی

---

[1] بم: فارسی لفظ ہے بمعنی طمانچہ۔

همه سازِ جستجوئے همه سوزِ آرزوئے
نفسے که می گدازی غزلے که می سرائی
بنوائے آفریدی چه جهانِ دل کشائے
که ارم بچشمم آید چو طلسمِ سیمیائی!

شاعر

دلِ رهروان فریبی به کلامِ نیش دارے
مگر این که لذّتِ او نرسد به کُهکِ خارے
چه کنم که فطرتِ من به مقام در نسازد
دلِ ناصبور دارم چو صبا به لاله زارے
چو نظر قرار گیرد به نگارِ خوبروئے
تپد آن زمان دلِ من پئے خوبتر نگارے
ز شرر ستاره جویم ز ستاره آفتابے
سرِ منزلے ندارم که بمیرم از قرارے
چو ز بادهٔ بهارے قدحے کشیده خیزم
غزلے دگر سرایم به هوائے نو بهارے
طلبم نهایتِ آن که نهایتے ندارد
به نگاهِ ناشکیبے به دلِ امیدوارے

دلِ عاشقان بمیرد بہ بہشتِ جاودانے
بہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے!

زندگی و عمل

(در جوابِ نظمِ ہائنا موسوم بہ "سوالات")

ساحلِ افتادہ گفت گرچہ بسے زیستم
ہیچ نہ معلوم شد آہ کہ من چیستم
موجِ زخود رفتۂ تیز خرامید و گفت
ہستم اگر میروم گر نروم نیستم!

الملکُ للہ

طارق چو بر کنارۂ اندلس سفینہ سوخت
گفتند کارِ تو بہ نگاہِ خرد خطا است
دوریم از سوادِ وطن باز چون رسیم؟
ترکِ سبب ز روئے شریعت کجا رواست
خندید و دستِ خویش بہ شمشیر برد و گفت
ہر ملک ملکِ ماست کہ ملکِ خدائے ماست

جوئے آب

بنگر کہ جوئے آب چہ مستانہ می رود
مانند کہکشاں بگریبانِ مرغزار
در خوابِ ناز بود بہ گہوارۂ سحاب
وا کرد چشمِ شوق بہ آغوشِ کوہسار
از سنگریزہ نغمہ کشاید خرامِ او
سیمائے او چو آئینہ بے رنگ و بے غبار
زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ می رود
در راہِ او بہار پریخانہ آفرید
نرگس دمید و لالہ دمید و سمن دمید

نوٹ: "جوئے آب" گوئٹے کی مشہور نظم موسوم بہ "نغمۂ محمدؐ" کا ایک نہایت آزاد ترجمہ ہے۔ اس نظم میں جو دیوان مغربی سے بہت پہلے لکھی گئی تھی المانوی شاعر نے زندگی کے اسلامی تخیل کو نہایت خوبی سے بیان کیا ہے۔ اصل میں یہ ایک مجوزہ اسلامی ڈرامے کا جزو تھی، جس کی تکمیل اس سے نہ ہو سکی۔ اس ترجمہ سے صرف گوئٹے کا نقطۂ نگاہ دکھانا مقصود ہے۔

گل عشوه داد و گفت یکے پیشِ ما بایست
خندید غنچہ و سرِ دامانِ او کشید
نا آشنائے جلوہ فروشانِ سبز پوش
صحرا برید و سینۂ کوہ و کمر درید
زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ می رود
صد جوئے دشت و مرغ و کہستان و باغ و راغ
گفتند "اے بسیطِ زمین با تو سازگار
مارا کہ راہ از تنک آبی نہ بردہ ایم
از دستبردِ ریگِ بیابان نگاہ دار"
وا کردہ سینہ را بہ ہواہائے شرق و غرب
در بر گرفتہ ہمسفرانِ زبون و زار
زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
با صد ہزار گوہرِ یک دانہ می رود
دریائے پر خروش! از بند و شکن گزشت
از تنگنائے وادی و کوہ و دمن گزشت

یکساں چو سیل کردہ نشیب و فراز را
از کاخ شاہ و بارہ و کشت و چمن گزشت
بیتاب و تند و تیز و جگر سوز و بیقرار
در ہر زمان بتازہ رسید از کہن گزشت
زی بحر بیکرانہ چہ مستانہ می رود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ می رود

نامۂ عالمگیر رح

بیکے از فرزندانش کہ دعائے مرگِ پدر می کرد

ندانی کہ یزدانِ دیرینہ بود
بسے دید و سنجید و لبست و کشود
زما سینہ چاکانِ این تیرہ خاک
شنیدست صد نالۂ دردناک
بسے ہمچو شبیرؓ در خون نشست
نہ یک نالہ از سینۂ او گسست
نہ از گریۂ پیرِ کنعانؑ تپید
نہ از دردِ ایوبؑ آہے کشید
مپندار آن کہنہ نخچیر گیر
بدامِ دعائے تو گردد اسیر

بهشت

کجا این روزگارے شیشه بازے ! — بهشت این گنبدِ گردان ندارد
ندیده دردِ زندان یوسفِ او — زلیخایش دلِ نالان ندارد
خلیلِ او حریفِ آتشے نیست — کلیمش یک شرر در جان ندارد
به صرصر در نیفتد زورقِ او — خطر از لطمهٔ طوفان ندارد
یقین را در کمین لوک و مگر نیست — وصال اندیشهٔ هجران ندارد
کجا آن لذّتِ عقلِ غلط سیر — اگر منزل رهِ پیچان ندارد

مزی اندر جهانِ کور ذوقے
که یزدان دارد و شیطان ندارد

کشمیر

رخت به کاشمر کشا کوه و تل و دمن نگر
سبزه جهان جهان ببین لاله چمن چمن نگر
بادِ بهار موج موج مرغِ بهار فوج فوج
صلصل سار زوج زوج بر سرِ نارون نگر

تا نہ فتد بہ زینتش چشمِ سپہرِ فتنہ باز
بستہ بہ چہرۂ زمین برقعِ نسترن نگر
لالہ ز خاک بردمید موج بہ آبجو تپید
خاک شرر شرر ببین آب شکن شکن نگر
زخمہ بہ تارِ ساز زن بادہ بہ ساتگین بریز
قافلۂ بہار را انجمن انجمن نگر
دختر کے برہمنے لالہ رخے سمن برے
چشم بروئے او کشا باز بخویشتن نگر

عشق

عقلے کہ جہان سوزد یک جلوۂ بیباکش
از عشق بیاموزد آئینِ جہانتابی
عشق است کہ در جانت ہر کیفیت انگیزد
از تاب و تبِ رومی تا حیرتِ فارابی
این حرف نشاط آور می گویم و می رقصم
از عشق دل آساید، با این ہمہ بیتابی

ہر معنی پیچیدہ در حرف نہ می گنجد
یک لحظہ بدل در شو، شاید کہ تو دریابی

بندگی

دوش در میکدہ ترسا بچۂ بادہ فروش
گفت از من سخنے دار چو آویزہ بگوش
مشربِ بادہ گسارانِ کہن این بود است
کہ تو از میکدہ خیزی ہمہ مستی ہمہ ہوش
من نگویم کہ فرو بند لب از نکتۂ شوق
ادب از دست مدہ بادہ باندازہ بنوش
گردِ راہیم ولے ذوقِ طلب جوہرِ ماست
بندگی با ہمہ جبروت خدائی مفروش

غلامی

آدم از بے بصری بندگیٔ آدم کرد
گوہرے داشت ولے نذرِ قباد و جم کرد

یعنی از خوئے غلامی زسگان خوار تر است
من ندیدم کہ سگے پیشِ سگے سر خم کرد

چیستانِ شمشیر

آن سخت کوش چیست کہ گیرد ز سنگ آب
محتاج خضر مثلِ سکندر نمی شود
مثلِ نگاہِ دیدۂ نمناک پاک رو
در جوئے آب و دامنِ او تر نمی شود
مضمونِ او بمصرعِ برجستۂ تمام
منت پذیرِ مصرعِ دیگر نمی شود

جمہوریت

متاعِ معنیٔ بیگانہ از دون فطرتان جوئی؟
ز موران شوخیٔ طبعِ سلیمانے نمی آید
گریز از طرزِ جمہوری غلامِ پختہ کارے شو
کہ از مغزِ دو صد خر فکرِ انسانے نمی آید

بہ مُبلّغِ اسلام در فرنگستان

زمانہ باز برافروخت آتشِ نمرود
کہ آشکار شود جوہرِ مسلمانی

بیا کہ پردہ ز داغِ جگر براندازیم
کہ آفتاب جہانگیر شد ز عریانی

ہزار نکتہ سرزدی پیشِ دلبرانِ فرنگ
گداختی صنمان را بالعلمِ برہانی

خبر زِ شہرِ سُلیمیٰ بدہ حجازی را
شرارِ شوق فشاں در ضمیرِ نورانی

رہِ عراق[1] و خراسان زن اے مقام شناس
بہ بزمِ اعجمیان تازہ کن غزل خوانی

بسے گزشت کہ در انتظارِ زخمہ و رسیت
چہ نغمہ ہا کہ نہ خوں شد بسازِ افغانی

حدیثِ عشق بہ اہلِ ہوس چہ می گوئی
بچشمِ مور مکش سرمۂ سلیمانی

---

[1] عراق و خراسان و مقام اصطلاحات موسیقی ہیں۔

غنی کشمیری

غنی آن سخن گوئے بلبل صفیر
نوا سنجِ کشمیرِ مینو نظیر

چو اندر سرا بود دربسته داشت
چو رفت از سرا تخته را وا گذاشت

یکے گفتش اے شاعرِ دل رسے
عجب دارد از کارِ تو ہر کسے

بیا سخ چہ خوش گفت مردِ فقیر
فقیر و بہ اقلیمِ معنی امیر

زمن آنچہ دیدند یاران رواست
درین خانہ جز من متاعے کجاست

غنی تا نشیند بہ کاشانہ اش
متاعے گرانے ست در خانہ اش

چو آن محفل افروز در خانہ نیست
تہی تر ازین ہیچ کاشانہ نیست

خطاب بہ مصطفی کمال پاشا ایدہ اللہ

(جولائی سنہ ۱۹۲۲ء)

اُمّتے بود کہ ما از اثرِ حکمتِ او
واقف از سرِّ نہان خانۂ تقدیر شدیم

اصلِ ما یک شررِ باختہ رنگے بود است
نظرے کرد کہ خورشیدِ جہان گیر شدیم

نکتہ عشق فروشست ز دل پیر حرم
در جہان خوار باندازۂ تقصیر شدیم

باد صحراست کہ با فطرت ما در سازد
از نفسہائے صبا غنچۂ دلگیر شدیم

آہ آن غلغلہ کز گنبد افلاک گزشت
نالہ گردید چو پابند بم و زیر شدیم

اے بسا صید کہ بے دام بفتراک زدیم
در بغل تیر و کمان کشتۂ نخچیر شدیم!

"ہر کجا راہ دہد اسپ بران تازکہ ما
بارہا مات دریں عرصہ بتدبیر شدیم" (نظیری)

طیّارہ

سر شاخ گل طائرے یک سحر
ہمی گفت با طائران دگر

"نداد ند بال آدمی زادہ را
زمین گیر کردند این سادہ را"

بدو گفتم اے مرغک باد سنج
اگر حرف حق با تو گویم مرنج

ز طیّارہ ما بال و پر ساختیم
سوئے آسمان رہگزر ساختیم

چہ طیّارہ آن مرغ گردون سپر
پر او ز بال ملک تیز تر

به پرواز شاهین به نیرو عقاب — بچشمش ز لاهوت تا فاریاب
بگردون خروشنده و تند جوش — میانِ نشیمن چو ماهی خموش
خرد ز آب و گل جبرئیل آفرید — زمین را بگردون دلیل آفرید"
چه آن مرغِ زیرک کلامم شنید — هر ایک نظر آشنا یا نه دید
پرش را بمنقار خارید و گفت — که من آنچه گوئی ندارم شگفت
مگر ای نگاه تو بر چون و چند — اسیرِ طلسمِ تو پست و بلند
تو کارِ زمین را نکو ساختی؟
که با آسمان نیز پرداختی؟"
(سعدیؒ)

عشق

آن حرفِ دل فروز که از راز است راز نیست
من فاش گویمت که شنید؟ از کجا شنید؟
دزدید ز آسمان و به گل گفت شبنمش
بلبل ز گل شنید و گل از صبا شنید

تہذیب

انسان کہ رخ از غازۂ تہذیب بر افروخت
خاکِ سیاہِ خویش چو آئینہ وانمود
پوشید پنجہ را تہِ دستانۂ حریر
افسونیٔ قلم شد و تیغ از کمر کشود
این بوالہوس صنم کدۂ صلحِ عام ساخت
رقصید گردِ او بنوا ہائے چنگ و عود
دیدم چو جنگ پردۂ ناموسِ او درید
جز "یسفک الدمآ"، "خصیم مبین" نبود

مے باقی

غزلیات

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مئے باقی

بہار تا بہ گلستان کشید بزمِ سرود
نوائے بلبلِ شوریدہ چشمِ غنچہ کشود
گمان مبر کہ سرشتند در ازل گلِ ما
کہ ما ہنوز خیالیم در ضمیرِ وجود
بہ علم غرہ مشو کارِ مے کشی دگر است
فقیہِ شہر گریبان و آستین آلود
بہار برگِ پراگندہ را بہم بربست
نگاہِ ماست کہ بر لالہ رنگ و آب افزود

نظر بخویش فروبسته را نشان این است
دگر سخن نه سراید ز غائب و موجود
شبے بہ میکدہ خوش گفت پیرِ زندہ دلے
بہ ہر زمانہ خلیل است و آتشِ نمرود
چہ نقشہا کہ نہ بستم بہ کارگاہِ حیات
چہ رفتنی کہ نہ رفت و چہ بودنی کہ نبود
بہ دیر بیان سخن نرم گو کہ عشقِ غیور
بنائے بتکدہ افگند در دلِ محمود!

بخاکِ ہند نوائے حیات بے اثر است
کہ مردہ زندہ نہ گردد ز نغمۂ داؤد

حلقہ بستند سرِ تربتِ من نوحہ گران
دلبران، زہرہ وشان، گلبدنان، سیم بران
در چمن قافلۂ لالہ و گل رخت کشود
از کجا آمدہ اند این ہمہ خونین جگران؟
اے کہ در مدرسہ جوئی ادب و دانش و ذوق
نخرد بادہ کس از کارگہِ شیشہ گران

خرد افزود مرا درس حکیمانِ فرنگ
سینه افروخت مرا صحبتِ صاحب‌نظران!
برکش آن نغمه که سرمایهٔ آب و گلِ تست
اے ز خود رفته تهی شو ز نوائے دگران
کس ندانست که من نیز بہائے دارم
آن متاعم که شود دست زدِ بے بصران

می تراشد فکرِ ما هر دم خداوندے دگر
رَست از یک بند تا افتاد در بندے دگر
بر سرِ بام آ نقاب از چهره بیباکانه کش
نیست در کوئے تو چون من آرزومندے دگر
بسکه غیرت می برم از دیدهٔ بینائے خویش
از نگه بافم به رخسارِ تو روبندے دگر
یک نگه، یک خندهٔ دزدیده، یک تابندہ اشک
بہرِ پیمانِ محبت نیست سوگندے دگر
عشق را نازم که از بیتابیِ روزِ فراق
جانِ ما را بست با دردِ تو پیوندے دگر

تا شوی بیباک‌تر در نالہ اے مرغِ بہار
آتشے گیر از حریمِ سینہ‌ام چندے دگر
چنگِ تیموری شکست آہنگِ تیموری بجاست
سر برون می آرد از سازِ سمرقندے دگر

رہ مدہ در کعبہ اے پیرِ حرم اقبال را
ہر زمان در آستین دارد خداوندے دگر

مرا ز دیدۂ بینا شکایتِ دگر است
کہ چون بجلوہ درآئی حجابِ من نظر است
بہ نوریان ز منِ پا بگِل پیامے گوئے
حذر ز مشتِ غبارے کہ خویشتن نگر است!
نوازنیم و بہ بزمِ بہار می سوزیم
شرر بہ مشتِ پرِ ما ز نالۂ سحر است
زخود رمیدہ چہ داند نوائے من ز کجاست
جہانِ او دگر است و جہانِ من دگر است
مثالِ لالہ فتادم بگوشۂ چمنے
مرا ز تیرِ نگاہے نشانہ بر جگر است

به کیشِ زنده دلان زندگی جفا طلبی است
سفر به کعبه نکردم که راه بی‌خطر است
هزار انجمن آراستند و برچیدند
درین سراچه که روشن ز مشعلِ قمر است
ز خاکِ خویش به تعمیرِ آدمی برخیز
که فرصتِ تو بقدرِ تبسّمِ شرر است
اگر نه بوالهوسی با تو نکته‌ئی گویم
که عشق پخته‌تر از ناله‌های بی‌اثر است
نوائے من به عجم آتشِ کهن افروخت
عرب ز نغمهٔ شوقم هنوز بی‌خبر است

به این بهانه درین بزم محرمے جوئیم
غزل سرائیم و پیغامِ آشنا گوئیم
بخلوتے که سخن می‌شود حجاب آنجا
حدیثِ دل به زبانِ نگاه می‌گوئیم
پئے نظارهٔ روئے تو می‌تنم پاکش
نگاهِ شوخ به جوئے سرشک می‌شوئیم

چو غنچہ گرچہ بکارم گرہ زنند ولے
ز شوقِ جلوہ گہِ آفتاب می رویم

چو موجِ سازِ وجودم ز سیل بے پرواست
گمان مبر کہ درین بحر ساحلے جویم

میانۂ من و او ربطِ دیدہ و نظر است
کہ در نہایتِ دوری ہمیشہ با اویم

کشید نقشِ جہانے بہ پردۂ چشمم
ز دستِ شعبدہ بازے اسیرِ جادویم

درون گنبدِ دربستہ اش نگنجیدم
من آسمانِ کہن را چہ خارِ پہلویم

بہ آشیان نہ نشینم ز لذّتِ پرواز
گہے بہ شاخِ گل و گہ لبِ جویم

خیز و نقاب برکشا پردگیانِ ساز را
نغمۂ تازہ یاد دہ، مرغِ نوا طراز را

جادہ ز خونِ رہروان تختۂ لالہ در بہار
نازِ کہ راہ می زند، قافلۂ نیاز را؟

دیدهٔ خوابناکِ او، گر به چمن کشودهٔ
رخصتِ یک نظر بده، نرگسِ نیم بازرا
"حرفِ نگفتهٔ شما، بر لبِ کودکان رسید"
از منِ بے زبان بگو، خلوتیانِ راز را
سجدهٔ تو آورد، از دلِ کافران خروش
اے که دراز تر کنی، پیشِ کسان نماز را
گرچه متاعِ عشق را، عقل بهائے کم نهد
من ندهم به تختِ جم، آهِ جگر گداز را

برہمنے به غزنوی گفت کرامتم نگر
تو که صنم شکستهٔ بنده شدی ایاز را

بملا زمانِ سلطان خبرے دهم ز رازے
که جهان توان گرفتن بنوائے دل گدازے
بمتاعِ خود چه نازی که به شهرِ دردمندان
دلِ غزنوی نیرزد، به تبسمِ ایازے
همه نازِ بے نیازی، همه سازِ بے نوائی
دلِ شاه لرزه گیرد، ز گدائے بے نیازے

ز مقامِ من چه پرسی به طلسمِ دل اسیرم
نه نشیبِ من نشیبی، نه فرازِ من فرازی
رهِ عاقلی رها کن که بأو توان رسیدن
بدلِ نیازمندی، به نگاهِ پاکبازی
برهِ تو ناتمامم، ز تغافلِ تو خامم
من و جانِ نیم سوزی، تو و چشمِ نیم بازی
رهِ دیر تختهٔ گُل ز جبینِ سجده ریزم
که نیازِ من نگنجد بدو رکعتی نمازی
ز ستیزِ آشنایان چه نیاز و ناز خیزد
دلکی بهانه سوزی، نگهی بهانه سازی

بیا که ساقیٔ گل چهره دست بر چنگ است
چمن ز بادِ بهاران جوابِ ارژنگ است
حنا ز خونِ دلِ نو بهار می بندد
عروسِ لاله چه اندازه تشنهٔ رنگ است!
نگاه می رسد از نغمهٔ دل افروزی
بمعنئی که برو جامهٔ سخن تنگ است

بچشمِ عشق نگر تا سراغ او گیری
جهان بچشمِ خرد سیمیائی و نیرنگ است
ز عشق درسِ عمل گیر و هرچه خواهی کن
که عشق جوهرِ هوش است و جانِ فرہنگ است
بلند تر ز سپہر است منزلِ من و تو
براهِ قافلہ خورشید میلِ فرسنگ است
ز خود گذشتہ ای قطرہ محال اندیش
شدن بہ بحر و گہر برنخاستن ننگ است
تو قدرِ خویش ندانی بہا ز تو گیرد
وگرنہ لعلِ درخشندہ پارہ سنگ است

صورت نہ پرستم من، بتخانہ شکستم من
آن سیلِ سبک سیرم، ہر بند گسستم من
در بود و نبودِ من اندیشہ گمانہا داشت
از عشق ہویدا شد این نکتہ کہ ہستم من
در دیرِ نیازِ من، در کعبہ نمازِ من
زنّار بدوشم من، تسبیح بدستم من

سرمایۂ درد تو، غارت نتوان کردن
اشکے کہ ز دل خیزد در دیدہ شکستم من
فرزانہ بگفتارم، دیوانہ بکردارم
از بادۂ شوق تو ہشیارم و مستم من

ہوائے فرودین در گلستان میخانہ می سازد
سبو از غنچہ می ریزد، ز گل پیمانہ می سازد
محبت چون تمام افتد، رقابت از میان خیزد
بہ طوف شعلۂ، پروانہ با پروانہ می سازد
بہ ساز زندگی سوزے، بہ سوز زندگی سازے
چہ بیدردانہ می سوزد، چہ بیتابانہ می سازد!
تنش از سایۂ بال تدروے لرزہ می گیرد
چو شاہین زادۂ اندر قفس با دانہ می سازد
بگو اقبال را اے باغبان رخت از چمن بندد
کہ این جادو نوا مارا از گل بیگانہ می سازد

از ما بگو سلامے آن ترکِ تند خو را
کاتش زد از نگاہے یک شہرِ آرزو را

این نکتہ را شناسد آن دل کہ دردمند است
من گرچہ توبہ گفتم نشکستہ ام سبو را

اے بلبل از وفایش صد بار با تو گفتم
تو در کنار گیری باز این رمیدہ بو را

رمزِ حیات جوئی؟ جز در تپش نیابی
در قلزم آرمیدن ننگ است آبجو را

شادم کہ عاشقان را سوزِ دوام دادی
درمان نیافریدی آزارِ جستجو را

گفتی مجو وصالم، بالا تر از خیالم
عذرِ نو آفریدی اشکِ بہانہ جو را

از نالہ بر گلستان آشوبِ محشر آرد
تا دم بہ سینہ پیچد بگزار ہائے و ہو را

آشنا ہر خانہ را از قصہ ما ساختی
در بیابانِ جنون بردی و رسوا ساختی

جرمِ ما از دانہ، تقصیرِ او از سجدہ
نے بآن بیچارہ می سازی نہ با ما ساختی

صد جہان می روید از کشتِ خیالِ ما چو گل
یک جہان و آن ہم از خونِ تمنّا ساختی

پرتوِ حُسنِ تو می افتد بروں مانندِ رنگ
صورتِ مے پردہ از دیوارِ مینا ساختی

طرحِ نو افگن کہ ما جدّت پسند افتادہ ایم
این چہ حیرت خانۂ امروز و فردا ساختی!

خوش آنکہ رختِ خرد را بہ شعلۂ مے سوخت
مثالِ لالہ متاعے ز آتشے اندوخت

تو ہم ز ساغرِ مے چہرہ را گلستان کن
بہار، غرقہ فروشی بہ صوفیان آموخت

دلم تپید ز محرومیٔ فقیہِ حرم
کہ پیرِ میکدہ جامے بفتوائے نفروخت

مسنج قدرِ سرودِ از نوائے بے اثرم
ز برقِ نغمہ توان حاصلِ سکندر سوخت

صبا بہ گلشنِ ویمر[۱] سلامِ ما برسان
کہ چشمِ نکتہ وران خاکِ آن دیار افروخت

بیار بادہ کہ گردون بکامِ ما گردید
مثالِ غنچہ نواہا ز شاخسار دمید

خورم بیاد تنک نوشیٔ امامِ حرم
کہ جز بصحبتِ یارانِ رازدان نچشید

فزون قبیلۂ آن پختہ کار باد کہ گفت
چراغِ راہِ حیات است جلوۂ امید

نوا ز حوصلۂ دوستان بلند تر است
غزل سرا شدم آنجا کہ ہیچ کس نشنید

عیارِ معرفتِ مشتری است جنسِ سخن
خوشم از آن کہ متاعِ مرا کسے نخرید

ز شعرِ دلکشِ اقبال می توان دریافت
کہ درسِ فلسفہ می داد و عاشقی ورزید

---

[۱] جرمنی میں ایک شہر ہے جہاں گوئٹے نے اپنی زندگی کا بہت سا حصہ بسر کیا اور بعد انتقال وہیں دفن ہوا۔

تیر و سنان و خنجر و شمشیرم آرزوست
با من میا که مسلک شبیرم آرزوست
از بهر آشیانه خس اندوزیم نگر
باز این نگر که شعله در گیرم آرزوست
گفتند لب ببند و ز اسرار ما مگو
گفتم که خیر! نعرهٔ تکبیرم آرزوست
گفتند هر چه در دلت آید ز ما بخواه
گفتم که بی حجابی تقدیرم آرزوست
از روزگار خویش ندانم جز این قدر
خوابم ز یاد رفته و تعبیرم آرزوست
کو آن نگاه ناز که اول دلم ربود
عمرت دراز باد همان تیرم آرزوست

دانه سبحه به زنار کشیدن آموز
گر نگاه تو دوبین است ندیدن آموز
پا ز خلوتکده غنچه برون زن چو شمیم
با نسیم سحر آمیز و وزیدن آموز

آفرنند اگر شبنمِ بے مایہ ترا
خیز و بر داغِ دلِ لالہ چکیدن آموز
اگرت خارِ گلِ تازہ رسے ساختہ اند
پاسِ ناموسِ چمن دار و خلیدن آموز
باغبان گر ز خیابانِ تو بر کند ترا
صفتِ سبزہ دگر بارہ دمیدن آموز
تا تو سوزندہ تر و تلخ تر آئی بیرون
غزلت خم کدۂ سیر و رسیدن آموز
تا کجا در تہِ بالِ دگران می باشی
در ہوائے چمن آزادہ پریدن آموز

در بتخانہ زدم، مغ بچگانم گفتند
آتشے در حرم افروز و تپیدن آموز

زخاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیٔ دگرے درخورِ تقاضا نیست
بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقل فسون پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نہ باشی کہ عشق تنہا نیست

تو رہ شناس نۂ، وز مقام بے خبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربط سلیمیٰ نیست

نظر بخویش چنان بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہان گرفت و مرا فرصت تماشا نیست

بیا کہ غلغلہ در شہر دلبران فگنیم
جنون زندہ دلان ہرزہ گرد صحرا نیست

ز قید و صید نہنگان حکایتے آور
مگو کہ زورق ما روشناس دریا نیست

مرید ہمت آن رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ درو کوہ و دشت و دریا نیست

شریک حلقۂ رندان بادہ پیما باش
حذر ز بیعت پیرے کہ مرد غوغا نیست

بہ ہنر حرف نہ گفتن کمال گویائی است
حدیث خلوتیان جز بہ رمز و ایما نیست

موج را از سینۂ دریا گسستن می توان
بحرِ بے پایان بجوئے خویش بستن می توان
از نوائے می توان یک شہر دل در خون نشاند
یک چمن گل از نسیمے سینہ خستن می توان
می توان جبریل را گنجشکِ دست آموز کرد
شہپرش با موئے آتش دیدہ بستن می توان
اے سکندر سلطنت نازک تر از جامِ جم است
یک جہان آئینہ از سنگے شکستن می توان
گر بخود محکم شوی سیلِ بلا انگیز چیست
مثلِ گوہر در دلِ دریا نشستن می توان
من فقیرِ بے نیازم مشربم این است و بس
مومیائی خواستن نتوان شکستن می توان

صد نالۂ شبگیرے، صد صبح بلا خیزے
صد آہِ شرر ریزے، یک شعرِ دلآویزے
در عشق و ہوسناکی، دانی کہ تفاوت چیست
آن تیشۂ فرہادے، این حیلۂ پرویزے

با پردگیان بہ گو کہ این مشتِ غبارِ من
گرد نیست نظر بازے، خاکیست بلاخیزے
ہوشم بر دائے مطرب، ہستم کند اے ساقی
گلبانگِ دل آویزے از مرغ سحر خیزے
از خاکِ سمر قندے ترسم کہ دگر خیزد
آشوبِ بلا کوئے، ہنگامۂ چنگیزے

مطرب غزلے بیتے از مرشدِ روم آور
تا غوطہ زند جانم در آتشِ تبریزے

باز بہ سرمہ تاب دہ چشمِ کرشمہ زائے را
ذوقِ جنون دو چند کن شوقِ غزل سرائے را
نقشِ دگر طراز دہ، آدمِ پختہ تر بیار
لعبتِ خاک ساختن می نسزد خدائے را
قصۂ دل نہ گفتنی است، دردِ جگر نہفتنی است
خلوتیان! کجا برم لذتِ ہائے ہائے را
آہِ درونہ تاب کو، اشکِ جگر گداز کو
شیشہ بسنگ می زنم عقل گرہ کشائے را

بزم بباغ و راغ کش، زخمہ بتارِ چنگ زن
بادہ بخور غزل سرائے، بند کشا قبائے را
صبح دمید و کاروان کرد نماز و رخت بست
تو نشنیدۂ مگر زمزمۂ درائے را

نازِ شہان نمی کشم، زخمِ کرم نمی خورم
درنگر اے ہوس فریب ہمتِ این گدائے را

فریبِ کشمکشِ عقل دیدنی دارد
کہ میرِ قافلہ و ذوقِ رہزنی دارد
نشانِ راہ ز عقلِ ہزار حیلہ مپرس
بیا کہ عشق کمالے زیک فنی دارد
فرنگ گرچہ سخن با ستارہ می گوید
حذر کہ شیوۂ او رنگِ جوزنی دارد
ز مرگ و زیست چہ پرسی درین رباطِ کہن
کہ زیست کاہشِ جان، مرگ جانکنی دارد
سرِ مزارِ شہیدان یکے عنان درکش
کہ بے زبانیٔ ما حرفِ گفتنی دارد

دگر بدشتِ عرب خیمہ زن کہ بزمِ عجم
مے گزشتہ و جامِ شکستنی دارد

نہ شیخِ شہر نہ شاعر نہ خرقہ پوش اقبال
فقیرِ راہ نشین است و دل غنی دارد

حسرتِ جلوۂ آن ماہ تمامے دارم
دست بر سینہ نظر بر لبِ بامے دارم
حسن می گفت کہ شامے نہ پزیرد سحرم
عشق می گفت تب و تابِ دوامے دارم
نہ بہ امروز اسیرم نہ بہ فردا نہ بہ دوش
نہ نشیبے نہ فرازے نہ مقامے دارم
بادہ را زم و پیمانہ گسارے جویم
در خراباتِ مغان گردشِ جامے دارم
بے نیازانہ ز شوریدہ نوایم مگزر
مرغِ لاہوتم از دوست پیامے دارم
پردہ بر گیرم و در پردہ سخن می گویم
تیغِ خون ریزم و خود را بہ نیامے دارم

بشاخِ زندگیٔ ما نمی ز تشنه لبی است
تلاشِ چشمهٔ حیوان دلیلِ کم طلبی است
حدیثِ دل بکه گویم، چه راه بر گیرم
که آه بے اثر است و نگاه بے ادبی است
غزل بزمزمه خوان پرده پست تر گردان
هنوز نالهٔ مرغان نوائے زیر لبی است
متاعِ قافلهٔ ما حجازیان بردند
ولے زبان نگشائی که یارِ ما عربی است
نهالِ ترک ز برقِ فرنگ بار آورد
ظهورِ مصطفوی را بهانه بولهبی است
سنجِ معنیٔ من در عیارِ هند و عجم
که اصلِ این گهر از گریه هائے نیم شبی است
بیا که من ز خمِ پیرِ روم آوردم
مئے سخن که جوان تر ز بادهٔ عنبی است

فرقے نه نهد عاشق در کعبه و بتخانه
این جلوتِ جانانه، آن خلوتِ جانانه

شادم که مزارِ من در کوئے حرم بستند
راہے ز مژہ کاوم از کعبہ بہ بتخانہ

از بزمِ جہان خوشتر از حور و جنان خوشتر
یک ہمدمِ فرزانہ و ز بادہ دو پیمانہ

ہر کس نگہے دارد، ہر کس سخنے دارد
در بزمِ تو می خیزد افسانہ ز افسانہ

این کیست کہ بر دلہا آوردہ شبیخونے؟
صد شہرِ تمنا را یغما زدہ ترکانہ!

در دشتِ جنونِ من جبریل زبون صیدے
یزدان بہ کمند آور اے ہمتِ مردانہ

اقبال بہ منبر زد رازے کہ نباید گفت
ناپختہ برون آمد از خلوتِ میخانہ

بے تو از خوابِ عدم دیدہ کشودن نتوان
بے تو بودن نتوان با تو نبودن نتوان

در جہان است دلِ ما کہ جہان در دلِ ماست
لب فرو بند کہ این عقدہ کشودن نتوان

دلِ یاران ز نواہائے پریشانم سوخت
من ازان نغمہ تپیدم کہ سرودن نتوان
اے صبا! از تنک افشانیِ شبنم چہ شود
تب و تاب از جگرِ لالہ ربودن نتوان
دل بہ حق بند و کشادے ز سلاطین مطلب
کہ جبین بر درِ این بتکدہ سودن نتوان

این گنبد مینائی، این پستی و بالائی
در شد بہ دلِ عاشق، با این ہمہ پہنائی
اسرارِ ازل جوئی؟ بر خود نظرے وا کن
یکتائی و بسیاری، پنہانی و پیدائی
اے جانِ گرفتارم، دیدی کہ محبّت چیست؟
در سینہ نیاسائی، از دیدہ برون آئی
برخیز کہ فروردین، افروخت چراغِ گل
برخیز و دمے بنشین با لالۂ صحرائی
عشق است و ہزار افسون، حسن است و ہزار آئین
نے من بہ شمار آیم، نے تو بہ شمار آئی

صدره بفلک برشد، صدره به زمین در شد
خاقانی و فغفوری، جمشیدی و دارائی

هم با خود و هم با او، هجران که وصال است این؟
اے عقل چہ می گوئی، اے عشق چہ فرمائی

به یکے از صوفیہ نوشتہ شد

هوس منزل لیلیٰ نہ تو داری و نہ من
جگر گرمی صحرا نہ تو داری و نہ من
من جوان ساقی و تو پیر کهن میکده
بزم ما تشنہ و صهبا نہ تو داری و نہ من
دل و دین در گرو زهره وشان عجمی!
آتش شوق سلیمیٰ نہ تو داری و نہ من
خزفے بود کہ از ساحل دریا چیدیم
دانہ گوهر یکتا نہ تو داری و نہ من
دگر از یوسف گم گشتہ سخن نتوان گفت
تپش خون زلیخا نہ تو داری و نہ من

به که با نورِ چراغ تهِ دامان سازیم
طاقتِ جلوهٔ سینا نه تو داری و نه من

دلیلِ منزلِ شوقم بدامنم آویز
شرر ز آتشِ نابم بخاکِ خویش آمیز
عروسِ لاله برون آمد از سراچهٔ ناز
بیا که جان تو سوزم ز حرفِ شوق انگیز
بهر زمانه به اسلوبِ تازه می گویند
حکایتِ غمِ فرهاد و عشرتِ پرویز
اگرچه زادهٔ هندم فروغِ چشمِ من است
ز خاکِ پاکِ بخارا و کابل و تبریز

در جهانِ دلِ ما دورِ قمر پیدا نیست
انقلابیست ولی شام و سحر پیدا نیست
وای آن قافله کز دونیٔ همت می خواست
رهگذارے که درو هیچ خطر پیدا نیست

بگزر از عقل و درآویز بموجِ یمِ عشق
کہ در آن جوئے تنک مایہ گہر پیدا نیست
آنچہ مقصودِ تگ و تازِ خیالِ من و تست
ہست در دیدہ و مانندِ نظر پیدا نیست

گریۂ ما بے اثر نالۂ ما نارساست
حاصلِ این سوز و ساز یک دلِ خونین نواست
در طلبش دل تپید دیر و حرم آفرید
ما بہ تمنائے او، او بہ تماشائے ماست
پردگیان بے حجاب، من بخودی در شدم
عشقِ غیورم نگر باہمہ میلِ تماشاگر است
مطربِ مے خانۂ دوش نکتۂ دلکش سرود
بادہ چشیدن خطاست بادہ کشیدن رواست
زندگیٔ رہروان در تگ و تاز است و بس
قافلۂ موج را جادہ و منزل کجاست
شعلہ درگیر زد بر خس و خاشاکِ من
مرشدِ رومی کہ گفت "منزلِ ما کبریاست"

سوزِ سخن ز نالۂ مستانۂ دل است
این شمع را فروغ ز پروانۂ دل است
مشتِ گلیم و ذوقِ فغانے نداشتیم
غوغائے ما ز گردشِ پیمانۂ دل است
این تیرہ خاکدان کہ جہان نام کردۂ
فرسودہ پیکرے ز صنم خانۂ دل است
اندر رصد نشستہ حکیمِ ستارہ بین
در جستجوئے ساحلِ ویرانۂ دل است
لاہوتیان اسیرِ کمندِ نگاہِ او
صوفی ہلاکِ شیوۂ ترکانۂ دل است
محمودِ غزنوی کہ صنم خانہ ہا شکست
زنّاری بتانِ صنم خانۂ دل است
غافل ترے ز مردِ مسلمان ندیدہ ام
دل در میانِ سینہ و بیگانۂ دل است!
سطوت از کوہ ستانند و بکاہے بخشند
کُلَہ جم بگدائے سرِ راہے بخشند

در رہِ عشق فلان ابنِ فلان چیزے نیست
ید بیضائے کلیمے بہ نیابے بخشند
گاہ شاہی بہ جگر گوشۂ سلطان ندہند
گاہ باشد کہ بہ زندانیئے جاہے بخشند؛
فقر را نیز جہان بان و جہان گیر کنند
کہ بایں راہ نشین تیغِ نگاہے بخشند

عشق پامالِ خرد گشت و جہان دیگر شد
بود آیا کہ ہر از خصمت آہے بخشند

نہ تو اندر حرم گنجی نہ در بتخانہ می آئی
ولیکن سوئے مشتاقان چہ مشتاقانہ می آئی
قدم بیباک تر نہ در حریمِ جانِ مشتاقان
تو صاحب خانۂ آخر چرا دزدانہ می آئی
بغارت می بری سرمایۂ تسبیح خوانان را
بشبخونِ دلِ زناریان ترکانہ می آئی
گہے صد لشکر انگیزی کہ خونِ دوستان ریزی
گہے در انجمن با شیشہ و پیمانہ می آئی

تو بر نخلِ کلیمے بے محابا شعلہ می ریزی
تو بر شمعِ یتیمے صورتِ پروانہ می آئی

بیا اقبال جامے از خمستانِ خودی درکش
تو از میخانۂ مغرب زخود بیگانہ می آئی

تب و تابِ بتکدۂ عجم نرسد بسوز و گدازِ من
کہ بیک نگاہِ محمدِ عربی گرفت حجازِ من
چہ کنم کہ عقل بہانہ جو گرہے بروئے گرہ زند
نظرے کہ گردشِ چشمِ تو شکند طلسمِ مجازِ من

نرسد فسون گریٔ خرد بہ تپیدنِ دلِ زندہٗ
زکنشتِ فلسفیان در آ بحریمِ سوز و گدازِ من

مثلِ آئینہ مشو محوِ جمالِ دگران
از دل و دیدہ فرو شوئے خیالِ دگران
آتش از نالۂ مرغانِ حرم گیر و بسوز
آشیانے کہ نہادی بہ نہالِ دگران

در جهان بال و پرِ خویش کشودن آموز
که پریدن نتوان با پر و بالِ دگران
مردِ آزادم و آن گونه غیورم که مرا
می توان کشت بیک جامِ زلالِ دگران
ای که نزدیک تر از جانی و پنهان ز نگه
هجرِ تو خوشترم آید ز وصالِ دگران!

جهانِ عشق نه میری نه سروری داند
همین بس است که آئینِ چاکری داند
نه هر که طوفِ بتے کرد و بست زنارے
صنم پرستی و آدابِ کافری داند
هزار خیبر و صد گونه اژدر است اینجا
نه هر که نانِ جوین خورد حیدری داند
بچشمِ اهلِ نظر از سکندر افزون است
گدا گرے که مآلِ سکندری داند
بعشوه هائے جوانانِ ماه سیما چیست
درآ بحلقهٔ پیرے که دلبری داند

فرنگ شیشه گری کرد و جام و مینا ریخت
بحیرتم که همین شیشه را پری داند!
چه گویمت ز مسلمان نامسلمانے
جز این که پور خلیل است و آذری داند
یکے به عشکدهٔ من گزر کن و بنگر
ستارهٔ سوختهٔ کیمیاگری داند
بیا بمجلس اقبال و یک دو ساغر کش
اگرچه سر نه تراشد قلندری داند

خواجهٔ نیست که چون بنده پرستارش نیست
بندهٔ نیست که چون خواجه خریدارش نیست
گرچه از طور دو کلیم است بیان واعظ
تاب آن جلوه به آئینهٔ گفتارش نیست
پیر ما مصلحۃً رو به مجاز آورد است
ورنه با زهره وشان هیچ سر و کارش نیست
دل باو بند و ازین خرقه فروشان بگزر
نشوی صید غزالے که ز تاتارش نیست

نغمهٔ عافیت از بربطِ من می طلبی؟
از کجا بر کشم آن نغمه که در تارش نیست
دلِ ما قشقه زد و برہمنی کرد ولے
آن چنان کرد که شایستهٔ زنّارش نیست!
عشق در صحبتِ میخانه بگفتار آید
زانکه در دیر و حرم محرمِ اسرارش نیست

بیا که بلبلِ شوریده نغمه پرداز است
عروسِ لاله سراپا کرشمه و ناز است
نوا ز پردهٔ غیب است اے مقام شناس
نه از گلوئے غزلخوان نه از رگِ ساز است
کسے که زخمه رساند بتارِ سازِ حیات
ز من بگیر که آن بنده محرمِ راز است
مرا ز پردگیانِ جہان خبر دادند
ولے زبان نگشایم که چرخ کج باز است
سخن درشت مگو در طریقِ یاری کوش
که صحبتِ من و تو در جہان خدا ساز است

کجاست منزلِ این خاکدانِ تیره نهاد؟
کہ ہر چہ ہست چو ریگِ روان بپرواز است
تنم گلے ز خیابانِ جنّتِ کشمیر
دل از حریمِ حجاز و نوا ز شیراز است

خاکیم و تند سیر مثالِ ستاره ایم
در نیلگون یمے بتلاشِ کناره ایم
بود و نبودِ ماست ز یک شعلۂ حیات
از لذّتِ خودی چو شرر پاره پاره ایم
با نوریان بگو کہ ز عقلِ بلند دست
ما خاکیان بدوشِ ثریّا سواره ایم
در عشق غنچہ ایم کہ لرزد ز بادِ صبح
در کارِ زندگی صفتِ سنگِ خاره ایم
چشم آفریده ایم چو نرگس درین چمن
ره بند بر کشا کہ سراپا نظاره ایم

عرب از سرشکِ خونم همه لاله زار بادا
عجم رمیده بو را نفسم بهار بادا
تپش است زندگانی، تپش است جاودانی
همه ذرّه هائے خاکم دلِ بیقرار بادا
نه به جادهٔ قرارش، نه به منزلے مقامش
دلِ من مسافرِ من که خدائش یار بادا
حذر از خرد که بندد همه نقشِ نامرادی
دلِ ما برد بسازے که گسسته تار بادا
تو جوانِ خام سوزے، سخنم تمام سوزے
غزلے که می سرایم بتو سازگار بادا
چو بجانِ من درآئی دگر آرزو نه بینی
مگر این که شبنمِ تو یمِ بے کنار بادا
نشود نصیبِ جانت که دمے قرار گیرد
تب و تابِ زندگانی بتو آشکار بادا
نظرِ تو همه تقصیر و خردِ کوتاهی
نه رسی جز بتقاضائے کلیمِ اللّٰهی

راہ کو راست بجو و غوطہ زن اے سالکِ راہ
جادہ را گم نہ کند در تہِ دریا ماہی

حاجتے پیشِ سلاطین نبرد مردِ غیور
چہ تواں کرد کہ از کوہ نیاید کاہی

گر ز راز نغمۂ شوقم کہ بیابی در وے
رمز درویشی و سرمایۂ شاہنشاہی

نفسم با تو کند آنچہ بہ گل کرد نسیم
اگر از لذّتِ آہِ سحری آگاہی

اے فلک چشمِ تو بیباک و بلاجوست ہنوز
می شناسم کہ تماشائے دگر می خواہی

سرخوش از بادۂ تو خم شکنے نیست کہ نیست
مستِ لعلینِ تو شیریں سخنے نیست کہ نیست

در قبائے عربی خوشترک آئی بہ نگاہ
راست بر قامتِ تو پیرہنے نیست کہ نیست

گرچہ لعلِ تو خموش است و لے چشمِ ترا
با دلِ خون شدۂ ما سخنے نیست کہ نیست

تا حدیثِ تو کنم بزمِ سخن می سازم
ورنہ در خلوتِ ما انجمنے نیست کہ نیست

اے مسلمان دگر اعجازِ سلیمان آموز
دیدہ بر خاتمِ تو اہرمنے نیست کہ نیست

اگرچہ زیبِ سرش افسر و کلاہے نیست
گدائے کوئے تو کمتر ز پادشاہے نیست

بخواب رفتہ جوانان و مردہ دل پیران
نصیبِ سینۂ کس آہِ صبحگاہے نیست

باین بہانہ بدشتِ طلب ز پا منشین
کہ در زمانۂ ما آشنائے راہے نیست

ز وقتِ خویش چہ غافل نشستۂ دریاب
زمانۂ کہ حسابش ز سال و ماہے نیست

درین رباطِ کہن چشمِ عافیت داری؟
ترا بکشمکشِ زندگی نگاہے نیست

گناہِ ما چہ نویسند کاتبانِ عمل
نصیبِ ما ز جہانِ تو جز نگاہے نیست

بیا کہ دامنِ اقبال را بدست آریم
کہ او ز خرقہ فروشانِ خانقاہے نیست

شعلہ در آغوش دارد عشق بے پروائے من
بر نخیزد یک شرار از حکمتِ نازائے من
چون تمام افتد سراپا ناز می گردد نیاز
قیس را لیلےٰ ہمی نامند در صحرائے من
بہرِ دہلیزِ تو از ہندوستان آوردہ ام
سجدۂ شوقے کہ خون گردید در سیمائے من
تیغِ لا در پنجۂ این کافرِ دیرینہ دہ
باز بنگر در جہان ہنگامۂ الّائے من
گردشے باید کہ گردون از ضمیرِ روزگار
دوشِ من باز آرد اندر کسوتِ فردائے من
از سپہرِ بارگاہت یک جہان وافر نصیب
جلوۂ داری دریغ از وادیٔ سینائے من؟

با خدا در پردہ گویم با تو گویم آشکار
یا رسول اللہؐ! او پنہان و تو پیدائے من

بتان تازه تراشیدهٔ دریغ از تو
درون خویش نکاویدهٔ دریغ از تو
چنان گداختهٔ از حرارت افرنگ
ز چشم خویش تراویدهٔ دریغ از تو
بکوچهٔ که دهد خاک را بهای بلند
به نیم غمزه نیرزیدهٔ دریغ از تو
گرفتم اینکه کتاب خرد فرو خواندی
حدیث شوق نفهمیدهٔ دریغ از تو
طواف کعبه زدی گرد دیر گردیدی
نگه بخویش نپیچیدهٔ دریغ از تو

نقشِ فرنگ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نقشِ فرنگ

پیام

از من اے بادِ صبا گوئے بدانائے فرنگ
عقل تا بال کشود است گرفتار تر است
برق را این بہ جگر می زند آن رام کند
عشق از عقل فسون پیشہ جگر دار تر است
چشم جز رنگِ گل و لالہ نہ بیند ورنہ
آنچہ در پردۂ رنگ است پدیدار تر است

عجب آن نیست کہ اعجاز مسیحا داری
عجب این است کہ بیمارِ تو بیمار تر است

دانش اندوختہ ئی دل ز کف انداختہ ئی
آہ زان نقد گرانمایہ کہ درباختہ ئی

حکمت و فلسفہ کاریست کہ پایانش نیست
سیلیِ عشق و محبّت بہ دبستانش نیست

بیشتر راہِ دلِ مردم بیدار زند
فتنہ ئی نیست کہ در چشمِ سخندانش نیست

دل ز ناز خنکِ او بہ تپیدن نرسد
لذّتے در خلشِ غمزۂ پنہانش نیست

دشت و کہسار نوردید و غزالے نہ گرفت
طوفِ گلشن زد و یک گل بہ گریبانش نیست

چارہ این است کہ از عشق کشادے طلبیم
پیشِ او سجدہ گزاریم و مرادے طلبیم

عقل چون پائے درین راہِ خم اندر خم زد
شعلہ در آب دوانید و جہان برہم زد
کیمیا سازئ او ریگِ روان را زر کرد
بر دلِ سوختہ اکسیرِ محبت کم زد
وائے بر سادگئ ما کہ فسونش خوردیم
رہزنے بود کمین کردہ و رہ آدم زد
ہنرش خاک بر آورد ز تہذیبِ فرنگ
باز آن خاک بچشمِ پسرِ مریم زد

شررے کاشتن و شعلہ درودن تا کے
عقدہ بر دل زدن و باز کشودن تا کے

عقلِ خود بین دگر و عقلِ جہان بین دگراست
بالِ بلبل دگر و بازوئے شاہین دگراست
دگراست آنکہ برد دانۂ افتادہ ز خاک
آنکہ گیرد خورش از دانۂ پروین دگراست
دگراست آنکہ زند سیرِ چمن مثلِ نسیم
آنکہ در شد بہ ضمیرِ گل و نسرین دگراست

دگر است آن سوئے نہ پردہ کشادن نظرے
این سوئے پردہ گمان و ظن و تخمین دگر است

اے خوش آن عقل کہ پہنائے دو عالم با اوست
نورِ افرشتہ و سوزِ دلِ آدم با اوست

ما ز خلوت کدۂ عشق برون تاختہ ایم
خاکِ پا را صفتِ آئینہ پرداختہ ایم
در نگر ہمتِ ما را کہ بہ داو[۱] ے فگنیم
دو جہان را کہ نہان بردہ عیان باختہ ایم
پیشِ ما می گزرد سلسلۂ شام و سحر
بر لبِ جوئے روان خیمہ برافراختہ ایم
بر دلِ ما کہ درین دیرِ کہن شبجون ریخت
آتشے بود کہ در خشک و تر انداختہ ایم

شعلہ بودیم شکستیم و شرر گردیدیم
صاحبِ ذوق و تمنا و نظر گردیدیم

---
۱ - داو: داؤ

عشق گردید ہوس پیشه و ہر بند گسست
آدم از فتنۂ او صورتِ ماہی در شست
رزم بر بزم پسندید و سپاہے آراست
تیغ او خنجر به سر و سینۂ یاران نشست
رہزنی را که بنا کرد جہانبانی گفت
ستم خواجگیِ او کمرِ بنده شکست
بے حجابانه ببانگِ دف و نے می رقصد
جامے از خون عزیزانِ تنک مایه بدست

وقت آن است که آئینِ دگر تازه کنیم
لوحِ دل پاک بشوئیم و ز سر تازه کنیم

افسر پادشہی رفت و به یغمائی رفت
نے اسکندری و نغمۂ دارائی رفت
کوہکن تیشه بدست آمد و پرویزی خواست
عشرتِ خواجگی و محنتِ لالائی رفت
یوسفی را ز اسیری به عزیزی بردند
ہمه افسانه و افسون زلیخائی رفت

رازہائے کہ نہان بود ببازار افتاد
آن سخن سازی و آن انجمن آرائی رفت

چشم بکشائے اگر چشم تو صاحب نظر است
زندگی در پئے تعمیر جہانِ دگر است

من درین خاکِ کہن گوہرِ جان می بینم
چشمِ ہر ذرّہ چو انجم نگران می بینم
دانہ را کہ بآغوشِ زمین است ہنوز
شاخ در شاخ و برومند و جوان می بینم
کوہ را مثلِ پرِکاہ سبک می یابم
پرِکاہے صفتِ کوہِ گران می بینم
انقلابے کہ نگنجد بضمیرِ افلاک
بینم و ہیچ ندانم کہ چسان می بینم

خرّم آن کس کہ درین گرد سوارے بیند
جوہرِ نغمہ ز لرزیدن تارے بیند

زندگی جوئے روان است و روان خواہد بود
این مے کہنہ جوان است و جوان خواہد بود
آنچہ بود است و نباید ز میان خواہد رفت
آنچہ بائست و نبود ست ہمان خواہد بود
عشق از لذّت دیدار سراپا نظر است
حسن مشتاق نمود است و عیان خواہد بود
آن زمینے کہ برو گریۂ خونین زدہ ام
اشکِ من در جگرش لعلِ گران خواہد بود
مژدۂ صبح درین تیرہ شبانم دادند
شمع کشتند و ز خورشید نشانم دادند"

جمعیت الاقوام

برفتد تا روش رزم درین بزمِ کہن
دردمندانِ جہان طرحِ نو انداختہ اند
من ازین بیش ندانم کہ کفن دزدے چند
بہرِ تقسیمِ قبور انجمنے ساختہ اند

شوپن ہار[۱] و نیٹشا

مرغے ز آشیانہ بہ سیرِ چمن پرید
خارے ز شاخِ گل بہ تنِ نازکش خلید
بد گفت فطرتِ چمنِ روزگار را
از دردِ خویش و ہم ز غمِ دیگران تپید
داغے ز خونِ بے گنہے لالہ را شمرد
اندر طلسمِ غنچہ فریبِ بہار دید
گفت اندرین سرا کہ بنایش فتادہ کج
صبحے کجا کہ چرخ در و شامہا نہ چید
نالید تا بہ حوصلۂ آن نوا طراز
خون گشت نغمہ و ز دو چشمش فرو چکید
سوزِ فغانِ او بدلِ ہدہدے گرفت
با نوکِ خویش خار ز اندامِ او کشید
گفتش کہ سودِ خویش ز جیبِ زیان برآر
گل از شگافِ سینہ زرِ ناب آفرید

---

۱ جرمنی کے دو مشہور فلسفی ۔

درمان ز درد ساز اگر خستہ تن شوی
خوگر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی

فلسفہ و سیاست

فلسفی را با سیاست دان بیک میزان مسنج
چشمِ آن خورشید کورے، دیدۂ این بے نمے
آن ترا شد قولِ حق را حجّتِ نا استوار
وین تراشد قولِ باطل را دلیلِ محکمے!

صحبتِ رفتگان

(در عالمِ بالا)

ٹالسٹائے[1]

بارگشِ اہرمن، لشکریٔ شہریار
از پئے نانِ جوین، تیغِ ستم برکشید

---

[1] ٹالسٹائے: روس کا مشہور مصلح جس نے یورپ کی سرمایہ داری کے خلاف آواز بلند کی۔

زشت بہ چشمش نکوست مغز نداند ز پوست
مردکِ بیگانہ دوست سینۂ خویشان درید
داروئے بیہوشی است تاج و کلیسا، وطن
جانِ خدا داد را خواجہ بجامے خرید

کارل مارکس[۱]

رازدانِ جزو و کل از خویش نامحرم شدہ است
آدم از سرمایہ داری قاتلِ آدم شدہ است!

ہیگل[۲]

جلوہ دہد باغ و راغ معنیٔ مستور را
عینِ حقیقت نگر حنظل و انگور را
فطرتِ اضداد خیز لذتِ پیکار داد
خواجہ و مزدور را آمر و مامور را

ٹالسٹائے

عقل دو رو آفرید فلسفۂ خود پرست!
درسِ رضا می دہی بندۂ مزدور را؟

۱؎ جرمنی کا مشہور اسرائیلی ماہر اقتصادیات جس نے سرمایہ داری کے خلاف قلمی جہاد کیا۔ اس کی مشہور کتاب موسوم بہ "سرمایہ" کو مذہب اشتراک کی بائبل تصور کرنا چاہیئے۔
۲؎ جرمنی کا مشہور و معروف فلسفی۔

مزدک

دانهٔ ایران ز کشت زارِ قیصر بر دمید
مرگ تو می رقصد اندر قصرِ سلطان و امیر
مدتی در آتشِ نمرودی بسوزد خلیل
تا تہی گردد حریمش از خداوندانِ پیر
دورِ پرویزی گذشت اے کشتهٔ پرویز خیز!
نعمتِ گم گشتهٔ خود را ز خسرو باز گیر

کوهکن

نگارِ من که بسے ساده و کم آمیز است
ستیزه کیش و ستم کوش و فتنه انگیز است
برونِ او همه بزم و درونِ او همه رزم
زبان او ز مسیح و دلش ز چنگیز است
گسست عقل و جنون رنگ بست و دیده گداخت
در آن جلوه که جانم ز شوق لبریز است
اگرچه تیشهٔ من کوه را ز پا آورد
هنوز گردشِ گردون بکامِ پرویز است

زخاک تا بہ فلک ہرچہ ہست رہ پیماست
قدم کشائے کہ رفتارِ کاروان تیز است

نیٹشا

از سستیٔ عناصر انسان دلش تپید
فکرِ حکیم پیکرِ محکم تر آفرید
افگند در فرنگ صد آشوبِ تازہ
دیوانہ بکارگہ شیشہ گر رسید!

حکیم آئن اسٹائن[1]

جلوہ می خواست مانندِ کلیم ناصبور
تا ضمیرِ مستنیر او کشود اسرارِ نور
از فرازِ آسمان تا چشمِ آدم یک نفس
زود پروازے کہ پروازش نیاید در شعور!

---

[1] آئن اسٹائن جرمنی کا مشہور ماہر ریاضیات و طبعیات جس نے حال نظریۂ اضافیت کا حیرت انگیز انکشاف کیا ہے۔

خلوتِ او در زغالِ تیرہ فام اندر مغاک!
جلوتش سوزد درختے را چو خس بالائے طور!
بے تغیّر در طلسمِ چون و چند و بیش و کم!
برتر از پست و بلند و دیر و زود و نزد و دور!
در نہادش تار و شید و سوز و ساز و مرگ و زیست!
اہرمن از سوزِ او و ز سازِ او جبریل و حور!
من چہ گویم از مقامِ آن حکیمِ نکتہ سنج[1]
کردہ زردشتے زنسلِ موسیٰ و ہارون ظہور!

بائرن[2]

مثالِ لالہ و گل شعلہ از زمین روید
اگر بہ خاکِ گلستان تراود از جامش
نبود در خورِ طبعش ہوائے سردِ فرنگ
تپید یک دو نفس، سوخت و ریخت ز شوقِ پیامش

---

[1] حکیم آئن اسٹائن بنی اسرائیل سے ہے۔
[2] بائرن: انگلستان کا مشہور شاعر۔

خیالِ او چہ پریخانہ بنا کرد است
شبابِ غنچہ کند از جلوۂ لبِ بامش
گزاشت طائرِ معنی نشیمنِ خود را
کہ سازگار تر افتاد حلقۂ دامش!

نیٹشا

گر نوا خواہی ز پیشِ او گریز
در نئے کلکش غریو تندر است
نیشتر اندر دلِ مغرب فشرد
دستش از خونِ چلیپا احمر است
آنکہ بر طرحِ حرم بتخانہ ساخت
قلبِ او مومن[1] دماغش کافر است
خویش را در نارِ آن نمرود سوز
زانکہ بستانِ خلیل از آذر[2] است

[1] نیٹشا نے مسیحی فلسفہ اخلاق پر زبردست حملہ کیا ہے۔ اس کا دماغ اس لیے کافر ہے کہ وہ خدا کا منکر ہے گو بعض اخلاقی نتائج ہیں اس کے افکار مذہبِ اسلام کے بہت قریب ہیں۔ "قلبِ او مومن دماغش کافر است" نبی کریمؐ نے اس قسم کا جملہ اُمیّہ ابن الصلت (عرب شاعر) کی نسبت کہا تھا آمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ۔ [2] آذر بمعنی آتش۔

جلال[1] و ہیگل

می کشودم شبی بہ ناخنِ فکر — عقدہ ہائے حکیمِ المانی
آنکہ اندیشہ اش برہنہ نمود — ابدی راز کسوتِ آنی
پیشِ عرضِ خیالِ او گیتی — خجل آمد ز تنگ دامانی
چون بدریائے او فرو رفتم — کشتیِ عقل گشت طوفانی
خواب بر من دمید افسونے — چشم بستم ز باقی و فانی
نگہِ شوق تیز تر گردید — چہرہ بنمود پیرِ یزدانی
آفتابے کہ از تجلّیِ او — افقِ روم و شام نورانی
شعلہ اش در جہانِ تیرہ نہاد — بہ بیابان چراغِ رہبانی
معنی از حرفِ او ہمی روید — صفتِ لالہ ہائے نعمانی
گفت با من چہ خفتۂ برخیز! — بہ سرابے سفینہ می رانی؟

"بہ خرد راہِ عشق می پوئی
بہ چراغ آفتاب می جوئی"

---

[1] مولانا جلال الدین رومی رحمۃ اللہ علیہ۔

پیٹوفی

شاعر جوانا مرگ ہنگری کہ در معرکۂ کارزار در حمایت وطن کشتہ شد و نعش او نیافتند تا یادگار خاکی ازو بماند

نفسے درین گلستان ز عروس گل سرودی
بدلے غمے فزودی ز دلے غمے ربودی
تو بخون خویش بستی کف لالہ را نگارے
تو بہ آہِ صبحگاہی دل غنچہ را کشودی
بنوائے خود گم استی سخن تو مرقدِ تو
بہ زمین نہ باز رفتی کہ تو از زمین نبودی!

محاورہ ما بین حکیم فرانسوی اگسٹس کومٹ[١] و مرد مزدور

حکیم

"بنی آدم اعضائے یکدیگر اند"
ہمان نخل را شاخ و برگ و بر اند

١؎ فرانس کا مشہور حکیم۔

دماغ از خرد راست از فطرت است | اگر پا زمین ساست از فطرت است
یکے کار فرما، یکے کار ساز | نباید ز محمود کارِ ایاز

نہ بینی کہ از قسمتِ کارِ زیست
سراپا چمن می شود خارِ زیست؟

مردِ مزدور

فریبی بحکمت مرا اے حکیم | کہ نتوان شکستن این طلسمِ قدیم
مسِ خام را از زر اندودۂ؟ | مرا خوئے تسلیم فرمودۂ؟
کند بحر را آشنا ہم اسیر | زخارا بُرد تیشہ ام جوئے شیر
حق کوہکن دادی اے نکتہ سنج | بہ پرویزِ پرکار نابردہ رنج؟
خطا را بحکمت مگردان صواب | حضر را نگیری بدامِ سراب
بدوشش زمین بارِ سرمایہ دار | ندارد گزشت از خور و خواب کار
جہان است بہروزی از دستِ مزد | ندانی کہ این ہیچ کار است دزد

پئے جرمِ او پوزشش آوردۂ؟
باین عقل و دانش فسون خوردۂ؟

ہیگل

حکمتش معقول و با محسوس در خلوت نرفت
گرچہ بکرِ فکرِ او پیرایہ پوشد چون عروس
طائرِ عقلِ فلک پروازِ او دانی کہ چیست؟
"ماکیان کز زورِ مستی خایہ گیرد بے خروس"

جلالؔ و گوئٹے

نکتہ دانِ المنی را در ارم[۱]
صحبتے افتاد با پیرِ عجم
شاعرے کو ہمچو آن عالی جناب
نیست پیغمبر ولے دارد کتاب!
خواند بر دانائے اسرارِ قدیم
قصۂ پیمانِ ابلیس و حکیم
گفت رومی اے سخن را جان نگار
تو ملک صید استی و یزدان شکار
فکرِ تو در کنجِ دل خلوت گزید
این جہانِ کہنہ را باز آفرید

---

[۱] نکتہ دان المنی سے مراد گوئٹے ہے جس کا ڈراما "فوسٹ" مشہور و معروف ہے۔ اس ڈرامے میں شاعر نے حکیم فوسٹ اور شیطان کے عہد و پیمان کی قدیم روایت کے پیرایہ میں انسان کے امکانی نشو و نما کے تمام مدارج اس خوبی سے بتلائے ہیں کہ اس سے بڑھ کر کمالِ فن خیال میں نہیں آسکتا ہے۔

سوز و سازِ جان بہ پیکر دیدۂ
در صدف تعمیرِ گوہر دیدۂ

ہر کسے از رمزِ عشق آگاہ نیست
ہر کسے شایانِ ایں درگاہ نیست

داند آں کو نیک بختے محرم است
زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم است"

(رومی)

پیغامِ برگساں[1]

تا بر تو آشکار شود رازِ زندگی
خود را جدا ز شعلۂ مثالِ شرر مکن

بہرِ نظارہ جز نگہِ آشنا میار
در مرز و بومِ خود چو غریباں گزر مکن

نقشے کہ بستۂ ہمہ اوہامِ باطل است
عقلے بہم رساں کہ ادب خوردۂ دل است

[1] فرانس کا مشہور حکیم۔

میخانۂ فرنگ

یاد ایامے کہ بودم در خمستانِ فرنگ
جامِ او روشن تر از آئینۂ اسکندر است
چشمِ مستِ مے فروشش بادہ را پروردگار
بادہ خواران را نگاہِ ساقیش پیغمبر است
جلوۂ او بے کلیم و شعلۂ او بے خلیل[2]
عقلِ ناپروا متاعِ عشق را غارتگر است
در ہوایش گرمیٔ یک آہِ بیتابانہ نیست
رندِ این میخانہ را یک لغزشِ مستانہ نیست!

موسیو لینن و قیصر ولیم

موسیو لینن[1]

بسے گزشت کہ آدم درین سرائے کہن
مثالِ دانہ تہِ سنگِ آسیا بود است

۱؎ صدر جمہوریہ اشتراکیہ روسیہ۔

فریبِ زاری و افسونِ قیصری خورد است
اسیرِ حلقۂ دامِ کلیسیا بود است
غلامِ گرسنہ دیدی کہ بر درید آخر
قمیصِ خواجہ کہ رنگین زخونِ ما بود است
شرارِ آتشِ جمہورِ کہنہ سامان سوخت
ردائے پیرِ کلیسا، قبائے سلطان سوخت

قیصر ولیم

گناہِ عشوہ و نازِ بتان چیست
طواف اندر سرشتِ برہمن ہست
دمادم نو خداوان تراشد
کہ بیزار از خدایانِ کہن ہست
ز جورِ رہزنان کم گو کہ رہرو
متاعِ خویش را خود راہزن ہست
اگر تاجِ کئی جمہور پوشد
ہمان ہنگامہ ہا در انجمن ہست

هوس اندر دلِ آدم نہ میرد
ہمان آتش میانِ هرزِ سخن ہست
عروسِ اقتدارِ سحرِ فن را
ہمان پیچاکِ زلفِ پرشکن ہست
"نماند نازِ شیرین بے خریدار
اگر خسرو نباشد کوہکن ہست"

حکما

لاک[1]

ساغرش را سحر از بادۂ خورشید افروخت
ورنہ در محفلِ گل لالہ تہی جام آمد

کانٹ[2]

فطرتش ذوقِ مئے آئینہ فام آورد
از شبستانِ ازل کوکبِ جامے آورد

---

[1] لاک: انگریز فلسفی۔ [2] کانٹ: جرمن فلسفی۔

برگسان

نہ مے از ازل آورد نہ جامے آورد
لالہ از داغِ جگر سوزِ دوامے آورد

شعرا

براؤننگ[1]

بے پشت بود بادۂ سر جوشِ زندگی
آب از خضر بگیرم و در ساغر افگنم

بائرن

از منّتِ خضر نتوان کرد سینہ داغ
آب از جگر بگیرم و در ساغر افگنم

غالب

"تا بادہ تلخ تر شود و سینہ ریش تر
بگدازم آبگینہ و در ساغر افگنم"

رومی

آمیزشے کجا گہرِ پاکِ او کجا
از تاک بادہ گیرم و در ساغر افگنم

---

[1] براؤننگ: انگریزی شاعر

خراباتِ فرنگ

دوش رفتم بتماشائے خراباتِ فرنگ
شوخ گفتاریِ رندے[۱] دلم از دست ربود

گفت این نیست کلیسا کہ بیابی در وے
صحبتِ دخترکِ زہرہ وش و نائے و سرود

این خراباتِ فرنگ است و ز تاثیرِ میش
آنچہ مذموم شمارند نماید محمود

نیک و بد را بترازوئے دگر سنجیدیم
چشمہ داشتن ترازوئے نصاریٰ و یہود

خوب زشت است اگر پنجۂ گیرات شکست
زشت خوب است اگر تاب و توان تو فزود

تو اگر در نگری جز بریا نیست حیات
ہر کہ اندر گروِ صدق و صفا بود نہ بود

دعویِ صدق و صفا پردۂ ناموسِ ریاست
پیرِ ما گفت مس از سیم بباید اندود

۱؎ رند سے مراد نیٹشا ہے۔

فاش گفتم تبو اسرارِ نہانخانۂ زیست
بکسے باز مگو تا کہ بیابی مقصود

خطاب بہ انگلستان

مشرقی بادہ چشیدست ز مینائے فرنگ
عجبے نیست اگر توبۂ دیرینہ شکست
فکرِ نوزادۂ او شیوۂ تدبیر آموخت
جوش زد خون برگِ بندۂ تدبیر پرست
ساقیا تنگ دل از شورشِ مستان نشوی
خود تو انصاف بدہ این ہمہ ہنگامہ کہ بست؟
"بوئے گل خود بچمن راہ نما شد ز نخست
ورنہ بلبل چہ خبر داشت کہ گلزارے ہست"

قسمت نامهٔ سرمایه دار و مزدور

غوغائے کارخانۂ آہنگری ز من
گلبانگ ارغنونِ کلیسا ازانِ تو
نخلے کہ شہ خراج برومی نہد ز من
باغِ بہشت و سدرہ و طوبےٰ ازانِ تو
تلخابہ کہ دردِ سر آرد ازانِ من
صہبائے پاکِ آدم و حوا ازانِ تو
مُرغابی و تدرو و کبوتر ازانِ من
ظلِّ ہما و شہپرِ عنقا ازانِ تو
این خاک و آنچہ در شکمِ او ازانِ من
وز خاک تا بہ عرشِ معلّٰی ازانِ تو

نوائے مزدور

ز مزدِ بندۂ کرپاس پوش و محنت کش
نصیبِ خواجۂ ناکردہ کار رختِ حریر

زخوے فشانیِ من لعلِ خاتم دالی[1]
زاشکِ کودکِ من گوہرِ ستام امیر[2]
زخونِ من چو زلو فربہی کلیسا را
بزورِ بازوئے من دستِ سلطنت ہمہ گیر
خرابہ رشکِ گلستان زگریۂ سحرم
شبابِ لالہ و گل از طراوتِ جگرم

بیا کہ تازہ نوا می تراود از رگِ ساز
مئے کہ شیشہ گدازد بہ ساغر اندازیم
مغان و دیرِ مغان را نظامِ تازہ دہیم
بنائے میکدہ ہائے کہن بر اندازیم
ز رہزنانِ چمن انتقامِ لالہ کشیم
بہ بزمِ غنچہ و گل طرحِ دیگر اندازیم
بطوفِ شمع چو پروانہ زیستن تا کے
زخویش ایں ہمہ بیگانہ زیستن تا کے

---

[1] ساز اسپ ۔ [2] جونک

آزادیِ بحر

بطلے می گفت بحر آزاد گردید
چنین فرمان ز دیوانِ خضر رفت
نہنگے گفت رَو ہر جا کہ خواہی
ولے از ما نباید بے خبر رفت

خرده

می خورد هر ذرّهٔ ما پیچ و تاب
محشرے در هر دم ما مضمر است
با سکندر خضر در ظلمات گفت
مرگ مشکل زندگی مشکل تر است

در دانه ادا شناس دریاست
از گردشِ آسیا چه داند

کلک را ناله از تهی مغزی است
قلم سرمه را صریرے نیست

منم کہ طوفِ حرم کردہ ام بتے بہ کنار
منم کہ پیشِ بتان نعرہ ہائے ہُو زدہ ام
دلم ہنوز تقاضائے جستجو دارد
قدم بہ جادۂ باریک تر ز مُو زدہ ام

گل گفت کہ عیشِ نو بہارے خوشتر
یک صبح چمن ز روزگارے خوشتر
زان پیش کہ کس ترا بدستار زند
مردن بکنارِ شاخسارے خوشتر

سخن گو طفلک و برنا و پیر است
سخن را سال و ماہے نباشد

چشم را بینائی افزاید سہ چیز
سبزہ و آبِ روان و روئے خوش
کالبد را فربہی می آورد
جامۂ قز، جانِ بے غم، بوئے خوش

اے برادر من ترا از زندگی دادم نشان
خواب را مرگِ سبک دان مرگ را خوابِ گران

طاقتِ عفو در تو نیست اگر
خیز و با دشمنان در آ بہ ستیز
سینہ را کارگاہِ کینہ مساز
سر کہ در انگبینِ خویش مریز

از نزاکتہائے طبعِ موشگافِ او مپرس
کز دمِ بادے زجاجِ شاعرِ ما بشکند
کے تواند گفت شرحِ کارزارِ زندگی
"می پرد رنگش حبابے چون بدریا بشکند"

در جہان مانند جوئے کہسار
از نشیب و ہم فراز آگاہ شو
یا مثالِ سیلِ بے زنہار خیز
فارغ از پست و بلند راہ شو

اے کہ گل چیدی منال از نیشِ خار
خار ہم می روید از بادِ بہار

مزن وسمہ بر ریش و ابروے خویش
جوانی ز دزدیدنِ سال نیست

ندارد کار با دون ہمتان عشق
تذروِ مُردہ را شاہین نگیرد

نقدِ شاعر در خورِ بازار نیست
نان بسیم لنترن نتوان خرید

چہ خوش بودے اگر مردِ نکوپے
ز بندِ پاستان آزاد رفتے
اگر تقلید بودے شیوۂ خوب
پیمبر ہم رہ اجداد رفتے

کتبہ اضعف العباد مشتاق احمد خاں رامپوری
جنوری سنہ ۱۹۶۲ء

ارمغانِ حجاز

اقبال

پہلی بار .... مئی ۶۲ء

تعداد ۵۰۰

ناشر

کتب خانہ نذیریہ، اردو بازار دہلی

(لیتھو صفحات محبوب المطابع برقی پریس دہلی)

حضورِ حق

خوش آن راہی کہ سامانے نگیرد
دلِ او پندِ یاران کم پزیرد
بہ آہِ سوزناکش سینہ بکشائے
زیک آہش غمِ صد سالہ میرد!

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حضورِ حق

(۱)

دلِ ما بیدلان بردند و رفتند
مثالِ شعلہ افسردند و رفتند
بیا یک لحظہ با عامان در آمیز
کہ خاصان بادہ ہا خوردند و رفتند!

سخن ہا رفت از بود و نبودم
من از خجلت لبِ خود کم کشودم
سجودِ زندہ مردان می شناسی
عیارِ کارِ من گیر از سجودم!

دلِ من در کشادِ چون چند است
نگاهش از مه پروین بلند است
بده ویرانهٔ در دوزخ او را
که این کافر بسے خلوت پسند است!

چه شور است این که در آب و گل افتاد
ز یک دل عشق را صد مشکل افتاد
قرارِ یک نفس بر من حرام است
بمن رحمے که کارم با دل افتاد!

جهان از خود برون آوردهٔ کیست؟
جمالش جلوهٔ بے پردهٔ کیست؟
مرا گوئی که از شیطان حذر کن
بگو با من که او پروردهٔ کیست؟

(۲)

دلِ بے قیدِ من در پیچ و تابیست
نصیبِ من عتابے یا خطابیست؟
دلِ ابلیس هم نتوانم آزرد
گناهِ گاه گاهِ من صوابیست

۷

صَبَنْتِ الْكَاسَ عَنَّا اُمَّ عَمْرٍو
وَكَانَ الْكَاسُ مَجْرَاهَا الْيَمِيْنَا

اگر این است رسمِ دوستداری
بدیوارِ حرم زن جام و مینا

بخود پیچید کان دردِ اسیرند
همہ دردانِ و درمان ناپذیرند

بجو دا زماچہ می خواہی کہ شاہان
خراجے ازدہ ویران نگیرند

روم راہے کہ او را منزلے نیست
ازان تخمے کہ ریزم حاصلے نیست

من از غمہائے نترسم ولیکن
مدہ آن غم کہ شایانِ دلے نیست

لہ صبنت الکاس الخ۔ یہ شعر عمر ابن ام کلثوم کا ہے جو زمانہ جاہلیت کے شعرا میں سے تھا۔

شاعر اپنی معشوقہ ام عمرو کی ناانصافی کی شکایت کرتے ہوئے کہتا ہے کہ تو نے ہمیں پیالۂ شراب سے محروم کر دیا حالانکہ باری دائیں طرف بیٹھنے والوں کی تھی۔

مئے من از تنک جامان نگه دار
شرابِ پخته از خامان نگه دار
شرر از نیستانے دور تر به
بخاصان بخش و از عامان نگه دار

ترا این کشمکش اندر طلب نیست
ترا این درد و داغ و تاب و تب نیست
ازان از لامکان بگریختم من
که آنجا ناله‌هائے نیم شب نیست

ز من هنگامه ده این جهان را
دگرگون کن زمین و آسمان را
ز خاکِ ما دگر آدم بر انگیز
بکش این بندۀ سود و زیان را

جهانے تیره تر با آفتابے
صوابِ او سراپا ناصوابے
ندانم تا کجا ویرانۀ را
دهی از خونِ آدم رنگ و آبے

غلامم جز رضائے تو نجویم
جز آن راہے کہ فرمودی نپویم
ولیکن گر بہ این ناداں بگوئی
خرے را اسپِ تازی گو، نگویم!

(۳)

دلے در سینہ دارم بے سرورے
نہ سوزے در کفِ خاکم نہ نورے
بگیر از من کہ بر من بارِ دوش است
ثوابِ این نمازِ بے حضورے!

چہ گویم قصّۂ دین و وطن را
کہ نتوان فاش گفتن این سخن را
مرنج از من کہ از بے مہری تو
بنا کردم ہمان دیرِ کہن را

مسلمانے کہ در بندِ فرنگ است
دلش در دستِ او آسان نیاید
ز سیمائے کہ سودم بر درِ غیر
سجودے بوذرؓ و سلمانؓ نیاید۔

نخواہم این جہان و آن جہان را
مرا این بس کہ دانم رمزِ جان را
سجودے دہ کہ از سوز و سرورش
بوجد آرم زمین و آسمان را

چہ می خواہی ازین مردِ تن آسائے
بہر بادے کہ آمد رفتم از جائے
سحر جاوید را در سجدہ دیدم
بصبحش چہرۂ شامم بیارائے

(۴)

بہ آن قوم از تو می خواہم کشادے
فقیہش بے یقینے، کم سوادے
بسے نادیدنی را دیدہ ام من
مرا اے کاشکے مادر نزادے[1]

نگاہِ تو عتاب آلود تا چند
بتانِ حاضر و موجود تا چند
درین بتخانہ اولادِ براہیم
نمک پروردۂ نمرود تا چند!

[1] مرا اے کاشکے الخ: یہ مصرع سعدیؒ کا ہے۔

سرودِ رفته باز آید که ناید؟
نسیمے از حجاز آید که ناید؟
سر آمد روزگارِ این فقیرے
دگر دانائے راز آید که ناید؟

اگر می آید آن دانائے رازے
بده او را نوائے دل گدازے
ضمیرِ امتان را می کند پاک
کلیمے یا حکیمے نَے نوازے

متاعِ من دلِ درد آشنائے است
نصیبِ من فغانِ نارسائے است
بخاکِ مرقدِ من لاله خوشتر
که هم خاموش و هم خونین نوائے است

(۵)

دل از دستِ کسے بردن نداند
غمے اندر سینه پروردن نداند
دمِ خود را دمیدی اندران خاک
که غیر از خوردن و مردن نداند!

دلِ ما از کنارِ ما رمیده
بصورت ماندہ و معنی ندیدہ
زما آن راندۂ درگاہ خوشتر
حق او را دید و ما را شنیدہ

نداند جبرئیل این ہائے و ہو را
کہ نشناسد مقامِ جستجو را!
بپرس از بندۂ بیچارۂ خویش
کہ داند نیش و نوشِ آرزو را!

شبے این انجمن آراستم من
بچو مہ از گردشِ خود کاستم من
حکایت از تغافل ہائے تو رفت
ولیکن از میان برخاستم من!

چنین دَورِ آسمان کم دیدہ باشد
کہ جبریلِ امینؑ را دل خراشد
چہ خوش دیرے بنا کردند آنجا
پرستد مومن و کافر تراشد

(۶)

عطا کن شورِ رومی، سوزِ خسرو
عطا کن صدق و اخلاصِ سنائی
چنان با بندگی در ساختم من
نہ گیرم گر مرا بخشی خدائی

(۷)

مسلمان فاقہ مست و ژندہ پوش است
ز کارش جبرئیل اندر خروش است
بیا نقشِ دگر ملت بریزیم
کہ این ملت جہان را بارِ دوش است

دگر ملت کہ کارے پیش گیرد
دگر ملت کہ نوش از نیش گیرد
نگردد با یکے عالم رضامند
دو عالم را بدوشِ خویش گیرد

دگر قومے کہ ذکرِ لا الٰہش
بر آرد از دلِ شب صبح گاہش
شناسد منزلش را آفتابے
کہ ریگِ کہکشان روید ز راہش!

(۸)

جهانِ تست در دستِ خسے چند
کسانِ او بہ بندِ ناکسے چند
ہنرور در میانِ کارگاہان
کشد خود را بعیشِ کرگسے چند

مریدے فاقہ مستے گفت با شیخ
کہ یزدان را ز حالِ ما خبر نیست
بہ ما نزدیک تر از شہ رگ ماست
ولیکن از شکم نزدیک تر نیست!

(۹)

دگرگون کشورِ ہندوستان است
دگرگون آن زمین و آسمان است
مجو از ما نمازِ پنجگانہ
غلامان را صف آرائی گران است!

ز محکومی مسلمان خود فروش است
گرفتارِ طلسمِ چشم و گوش است
ز محکومی رگانِ در تنِ چنان سُست
کہ ما را شرع و آئین بارِ دوش است!

(۱۰)

یکے اندازہ کن سود و زیان را
چو جنّت جاودانی کن جہان را!
نمی بینی کہ ما خاکی نہادان
چہ خوش آراستیم این خاکدان را!

تو می دانی حیاتِ جاودان چیست
نمی دانی کہ مرگِ ناگہان چیست!
ز اوقاتِ تو یک دم کم نگردد
اگر من جاودان باشم زیان چیست؟

(۱۱)

بہ پایان چون رسد این عالمِ پیر
شود بے پردہ ہر پوشیدہ تقدیر
مکن رسوا حضورِ خواجہ مارا
حسابِ من ز چشمِ او نہان گیر

بدن وا ماند و جانم در تگ و پوست
سوئے شہرے کہ بطحا در رہِ اوست
تو باش این جا و با خاصان بیامیز
کہ من دارم ہوائے منزلِ دوست

حضورِ رسالت

ادب گاہیست زیرِ آسمان از عرش نازک تر
نفس گُم کردہ می آید جنید رح و بایزید رض اینجا
(عزّت بخاری)

حضورِ رسالت

(۱)

"الا یا خیمگی خیمہ فروہل[1]
کہ پیش آہنگ بیرون شد ز منزل"
خرد از راندنِ محمل فرو ماند
زمامِ خویش دادم در کفِ دل!

نگاہے داشتم بر جوہرِ دل
تپیدم آرمیدم در برِ دل
رمیدم از ہوائے قریہ و شہر
ببادِ دشت واکردم درِ دل!

---

[1] منوچہری کا شعر ہے۔ خیمگی: خیمہ نشیں۔ فروہل: چھوڑ دے۔ پیش آہنگ: وہ شخص جو رہنمائی کی غرض سے قافلہ کے آگے آگے چلتا ہے۔

ندانم دل شہید جلوۂ کیست
نصیب او قرارِ یک نفس نیست
بصحرا بردمش افسرده تر گشت
کنارِ آبجوئے زار بگریست

مپرس از کاروانِ جلوہ مستان
ز اسبابِ جہان برکندہ دستان
بجانِ شان ز آوازِ جرس شور
چو آن موجِ نسیمے در نیستان!

باین پیری رہِ یثرب گرفتم
نواخوان از سرورِ عاشقانہ
چو آن مرغے کہ در صحرا سرِ شام
کشاید پر بفکرِ آشیانہ

(۲)

گناہِ عشق و مستی عام کردند
دلیلِ پختگان را خام کردند
بآہنگِ حجازی می سرایم
نخستین بادہ کاندر جام کردند

چه پرسی از مقاماتِ نوایم
ندیمان کم شناسند از کجایم
کشادم رختِ خود را اندرین دشت
که اندر خلوتش تنها سرایم

(۳)

سحر با ناقه گفتم نرم تر رَو
که راکب خسته و بیمار و پیر است
قدم مستانه زد چندان که گوئی
به پایش ریگِ این صحرا حریر است!

مهار اے ساربان او را نشاید
که جانِ او چو جانِ ما بصیر است
من از موجِ خرامش می شناسم
چو من اندر طلسمِ دل اسیر است

نمِ اشک است در چشمِ سیاهش
دلم سوزد ز آهِ صبح گاهش
همان مَے کو ضمیرم را برافروخت
بپاشد ریزد از موجِ نگاهش!

(۴)

چه خوشش صحرکه درو ے کاروان ہا
درودے خوانند و محمل براند
بریگِ گرم او آور سجود ے
جبین را سوز تا داغے بماند!

چه خوشش صحرا که شامش صبح خند است
شبش کوتاه و روز او بلند است
قدم اے راہرو آہستہ تر نه
چو ما ہر ذرّہ او دردمند است

(۵)

امیرِ کاروان آن اعجمی[۱] کیست؟
سرودِ او به آہنگِ عرب نیست
زند آن نغمہ کز سیرابیٔ او
خنک دل در بیابانے توان زیست!

---

[۱] عجم کا رہنے والا یعنی غیر عرب۔

مقامِ عشق و مستی منزلِ اوست
چه آتش ها که در آب و گلِ اوست
نوائے او بہ ہر دل سازگار است
کہ در ہر سینہ قلِ شے از دلِ اوست

(۶)

غمِ پنہان کہ بے گفتن عیان است
چو آید بر زبان یک داستان است
رہے پر پیچ و راہی خستہ و زار
چراغش مردہ و شب درمیان است!

بہ راغان لالہ رست از نو بہاران
بہ صحرا خیمہ گسترد ند یاران
مرا تنہا نشستن خوشتر آید
کنارِ آبجوئے کہساران

(۷)

گہے شعرِ عراقی را بخوانم
گہے جامی زند آتش بجانم
ندانم گرچہ آہنگِ عرب را
شریکِ نغمہ ہائے ساربانم

غمم راہی نشاط آمیز تر کن
فغانش را جنون انگیز تر کن
بگیر اے ساربان راہ درازے
مرا سوزِ جدائی تیز تر کن!

(۸)

بیا اے ہم نفس باہم بنالیم
من و تو کشتۂ شانِ جمالیم
دو حرفے بر مرادِ دل بگوئیم
بپائے خواجہ چشمان را بمالیم!

حکیمان را بہا کمتر نہادند
بناداں جلوۂ مستانہ دادند
چہ خوش بختے، چہ خرم روزگارے
درِ سلطان بدرویشے کشادند!

جہانِ چار سو اندر برِ من
ہوائے لامکان اندر سرِ من
چو بگذشتم ازین بامِ بلندے
چو گرد افتاد پرواز از پرِ من

درین وادی زمانی جاودانی
ز خاکش بی‌صور روید معانی!
حکیمان با کلیمان دوش بر دوش
که اینجا کس نگوید «لن ترانی»!

(۹)

مسلمان آن فقیر کج کلاهے
رمید از سینهٔ او سوز آهے
دلش نالد! چرا نالد؟ نداند
نگاہے یا رسول اللہ نگاہے!

تب و تاب دل از سوز غم تست
نوائے من ز تاثیر دم تست
بنالم زانکه اندر کشور ہند
ندیدم بندہ کو محرم تست

شب ہندی غلامان را سحر نیست
بایں خاک آفتابے را گذر نیست
بما کن گوشهٔ چشمے که در شرق
مسلمانے ز ما بیچاره‌تر نیست!

چه گویم زان فقیرے دردمندے
مسلمانے بگوہر ارجمندے
خدا این سخت جان را یار بادا
کہ افتاد است از بام بلندے!

چسان احوالِ او ربر لب آرم
تو می بینی نہان و آشکارم
زرُودادِ دو صد سالش ہمین بس
کہ دل چون کندۂ قصاب دارم!

ہنوز این چرخ نیلی کج خرام است
ہنوز این کاروان دور از مقام است
زکارِ بے نظامِ او چہ گویم
تو می دانی کہ ملّت بے امام است

نماند آن تاب و تب در خونِ نابش
نروید لالہ از کشتِ خرابش
نیامِ او تہی چون کیسۂ او
بطاقِ خانۂ ویران کتابش!

دلِ خود را اسیرِ رنگ و بو کرد
تہی از ذوق و شوق و آرزو کرد
صفیرِ شاہبازان کم شناسد
کہ گوشش باطنینِ پشہ خو کرد

بروئے او درِ دل ناگشادہ
خودی اندر کفِ خاکش نزادہ
ضمیرِ او تہی از بانگِ تکبیر
حریمِ ذکرِ او از پا فتادہ

گریبان چاک و بے فکرِ رفو زیست
نمی دانم چسان بے آرزو زیست
نصیب اوست مرگِ ناتمامے
مسلمانے کہ بے اَللہ ھُو زیست!

حقِ آن دہ کہ مسکین و اسیر است
فقیر و غیرتِ او دیر میر است
بروئے او درِ میخانہ بستند
درین کشورِ مسلمان تشنہ میر است

دگر پاکیزه کن آب و گلِ او
جهانے آفرین اندر دلِ او
هوا تیز و بدامانش دوصد چاک
بیندیش از چراغِ بسملِ او

عروسِ زندگی در خلوتش غیر
که دارد در مقامِ نیستی سیر
گنهگاریست پیش از مرگ در قبر
نکیرش از کلیسا منکر از دیر!

بچشمِ او نه نور و نے سرور است
نه دل در سینهٔ او ناصبور است
خدا آن امتے را یار بادا
که مرگِ او ز جانِ بے حضور است!

مسلمان زاده و نامحرمِ مرگ!
ز بیمِ مرگ لرزان تا دمِ مرگ!
دلے در سینهٔ چاکش ندیدم
دمِ بگسستهٔ بوده غمِ مرگ!

ملوکیّت سراپا شیشہ بازی است
ازو ایمن نہ رومی نے حجازی است
حضورِ تو غمِ یاران بگویم
بامّیدے کہ وقتِ دل نوازی است!

تنِ مردِ مسلمان پائدار است
بنائے پیکرِ او استوار است
طبیبِ نکتہ رس دید از نگاہش
خودی اندر وجودش رعشہ دار است!

مسلمان شرمسار از بے کلاہی است
کہ دینش مُردہ و فقرش خانقاہی است
تو دانی در جہان میراثِ ما چیست
گلیمے از قماشِ پادشاہی است!

مپرس از من کہ احوالش چسان است
زمینش بدگہر چون آسمان است
بر آن مُرغے کہ پروردی بہ انجیر
تلاشِ دانہ در صحرا گران است

بچشمش وانمودم زندگی را
کشودم نکتۂ فرداودی را
توان اسرارِ جان را فاش تر گفت
بده نطقِ عرب این اعجمی را!

مسلمان گرچہ بے خیل و سپاہے است
ضمیرِ او ضمیرِ بادشاہے است
اگر او را مقامش باز بخشند
جمالِ او جلالِ بے پناہے است!

متاعِ شیخ اساطیرِ کہن بود
حدیثِ او ہمہ تخمین و ظن بود
ہنوز اسلامِ او زنّار دار است
حرم چون دیر بود او برہمن بود!

دگرگون کرد لادینی جہان را
ز آثارِ بدن گفتند جان را
ازان فقرے کہ با صدیقؓ دادی
بشورے آور این آسودہ جان را

حرم از دیر گیرد رنگ و بوئے
بت ما پیرکِ ژولیده موئے
نبابی در برِ ما تیره بختان
و لے روشن ز نورِ آرزوئے!

فقیران تا بمسجد صف کشیدند
گریبان شهنشاهان دریدند
چو آن آتش درون سینه افسرد
مسلمانان بدرگاهان خزیدند!

مسلمانان بخویشان در ستیزند
بجز نقشِ دوئی بر دل نریزند
بنالند ار کسے خشتے بگیرد
ازان مسجد که خود ازوے گریزند!

جبین را پیشِ غیر الله سودیم
چو گبران در حضور او سرودیم
ننالم از کسے می نالم از خویش
که ما شایانِ شانِ تو نبودیم

بدستِ مے کشان خالی ایاغ است
کہ ساقی را بہ بزمِ من فراغ است
نگہ دارم درونِ سینہ آہے
کہ اصلِ او ز دودِ آن چراغ است!

سبوئے خانقاہان خالی از مے
کند مکتب رہ طے کردہ را طے
ز بزمِ شاعران افسردہ رفتم
نواہا مردہ بیرون افتد از نے!

مسلمانم غریبِ ہر دیارم
کہ با این خاکدان کارے ندارم
بایں بے طاقتی در پیچ و تابم
کہ من دیگر بغیر اللہ دُچارم

بآن بالے کہ بخشیدی پریدم
بسوزِ نغمہ ہائے خود تپیدم
مسلمانے کہ مرگ از وے بلرزد
جہان گردیدم و او را ندیدم!

شبی پیشِ خدا بگریستم زار
مسلمانان چرا زارند و خوارند
ندا آمد، نمی دانی که این قوم
دلی دارند و محبوبی ندارند!

نگویم از فروغ فالی که بگذشت
چه سود از شرح احوالی که بگذشت
چراغی داشتم در سینهٔ خویش
فرو اندر دو صد سالی که بگذشت!

نگهبانِ حرم معمارِ دیر است
یقینش مرده و چشمش بغیر است
ز اندازِ نگاهِ او توان دید
که نومید از همه اسبابِ خیر است

ز سوزِ این فقیرِ رہ نشینی
بده او را ضمیرِ آتشینی!
دلش را روشن و پاینده گردان
ز امیدی که زاید از یقینی!

گہے افتم گہے مستانہ خیزم
چہ خون بے تیغ و شمشیرے بریزم
نگاہ التفاتے بر سر بام
کہ من با عصر خویش اندر ستیزم!

مرا تنہائی و آہ و فغان بہ
سوئے یثرب سفر بے کاروان بہ
کجا مکتب کجا میخانۂ شوق
تو خود فرما مرا این بہ کہ آن بہ!

بہ بزم در فشانے دل پذیرش
بزم تر گشت از ابر مطیرش
سرودم تا در ضمیر من فرو رفت
سرودم آنچہ بود اندر ضمیرش!

بآن رازے کہ گفتم پے نبردند
ز شاخ نخل من خرما نخوردند
من اے میر امم داد از تو خواہم
مرا یاران غزل خوانے شمردند

نہ شعر است این کہ بر وے دل نہادم
گرہ از رشتۂ معنی کشادم
بہ امیدے کہ اکسیرے زند عشق
مس این مفلسان را تاب دادم

تو گفتی از حیاتِ جاودان گوے
بگوشِ مردۂ پیغامِ جان گوے
و لے گویند این ناحق شناسان
کہ تاریخ و فاتِ این و آن گوے!

رخم از دردِ پنہان زعفرانی
ترا دو خون ز چشم ارغوانی
سخن اندر گلوے من گرہ بست
تو احوالِ مرا ناگفتہ دانی!

زبانِ ما غریبان از نگاہیست
حدیثِ دردمندان اشک و آہیست
کشادم چشم و بربستم لبِ خویش
سخن اندر طریقِ ما گناہیست!

خودی دادم زخود نا محرمے را
کشادم در گلِ او زمزمے را
بده آن نالۂ گرمے کہ از وے
بسوزم جز غمِ دین ہر غمے را!

درونِ ما بجز دودِ نفس نیست
بجز دستِ تو ما را دسترس نیست
دگر افسانۂ غم با کہ گویم
کہ اندر سینہ ہا غیر از تو کس نیست

غریبے دردمندے نے نوازے
زسوزِ نغمۂ خود در گدازے
تو می دانی چہ می جوید چہ خواہد
دلے از ہر دو عالم بے نیازے!

تہم ورنگ از دمِ بادے نہ جویم
زفیضِ آفتابِ تو بروئیم
نگاہم از مہ و پروین بلند است
سخن را بر مزاجِ کس نہ گویم

دران دریا که او را ساحلے نیست
دلیلِ عاشقان غیر از دلے نیست
تو فرمودی رہِ بطحا[1] گرفتیم
وگرنہ جز تو مارا منزلے نیست!

مران از در که مشتاقِ حضوریم
ازان دردے که دادی ناصبوریم
بفرما هرچه می خواهی بجز صبر
که ما از وے دو صد فرسنگ دوریم!

به افرنگی بتان دل باختم من
ز تابِ دیریان بگداختم من
چنان از خویشتن بیگانه بودم
چو دیدم خویش را نشناختم من!

مے از میخانهٔ مغرب چشیدم
بجانِ من که دردِ سر خریدم
نشستم با نکویانِ فرنگی
ازان بے سوز تر روزے ندیدم!

---

[1] مکہ معظمہ۔

فقیرم از تو خواہم ہر چہ خواہم
دلِ کوہے خراش از برگِ کاہم
مرا درسِ حکیمان دردِ سر داد
کہ من پروردۂ فیضِ نگاہم!

نہ با ملا نہ با صوفی نشینم
تو می دانی کہ من آنم نہ اینم
نویس اللّٰہ بر لوحِ دلِ من
کہ ہم خود را ہم او را فاش بینم

دلِ مُلّا گرفتارِ غمے نیست
نگاہے ہست در چشمش نمے نیست
ازاں بگریختم از مکتبِ او
کہ در ریگِ حجازش زمزمے نیست!

سرِ منبر کلامش نیشدار است
کہ او را صد کتاب اندر کنار است
حضورِ تو من از خجلت نگفتم
ز خود پنہان و بر ما آشکار است

دلِ صاحبدلان او بُرد یا من؟
پیامِ شوق او آورد یا من؟
من و مُلّا ز کیشِ دین دو تیریم
بفرما بر ہدف او خورد یا من؟

غریبم در میانِ محفلِ خویش
تو خود گو با کہ گویم مشکلِ خویش
ازان ترسم کہ پنہانم شود فاش
غمِ خود را نہ گویم با دلِ خویش!

دلِ خود را بدستِ کس نہ دادم
گرہ از روی کارِ خود کشادم
بغیرِ اللہ کردم تکیہ یک بار
دو صد بار از مقامِ خود فتادم

ہمان سوزِ جنون اندر سرِ من
ہمان ہنگامہ ہا اندر برِ من
ہنوز از جوشِ طوفانے کہ بگذشت
نیاسود است موجِ گوہرِ من

هنوز این خاک دارای شرر هست
هنوز این سینه را آهِ سحر هست
تجلّی ریز بر چشمم که بینی
باین پیری مرا تابِ نظر هست!

نگاهم زانچه بینم بے نیاز است
دل از سوز درونم در گداز است
من و این عصرِ بے اخلاص و بے سوز!
بگو با من که آخر این چه راز است؟

مرا در عصرِ بے سوز آفریدند
بخاکم جانِ پر شورے دمیدند
چو نخ در گردنِ من زندگانی
تو گوئی بر سرِ دارم کشیدند!

نگیرد لاله و گل رنگ و بویم
درونِ سینه ام مُرد آرزویم
غمِ پنهان بحرف اندر نگنجد
اگر گنجد چه گویم با که گویم!

من اندر مشرق و مغرب غریبم
که از یارانِ محرم بے نصیبم
غمِ خود را بگویم با دلِ خویش
چه معصومانه غربت را فریبم!

طلسمِ علمِ حاضر را شکستم
ربودم دانه و دامش گسستم
خدا داند که مانندِ براہیم
به نارِ او چه بے پروا نشستم!

بچشمِ من نگه آورده تست
فروغ لا الٰہ آورده تست
دو چارم کن به صبحِ مَن رَّآنِی[1]
شبم را تابِ مه آورده تست!

چو خود را در کنارِ خود کشیدم
به نورِ تو مقامِ خویش دیدم!
درین دیرانه نوائے صبحگاہی
جہانِ عشق و مستی آفریدم!

---

[1] تلمیح ہے حدیث مشہور مَنْ رَاٰنِیْ فَقَدْ رَاَ اللّٰہَ کی طرف یعنی جس نے مجھے دیکھا خدا کو دیکھا۔

درین عالم بهشتِ خرّمے هست
بشاخِ او ز اشکِ من نمے هست
نصیبِ او بسوز آن ہاو ہو نیست
که او در انتظارِ آدمے هست

بده او را جوانِ پاکبازے
سرورش از شرابِ خانه سازے
قوی بازوے او مانندِ حیدر رض
دلِ او از دو گیتی بے نیازے

بیا ساقی بگردان جامِ مے را
ز مے سوزنده تر کن سوزِ نے را
دگر آن دل بنہ در سینهٔ من
که بیچم پنجهٔ کاؤس و کے را!

جهان از عشق و عشق از سینه تست
سرورش از مے دیرینه تست
جز این چیزے نمی دانم ز جبریل
که او یک جوهر از آئینه تست!

مرا این سوز از فیضِ دمِ تست
بتاکم موجِ مے از زمزمِ تست
خجل ملک جم از درویشیٔ من
کہ دل در سینۂ من محرمِ تست!

درین بتخانہ دل با کس نہ بستم
ولیکن از مقامِ خود گسستم
ز من امروز می خواہد سجودے
خداوندے کہ دی او را شکستم!

دمید آن لالہ از مشتِ غبارم
کہ خونش می تراود از کنارم
قبولش کن ز راہِ دل نوازی
کہ من غیر از دلے چیزے ندارم!

حضورِ ملّت بیضا تپیدم
نوائے دل گدازے آفریدم
ادب گوید سخن را مختصر گوے
تپیدم، آفریدم، آرمیدم!

بصدقِ فطرتِ رندانۂ من
بہ سوزِ آہِ بے تابانۂ من
بدہ آن خاک را ابرِ بہارے
کہ در آغوش گیرد دانۂ من!

دلے بر کف نہادم دلبرے نیست
متاعے داشتم غارتگرے نیست
درونِ سینۂ من منزلے گیر
مسلمانے ز من تنہا ترے نیست!

چو رومی در حرم دادم اذان من
ازو آموختم اسرارِ جان من
بہ دورِ فتنۂ عصرِ کہن او
بہ دورِ فتنۂ عصرِ رواں من!

گلستانے ز خاکِ من برانگیز
نمِ چشمم بخونِ لالہ آمیز
اگر شایان نیَم تیغِ علیؓ را
نگاہے دہ چو شمشیرِ علیؓ تیز!

مسلمان تا بساحل آرمید است
خجل از بحر و از خود ناامید است
جز این مردِ فقیرے دردمندے
جراحتهائے پنهانش که دید است؟

که گفت او را که آید بوے یارے؟
که داد او را امیدِ نوبهارے؟
چو آن سوزِ کهن رفت از دمِ او
که زد در نیستانِ او شرارے؟

ز بحرِ خود بجوئے من گهر ده
متاعِ من بکوه و دشت و در ده
دلم نه کشود از آن طوفان که دادی
مرا شورے ز طوفانے دگر ده!

بجلوت نے نوازی هائے من بین
بخلوت خود گدازی هائے من بین
گرفتم نکتهٔ فقر از نیاگان
ز سلطان بے نیازی هائے من بین!

بہر حالے کہ بودم خوش سرودم
نقاب از روئے ہر معنی کشودم
مپرس از اضطرابِ من کہ با دوست
دمے بودم دمے دیگر نہ بودم!

شریکِ درد و سوزِ لالہ بودم
ضمیرِ زندگی را وا نمودم
ندانم با کہ گفتم نکتۂ شوق
کہ تنہا بودم و تنہا سرودم

بنورِ تو برافروزم نگہ را
کہ بینم اندرونِ مہر و مہ را
چو می گویم مسلمانم، بلرزم
کہ دانم مشکلاتِ لا الٰہ را

بکوئے تو گداز یک نوا بس
مرا این ابتدا این انتہا بس
خراب جرأت آن رندِ پاکم
خدا را گفت ما را مصطفیٰ بس!

(۱۳)

زشوق آموختم آن هاؤ هوئے
که از سنگے کشاید آب جوئے
همین یک آرزو دارم که جاوید
زعشقِ تو بگیرد رنگ و بوئے

یکے بنگر فرنگی کج کلاهان
تو گوئی آفتاب اند و ماهان
جوانِ سادهٔ من گرم خون است
نگهدارش ازین کافر نگاهان

بده دستے زپا افتادگان را
بہ غیب الله دل ناداد گان را
از آن آتش که جانِ من بر افروخت
نصیبے ده مسلمان زادگان را

(۱۳)

تو هم آن مے بگیر از ساغرِ دوست
که باشی تا ابد اندر برِ دوست
سجودے نیست اے عبدالعزیز این
بروبم از مژه خاکِ درِ دوست

تو سلطانِ حجازی من فقیرم
ولی در کشورِ معنی امیرم
جهانی کو ز تخمِ لَا اِلٰہ رست
بیا بنگر بہ آغوشِ ضمیرم

سراپا دردِ درمان ناپذیرم
نہ پنداری زبون و زار و پیرم
ہنوزم در کمانے می توان راند
ز کیشِ ملّتے افتادہ تیرم!

بیا باہم در آویزیم و ریزیم
ز گیتی دل بر انگیزیم و ریزیم
یکے اندر حریمِ کوچہ دوست
ز چشمان اشکِ خون ریزیم و ریزیم

ترا اندر بیابانے مقام است
کہ شامش چون سحر آئینہ فام است
بہر جائے کہ خواہی خیمہ گستر
طنابے از دیگران جستن حرام است

مسلمانیم و آزاد از مکانیم
برون از حلقۂ نہ آسمانیم
بما آموختند آن سجدہ کز وے
بہائے ہر خداوندے بدانیم

ز افرنگی صنم بیگانہ تر شو
کہ پیمانش نمی ارزد بیک جو
نگاہے وام کن از چشمِ فاروقؓ
قدم بیباک نہ در عالمِ نو

حضورِ ملّت

مجو از من کلامِ عارفانہ
کہ من دارم سرشتِ عاشقانہ
سرشکِ لالہ گون را اندرین باغ
بیفشانم چو شبنم دانہ دانہ

حضورِ ملّت

(۱) بحق دل بند و راہِ مصطفےٰ رو

بمنزل کوش مانندِ مہِ نَو
درین نیلی فضا ہر دم فزون شو
مقامِ خویش اگر خواہی درین دیر
بحق دل بند و راہِ مصطفےٰ رو!

چو موج از بحرِ خود بالیدہ ام من
بخود مثلِ گہر پیچیدہ ام من
ازان نمرود با من سرگران است
بہ تعمیرِ حرم کوشیدہ ام من

بیا ساقی بگردان ساتگین را
بیفشان بر دو گیتی آستین را
حقیقت را بہ رندے فاش کردند
کہ مُلّا کم شناسد رمزِ دین را

بیا ساقی نقاب از رخ برافگن
چکید از چشمِ من خونِ دلِ من
بہ آن لحنے کہ نے شرقی نہ غربی است
نوائے از مقام لَا تَخَفْ[۱] زن

برون از سینہ کش تکبیر خود را
بخاکِ خویش زن اکسیرِ خود را
خودی را گیر و محکم گیر و خوش زی
مدہ در دستِ کس تقدیرِ خود را

مسلمان از خودی مردِ تمام است
بخاکش تا خودی میرد غلام است
اگر خود را متاعِ خویش دانی
نگہ را جز بخود بستن حرام است

---

۱ ۔ تلمیح بہ آیۂ قرآنی، لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی ۔

مسلمانان که خود را فاش دیدند
بهر دریا چو گوهر آرمیدند
اگر از خود رمیدند اندرین دیر
بجانِ تو که مرگِ خود خریدند

کشودم پرده را از روئے تقدیر
مشو نومید و راهِ مصطفیٰ گیر
اگر باور نداری آنچه گفتم
ز دین بگریز و مرگِ کافرے میر!

به ترکان بسته درها را کشادند
بنائے مصریان محکم نهادند
تو هم دستے به دامانِ خودی زن
که بے او ملک و دین کس را ندادند!

هر آن قومے که می ریزد بهارش
نسازد جز به بوهائے رمیده
نه خاکش لاله می روید ولیکن
قبائے دارد از رنگِ پریده

خدا آن ملّتے را سروری داد
کہ تقدیرش بدستِ خویش بنوشت
بہ آن ملّت سروکارے ندارد
کہ دہقانش برائے دیگران کشت

زرازی حکمت قرآن بیاموز
چراغے از چراغِ او برافروز
ولے این نکتہ را از من فراگیر
کہ نتوان زیستن بے مستی و سوز

(۲) خودی

کسے کو برخودی زد لَا اِلٰہ را
ز خاکِ مردہ رویاند نگہ را
مدہ از دست دامانِ چنین مرد
کہ دیدم در کمندش مہر و مہ را

تو اے نادان دلِ آگاہ دریاب
بخود مثلِ نیاگان راہ دریاب
چسان مومن کند پوشیدہ را فاش
ز لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا اللّٰہ دریاب

دلِ تو داغِ پنہانے ندارد
تب و تابِ مسلمانے ندارد
خیابانِ خودی را دادہ آب
ازان دریا کہ طوفانے ندارد

(۳) اناالحق

اناالحق جز مقامِ کبریا نیست
سزائے او چلیپا ہست یا نیست؟
اگر فردے بگوید سرزنش بہ
اگر قومے بگوید ناروا نیست!

بہ آن ملت اناالحق سازگار است
کہ از خونش نمِ ہر شاخسار است
نہان اندر جلالِ او جمالے
کہ او را نہ سپہر آئینہ دار است!

میانِ امتّان والامقام است
کہ آن امت دو گیتی را امام است
نیاساید ز کارِ آفرینش
کہ خواب[۱] و خستگی بر وے حرام است

[۱] تلمیح بہ آیات قرآنی: لَا تَاْخُذُہٗ سِنَۃٌ وَّلَا نَوْمٌ ط اور وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُّغُوْبٍ۔

وجودش شعله از سوز درون است
چو خس او را جهانِ چند و چون است
کند شرحِ اناالحق همتِ او
پیِ هر کُن که می گوید یکون است

پرد در وسعتِ گردون یگانه
نگاهِ او بشاخِ آشیانه
مه و انجم گرفتارِ کمندش
بدستِ اوست تقدیرِ زمانه

بباغان عندلیبے خوش صفیرے
براغان جرّه بازے زود گیرے
امیرِ او بسلطانی فقیرے
فقیرِ او به درویشی امیرے

بجامِ نو کهن مے از سبو ریز
فروغِ خویش را بر کاخ و کو ریز
اگر خواهی ثمر از شاخِ مقصود
به دل لاغالبِ اِلّا اللّٰه فرو ریز

(۴۴) صوفی و مُلّا

گرفتم حضرتِ ملّا ترش روست
نگاهش مغز را نشناسد از پوست
اگر با این مسلمانی که دارم
مرا از کعبه می راند حق اوست

فرنگی صید بست از کعبه و دیر
صدا از خانقاہان رفت "لا غیر"
حکایت پیشِ ملّا باز گفتم
دعا فرمود "یا رب عاقبت خیر!"

به بندِ صوفی و ملّا اسیری
حیات از حکمتِ قرآن نگیری
به آیاتش ترا کارے جز این نیست
که از "یٰسین" او آسان بمیری

ز قرآن پیشِ خود آئینه آویز
دگرگون گشته! از خویش بگریز
ترازوئے بنہ کردارِ خود را
قیامت ہائے پیشین را برانگیز

زمن بر صوفی و مُلّا سلامے
کہ پیغامِ خدا گفتند ما را
ولے تاویلِ شان در حیرت انداخت
خدا و جبرئیل و مصطفےٰ را!

زدوزخ واعظِ کافر گرے گفت
حدیثے خوشتر از وے کافرے گفت
نداند آن غلامِ احوالِ خود را
کہ دوزخ را مقامِ دیگرے گفت!

مریدے خود شناسے پختہ کارے
بہ پیرے گفت حرفِ نیش دارے
بمرگِ ناتمامے جان سپردن
گرفتن روزی از خاکِ مزارے!

پسر را گفت پیرے خرقہ بازے
ترا این نکتہ باید حرزِ جان کرد
بہ نمرودانِ این دور آشنا باش
ز فیضِ شان براہیمی توان کرد!

~~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~~

(۵) رومی

بکام خود دگر آن کہنہ مے ریز
کہ با جامش نیرزد ملکِ پرویز
ز اشعارِ جلال الدین رومی
بہ دیوارِ حریمِ دل بیاویز

بگیر از ساغرش آن لالہ رنگے
کہ تاثیرش دہد لعلے بہ سنگے
غزالے را دلِ شیرے بہ بخشد
بشوید داغ از پشتِ پلنگے!

نصیبے بردم از تاب و تب او
شبم مانندِ روز از کوکب او
غزالے در بیابانِ حرم بین
کہ ریزد خندۂ شیر از لبِ او

سراپا دردو سوزِ آشنائی
وصالِ او زبان دانِ جدائی
جمالِ عشق گیر داز نَے او
نصیبے از جلالِ کبریائی

گرہ از کارِ این ناکارہ وا کرد
غبارِ رہگذر را کیمیا کرد
نَے آن نَے نوازے پاکبازے
مرا با عشق و مستی آشنا کرد

بروئے من درِ دل باز کردند
ز خاکِ من جہانے ساز کردند
ز فیضِ او گرفتم اعتبارے
کہ با من ماہ و انجم ساز کردند

خیالش با مہ و انجم نشیند
نگاہش آن سوئے پروین ببیند
دلِ بیتابِ خود را پیشِ او نہ
دمِ او رعشہ از سیماب چیند

ز رومی گیر اسرارِ فقیری
کہ آن فقر است محسودِ امیری
حذر زان فقر و درویشی کہ از وے
رسیدی بر مقامِ سربزیری

خودی تا گشت مہجورِ خدائی
به فقر آموخت آدابِ گدائی
ز چشمِ مستِ رومی وام کردم
سرورے از مقامِ کبریائی

مےؔ روشن ز تاکِ من فرو ریخت
خوشا مردے که در دامانم آویخت
نصیب از آتشے دارم که اوّل
سنائیؔ از دلِ رومی برانگیخت

(۶) پیامِ فاروقؓ

تو اے بادِ بیابان از عرب خیز
ز نیلِ مصریان موجے برانگیز
بگو فاروقؓ را پیغامِ فاروقؓ
که خود در فقر و سلطانی بیامیز!

خلافت فقر با تاج و سریر است
زہے دولت که پایان ناپذیر است
جوان بختا! مده از دست این فقر
که بے او پادشاہی زود میر است!

جوان مردے کہ خود را فاش بیند
جہانِ کہنہ را باز آفریند
ہزاران انجمن اندر طوافش
کہ او با خویشتن خلوت گزیند

بروے عقل و دل بکشائے ہر در
بگیر از پیرِ ہر میخانہ ساغر
دران کوشش[1] از نیازِ سینہ پرور
کہ دامن پاک داری آستین تر

خنک آن ملتے بر خود رسیدہ
ز دردِ جستجو نا آرمیدہ
درخشش او تہِ این نیلگون چرخ
چو تیغے از میان بیرون کشیدہ

چہ خوش زد ترک ملاحے سرودے
بہ رخ او احمرے چشمش کبودے
بدریا گر گرہ افتد بہ کارم
بجز طوفان نمی خواہم کشودے

---

[1] دران کوشش الخ: حضرت امیر خسرو رح کا شعر ہے۔

جهان گیری بخاکِ ما سرشتند
امامت در جبینِ ما نوشتند
درونِ خویش بنگر آن جهان را
که تخمش در دلِ فاروقؓ کشتند

کسے کو داند اسرارِ یقین را
یکے بین می کند چشمِ دوبین را
بیا میز تد چون نورِ دو قندیل
بیندیش افتراقِ ملک و دین را

مسلمانے که خود را امتحان کرد
غبارِ راهِ خود را آسمان کرد
شرارِ شوقِ اگر داری نگهدار
که با وے آفتابی می توان کرد

(۷) شعرائے عرب

بگو از من نوا خوانِ عرب را!
بهائے کم نهادم لعلِ لب را
ازان نورے که از قرآن گرفتم
سحر کردم صد و سی ساله شب را

بجان ما آفریدم ہای و ہو را
کفِ خاکے شمردم کاخ و کو را
شود روزے حریفِ بحرِ پر شور
ز آشوبے کہ دادم آبجو را!

تو ہم بگزار آن صورت نگاری
مجو غیر از ضمیرِ خویش یاری
بباغِ ما بر آوردی پر و بال
مسلمان را بدہ سوزے کہ داری!

بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ہنوز این کہنہ شاخے را نمے ہست
بہ افسونِ ہنر آن چشمہ بکشائے
درونِ ہر مسلمان زمزمے ہست!

مسلمان بندۂ مولا صفات است
دلِ او سرے از اسرارِ ذات است
جمالش جز بنورِ حق نہ بینی
کہ اصلش در ضمیرِ کائنات است!

بده با خاکِ او آن سوز و تابے
که زاید از شبِ او آفتابے
نوا آن زن که از فیضِ تو او را
دگر بخشند ذوقِ انقلابے!

مسلمانی غمِ دل در خریدن
چو سیماب از تپِ یاران تپیدن
حضورِ ملّت از خود در گذشتن
دگر بانگِ اَنَا المِلّت کشیدن

کسے کو فاش دید اسرارِ جان را
نه بیند جز بچشمِ خود جهان را
نوائے آفرین در سینۂ خویش
بهارے می توان کردن خزان را

نگه دار آنچه در آب و گلِ تست
سرور و سوز و مستی حاصلِ تست
تهی دیدم سبوے این و آن را
مئے باقی به مینائے دلِ تست

شبِ این کوه و دشتِ سینه تابے
نه در روے مرغکے نے موجِ آبے
نه گردد روشن از قندیلِ رهبان
تو می دانی که باید آفتابے!

نکو می خوان خطِ سیمائے خود را
بدست آور رگِ فردائے خود را
چو من پا در بیابانِ حرم نه
که بینی اندرو پہنائے خود را

(۸) اے فرزندِ صحرا

سحرگاهان که روشن شد در و دشت
صدا زد مرغے از شاخِ نخیلے
فروہل خیمه اے فرزندِ صحرا!
که نتوان زیست بے ذوقِ رحیلے

عرب را حق دلیلِ کاروان کرد
که او با فقرِ خود را امتحان کرد
اگر فقرِ تہی دستان غیور است
جہانے را ته و بالا توان کرد

دران شب ہا خروشِ صبحِ فرداست
کہ روشن از تجلّی ہائے سیناست
تن و جان محکم از بادِ در و دشت
طلوعِ امّتان از کوہ و صحراست!

(۹) تو چہ دانی کہ درین گرد سوارے باشد

دگر آئینِ تسلیم و رضا گیر
طریقِ صدق و اخلاص و وفا گیر
مگو شعرم چنین است و چنان نیست
جنونِ زیرکے از من فرا گیر

چمن با زان جنون ویرانہ گردد
کہ از ہنگامہ ہا بیگانہ گردد
از ان ہوئے کہ افگندم درین شہر
جنون ماند و لے فرزانہ گردد

نخستین لالۂ صبحِ بہارم
بیا بے سوزم از داغے کہ دارم
بچشمِ کم مبین تنہائیم را
کہ من صد کاروان گل در کنارم

پریشانم چو گردِ رہ گزارے
کہ بر دوشِ ہوا گیرد قرارے
خوشا بختے و خرّم روزگارے
کہ بیرون آید از من شہسوارے!

خوش آن قومے پریشان روزگارے
کہ زاید از ضمیرش پختہ کارے
نمودش سِرّے از اسرارِ غیب است
ز ہر گردے برون ناید سوارے

بہ بحرِ خویش چون موجے تپیدم
تپیدم تا بہ طوفانے رسیدم
دگر رنگے ازین خوشتر ندیدم
بخونِ خویش تصویرش کشیدم!

نگاہش پر کند خالی سبوہا
دواند مے بہ تاکِ آرزوہا
ز طوفانے کہ بخشد رائگانی
حریفِ بحر گردد آبجوہا!

چو برگیرد زمامِ کاروان را
دہد ذوقِ تجلّی ہر نہان را
کند افلاکیان را آنچنان فاش
تہِ پا می کشد نُہ آسمان را

مبارکباد کن آن پاک جان را
کہ زاید آن امیرِ کاروان را
زآغوشِ چنین فرخندہ مادر
خجالت می دہم حورِ جنان را!

دل اندر سینہ گوید دلبرے ہست
متاعے آفرین غارتگرے ہست
بگوشم آمد از گردونِ دمِ صبح
شگوفہ چون فرو ریزد برے ہست[1]

(۱۰) خلافت و ملوکیت

عرب خود را بنورِ مصطفٰےؐ سوخت
چراغِ مُردۂ مشرق برافروخت
ولیکن آن خلافت راہ گم کرد
کہ اوّل مومنان را شاہی آموخت!

(۱) یہ مصرع غالباً لطف اللہ آذر کا ہے۔

خلافت بر مقامِ ما گواہی است
حرام است آنچہ بر ما پادشاہی است
ملوکیت ہمہ مکر است و نیرنگ
خلافت حفظِ ناموسِ الٰہی است!

در افتد با ملوکیت کلیمے
فقیرے بے کلاہے بے گلیمے
گہے باشد کہ بازی ہائے تقدیر
بگیرد کارِ صرصر از نسیمے!

ہنوز اندر جہان آدم غلام است
نظامش خام و کارش ناتمام است
غلامِ فقر آن گیتی پناہم
کہ در دینش ملوکیت حرام است

محبّت از نگاہش پائدار است
سلوکش عشق و مستی را عیار است
مقامش عبدہٗ آمد و لیکن
جہانِ شوق را پروردگار است

(۱) ترک عثمانی

بملکِ خویش عثمانی امیر است
دلش آگاه و چشم او بصیر است
نہ پنداری کہ رست از بند افرنگ
ہنوز اندر طلسمِ او اسیر است

خنک مردان کہ سحرِ او شکستند
بہ پیمانِ فرنگی دل نہ بستند
مشو نومید و باخود آشنا باش
کہ مردان پیش ازین بودند و ہستند

بہ ترکان آرزوئے تازہ دادند
بنائے کارِ شان دیگر نہادند
ولیکن کو مسلمانے کہ بیند
نقاب از روئے تقدیرے کشادند

(۱۲) دخترانِ ملّت

بہل اے دخترک این دلبری ہا
مسلمان را نہ زیبد کافری ہا
منہ دل بر جمالِ غازہ پرور
بیاموز از نگہ غارت گری ہا

نگاہِ تست شمشیرِ خداداد
بزخمش جانِ ما را حق بما داد
دلِ کامل عیار آن پاک جان برد
کہ تیغِ خویش را آب از حیا داد

ضمیرِ عصرِ حاضر بے نقاب است
کشادش در نمودِ رنگ و آب است
جہانتابی ز نورِ حق بیاموز
کہ او با صد تجلّی در حجاب است!

جہان را محکمی از امّہات است
نہادِ شان امینِ ممکنات است
اگر این نکتہ را قومے نداند
نظامِ کار و بارش بے ثبات است

مرا داد این خرد پرور جنونے
نگاہِ مادرِ پاک اندرونے
زِ مکتب چشم و دل نتوان گرفتن
کہ مکتب نیست جز سحر و فسونے!

خنک آن ملّتے کز وارداتش
قیامت ہا بہ بیند کائناتش
چہ پیش آید، چہ پیش افتاد او را
توان دید از جبینِ اُمّہاتش

اگر پندے ز درویشے پذیری
ہزار امّت بمیرد تو نمیری
بتولے باش و پنہان شو ازین عصر
کہ در آغوش شبیرے بگیری

زِ شامِ ما برون آور سحر را
بہ قرآن باز خوان اہلِ نظر را
تو می دانی کہ سوزِ قرأتِ تو
دگرگون کرد تقدیرِ عمرؓ[1] را

---

[1] حضرت عمرؓ کے اسلام لانے کے واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔

(۱۳) عصر حاضر

چه عصر است این که دین فریادئی اوست
ہزاران بند در آزادئی اوست
ز روئے آدمیّت رنگ و نم برد
غلط نقشے که از بہزادئی اوست

نگاہش نقشبندِ کافری ہا
کمالِ صنعتِ او آذری ہا
حذر از حلقۂ بازارگانش
قمار است این ہمہ سوداگری ہا!

جوانان را بد آموز است این عصر
شبِ ابلیس را روز است این عصر
بدامانش مثالِ شعلہ پیچم
که بے نور است و بے سوز است این عصر!

مسلمان فقر و سلطانی بہم کرد
ضمیرش باقی و فانی بہم کرد
ولیکن الامان از عصرِ حاضر
که سلطانی به شیطانی بہم کرد

چه گویم رقص تو چون است و چون نیست
حشیش است این نشاطِ اندرون نیست!
به تقلید فرنگی پای کوبی
به رگهای تو آن طغیانِ خون نیست!

(۱۴) برہمن

درِ صد فتنه را بر خود کشادی
دو گامی رفتی و از پا فتادی
برہمن از بتان طاقِ خود آراست
تو قرآن را سرِ طاقی نهادی!

برہمن را نگویم هیچ کاره
کند سنگِ گران را پاره پاره
نباید جز به زورِ دست و بازو
خدائی را تراشیدن ز خاره!

نگه دارد برہمن کارِ خود را
نمی گوید به کس اسرارِ خود را
به من گوید که از تسبیح بگذر
بدوشِ خود برد زنّارِ خود را!

برہمن گفت برخیز از درِ غیر
ز یارانِ وطن ناید بجز خیر!
بہ یک مسجد دو ملّا می نگنجد
ز افسونِ بتان گنجد بیک دیر!

(۱۵) تعلیم

تب و تابے کہ باشد جاودانہ
سمندِ زندگی را تازیانہ
بہ فرزندان بیاموز این تب و تاب
کتاب و مکتب افسون و فسانہ!

ز علم چارہ سازے بے گدازے
بسے خوشتر نگاہِ پاک بازے
نکوتر از نگاہِ پاک بازے
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

بہ آن مومن خدا کارے ندارد
کہ در تن جانِ بیدارے ندارد
از آن از مکتبِ یاران گریزم
جوانے خود نگہدارے ندارد

زمن گیر این کہ مردے کور چشمے
ز بینائے غلط بینے نکوتر
زمن گیر این کہ نادانے نکوکیش
ز دانشمندِ بے دینے نکوتر!

ازان فکرِ فلک پیما چہ حاصل
کہ گردِ ثابت و سیّارہ گردد
مثالِ پارۂ ابرے کہ از باد
بہ پہنائے فضا آوارہ گردد

ادب پیرایۂ نادان و داناست
خوش آن کو از ادب خود را بیاراست
ندارم آن مسلمان زادہ را دوست
کہ در دانش فزود و در ادب کاست!

ترا نومیدی از طفلان روا نیست
چہ پروا گر دماغِ شان رسا نیست
بگو اے شیخِ مکتب گر بدانی
کہ دل در سینۂ شان ہست یا نیست!

به پورِ خویش دین و دانش آموز
که تابد چون مه و انجم نگینش
بدست او اگر دادی هنر را
ید بیضا است اندر آستینش!

نوا از سینهٔ مرغِ چمن برد
ز خونِ لاله آن سوزِ کهن برد
باین مکتب باین دانش چه نازی
که نان در کف نداد و جان ز تن برد

خدایا وقتِ آن درویش خوش باد
که دلها از دمش چون غنچه بکشاد
به طفلِ مکتبِ ما این دعا گفت
"بیئے نلے به بندِ کس میفتاد!

کسے کو لا اله را در گره بست
ز بندِ مکتب و ملا برون جست
بآن دین و بآن دانش مپرداز
که از ما می برد چشم و دل و دست

گوشمالِ جستجو ناخوردهٔ — زخمه‌ہائے آرزو ناخوردهٔ
نابسامان محفلِ نوزادهٔ اش — می‌توان با پنبه چیدن بادهٔ اش
نودمیده سبزهٔ خاکش ہنوز — سرد خون اندر رگِ تاکش ہنوز
منزلِ دیو و پری اندیشه اش — از گمانِ خود رمیدن پیشه اش
تنگ میدانِ ہستیِ خامش ہنوز — فکرِ او زیرِ لبِ بامش ہنوز
نیم جان سرمایهٔ آب و گلش — ہم ز بادِ تند می‌لرزد تنش
جانِ او از سخت کوشی رم زند — پنجه در دامانِ فطرت کم زند
ہرچه از خود می‌دمد بردارَدش — ہرچه از بالا فتد بردارَدش
تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند
سازپردازے که از آوازهٔ [۱] — خاک را بخشد حیاتِ تازهٔ
ذرهٔ بے مایه ضو گیرد ازو — ہر متاعے ارجِ نو گیرد ازو
زنده از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگین ز یک ساغر کند
دیدهٔ او می‌کشد لب جان دہد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود
رشته‌اش کو بر فلک‌ہا دو سرے — پاره‌ہائے زندگی را ہمگرے
تازه انداز نظر پیدا کند — گلستان در دشت و در پیدا کند

۱؎ آوازه بمعنا اصطلاحِ موسیقی۔ وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔
تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف۔

(۱۶) تلاشِ رزق

پریدن از سرِ بامے به بامے
نه بخشد جرّه بازان را مقامے
ز نخچیرے که جز مشتِ پرے نیست
همان بهتر که میری در کنامے[۱]
نگر خود را بچشمِ محرمانه
نگاهِ ماست مارا تازیانه
تلاشِ رزق ازان دادند مارا
که باشد پر کشودن را بهانه

(۱۷) نهنگ با بچهٔ خویش

نهنگے بچهٔ خود را چه خوش گفت
به دینِ ما حرام آمد کرانه
به موج آویز و از ساحل بپرهیز
همه دریاست مارا آشیانه

۱؎ کنام: باز کا گھونسلا۔

تو در دریا نهٔ او در بر تست
به طوفان در فتادن جوهر تست
چو یک دم از تلاطم ها بیاسود
همین دریای تو غارتگر تست!

(۱۸) خاتمہ

نه از ساقی نه از پیمانه گفتم
حدیث عشق بیباکانه گفتم
شنیدم آنچه از پاکان امت
ترا با شوخیٔ رندانه گفتم

بخود باز آ و دامان دلی گیر
درون سینهٔ خود منزلی گیر
بده این کشت را خونابهٔ خویش
فشاندم دانه من تو حاصلی گیر!

حرم جز قبلهٔ قلب و نظر نیست
طواف او طواف بام و در نیست
میان ما و بیت الله رمزیست
که جبریل امین را هم خبر نیست!

حضورِ عالمِ انسانی

آدمیّت احترامِ آدمی
باخبر شو از مقامِ آدمی

جاوید نامہ

حضورِ عالمِ انسانی

تمہید

(۱)

بیا ساقی بیار آن کہنہ مے را
جوانِ فرودین کن پیر دے را
نوائے دہ کہ از فیضِ دمِ خویش
چو مشعل برفروزم چوبِ نے را

سحر از حجرۂ خلوت برون آئے
بباد صبحگاہی سینہ بکشائے
خروشِ این مقامِ رنگ و بو را
بقدرِ نالۂ مرغے بیفزائے

(۲)

زمانہ فتنہ ہا آورد و بگذشت
خساں را در بغل پرورد و بگذشت
دو صد بغداد را چنگیزئی او
چو گور تیرہ بختاں کرد و بگذشت!

بسا کس اندہ[1] فردا کشیدند
کہ دی مُردند و فردا را ندیدند!
خنک مرداں کہ در داماں امروز
ہزاراں تازہ تر ہنگامہ چیدند!

(۳)

چو بلبل نالۂ زارے نداری
کہ در تن جانِ بیدارے نداری
درین گلشن کہ گل چیدن حلال است
تو زحمے از پئے خارے نداری!

---

[1] یہ شعر امیر خسروؒ کا ہے۔ اندہ: مخفف ہے اندوہ کا۔

بیا بر خویش پیچیدن بیاموز
بناخن سینه کاویدن بیاموز
اگر خواہی خدا را فاش بینی
خودی را فاش تر دیدن بیاموز

گلہ از سختیٔ ایام بگزار
کہ سختی ناکشیدہ کم عیار است
نمی دانی کہ آبِ جویباران
کہ اگر بر سنگ غلطد خوشگوار است

کبوتر بچہ خود را چہ خوش گفت
کہ نتوان زیست با خوئے حریری
اگر یا ھو زنی از مستیٔ شوق
کلہ را از سرِ شاہین بگیری

فتادی از مقامِ کبریائی
حضورِ دون نہادان جبہہ سائی
تو شاہینی ولیکن خویشتن را
بگیری تا بدامِ خود نیائی!

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

خوشا روزے کہ خود را باز گیری
ہمین فقر است کو بخشد امیری
حیاتِ جاودان اندر یقین است
رہِ تخمین و ظن گیری ، بمیری!

تو ہم مثل من از خود در حجابی
خنک روزے کہ خود را باز یابی
مرا کافر کند اندیشۂ رزق
ترا کافر کند علمِ کتابی

چہ خوش گفت اشترے با کرۂ خویش
خنک آن کس کہ داند کارِ خود را
بگیر از ما کہن صحرا نوردان
بہ پشتِ خویش بردن بارِ خود را

(۴)

مرا یاد است از دانائے افرنگ
بسا رازے کہ از بود و عدم گفت
ولیکن با تو گویم این دو حرفے
کہ با من پیرِ مردے از عجم گفت

الا اے کشتۂ نامحرمے چند
خریدی از پئے یک دل غمے چند
ز تاویلاتِ ملّایان نکوتر
نشستن با خود آگاہے دمے چند

(۵)

وجود است این کہ بینی یا نمود است
حکیمِ ما چہ مشکلہا کشود است
کتابے بر فنِ غوّاص بنوشت
و لیکن در دلِ دریا نبود است

بہ ضربِ تیشہ بشکن بیستون را
کہ فرصت اندک و گردون دو رنگ است
حکیمان را درین اندیشہ بگزار
شرر از تیشہ خیزد یا ز سنگ است!

منہ از کف چراغِ آرزو را
بدست آور مقامِ ہاؤ ہو را
مشو در چار سوئے این جہان گم
بخود باز آو بشکن چار سو را

اڑان غم ہا دلِ مادر و مندا ست
کہ اصلِ او ازین خاک نژند است
من و تو زان غمِ شیرین نژندیم
کہ اصلِ او ز افکارِ بلند است

مگو با من خدائے ما چنین کرد
کہ شستن می توان از دامنش گرد
تہ دیا لاکن این عالم کہ در وے
قمارے می برد از مردِ نامرد!

برون کن کینہ را از سینۂ خویش
کہ دودِ خانہ از روزن برون بہ
زکشتِ دل مدہ کس را خراجے
مشو اے دہخدا غارت گرِ دِہ

سحر در گریبانِ شبِ اوست
دو گیتی را فروغ از کوکبِ اوست
نشانِ مردِ حق دیگر چہ گویم
چو مرگ آید تبسم بر لبِ اوست!

~~~~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~~~~

(۷)

بباد صبحدم شبنم بنالید
که دارم از تو امید نگاهی
دلم افسرده شد از صحبت گل
چنان بگذر که ریزم بر گیاهی!

(۸)

دل

دل آن بحر است کو ساحل نورزد
نهنگ از هیبت موجش بلرزد
از آن سیلی که صد هامون بگیرد
فلک با یک حباب او نیرزد

دل ما آتش و تن موج دودش
تپیدن دمبدم ساز وجودش
بذکر نیم شب جمعیت او
چو سیمابی که بندد چوب عودش

زمانہ کارِ او را می برد پیش
کہ مردِ خود نگہدار است درویش
ہمین فقر است و سلطانی کہ دل را
نگہ داری چو دریا گوہرِ خویش!

نہ نیروئے خودی را آزمودے
نہ بند از دست و پائے خود کشودے
خرد زنجیر بودے آدمی را
اگر در سینۂ او دل نبودے

تو می گوئی کہ دل از خاک و خون است
گرفتارِ طلسم کاف و نون است
دلِ ما گرچہ اندر سینۂ ماست
ولیکن از جہانِ ما برون است

جہان مہر و مہ زنّاریِ اوست
کشادِ ہر گرہ از ناریِ اوست!
پیامے دہ زمین ہندوستان را!
غلام آزاد از بیداریِ اوست!

من و تو کشتِ یزدان، حاصل است این
عروسِ زندگی را محمل است این
غبارِ راہ شد دانائے اسرار
نہ پنداری کہ عقل است این، دل است این!

گہے جویندۂ حسنِ غریبے
گہے خطیبے منبرِ او از صلیبے!
گہے سلطانِ با خیل و سپاہے
ولے از دولتِ خوبی نصیبے!

جہانِ دل جہانِ رنگ و بو نیست
درو پست و بلند و کاخ و کو نیست
زمین و آسمان و چار سو نیست
درین عالم بجز اللہ ھو نیست!

نگہ دید و خرد پیمانہ آورد
کہ پیماید جہانِ چار سو را
مے آشامے کہ دل کردند نامش
بخویش اندر کشید این رنگ و بو را

محبّت چیست؟ تاثیر نگاہیست
چہ شیریں زخمے از تیرِ نگاہیست
بصیادِ دل روی؟ ترکش بینداز
کہ این نخچیر نخچیرِ نگاہیست

(۹)

خودی

خودی روشن زنورِ کبریائی است
رسائی ہائے او از نارسائی است
جدائی از مقاماتِ وصالش
وصالش از مقاماتِ جدائی است

چہ قومے درگذشت از گفتگوہا
زخاکِ او بروید آرزوہا
خودی از آرزو شمشیر گردد
دمِ او رنگ ہا بُرّد زبوہا!

خودی را از وجودِ حق وجودے
خودی را از نمودِ حق نمودے
نمی دانم کہ این تابندہ گوہر
کجا بودے اگر دریا نبودے!

دلے چون صحبتِ گل می پذیرد
ہمان دم لذّتِ خوابش بگیرد
شود بیدار چون 'من' آفرین
چو 'من' محکمِ تن گردد، بمیرد

وصالِ ما وصال اندر فراق است
کشودِ این گرہ غیر از نظر نیست
گہر گم گشتۂ آغوشِ دریا است
ولیکن آبِ بحر آبِ گہر نیست!

کفِ خاکے کہ دارم اندرِ او است
گل و ریحانم از ابرِ ترِ او است
نہ 'من' را می شناسم من نہ او را
ولے دانم کہ 'من' اندر برِ او ست

(۱۰)

جبر و اختیار

یقین دانم که روزے حضرتِ او
ترازوے نہد این کاخ و کو را
ازان ترسم که فردائے قیامت
نه ما را سازگار آید نه او را!

به رو ما گفت با من راهبِ پیر
که دارم نکته‌ئ از من فرا گیر
کند هر قوم پیدا مرگِ خود را
ترا تقدیر و ما را گشت تدبیر!

(۱۱)

موت

شنیدم مرگ با یزدان چنین گفت
چه بی‌نم چشمِ آن کز گل بزاید
چو جانِ او بگیرم شرمسارم
ولے او را ز مردن عار ناید!

نبا تش دہ کہ بیرِ شش جہات است
بدستِ او زمامِ کائنات است!
نہ گردد سشر مسار از خوارئی مرگ
کہ نامحرم ز ناموسِ حیات است!

(۱۲)

بگو ابلیس را

بگو ابلیس را از من پیامے
تپیدن تا کجا در زیرِ دامے
مرا این خاکدانے خوش نباید
کہ صبحش نیست جز تمہیدِ شامے

جہان تا از عدم بیرون کشیدند
ضمیرش سرد و بے ہنگامہ دیدند
بغیر از جانِ سوزے کجا بود
ترا از آتشِ ما آفریدند

جدائی شوق را روشن بصر کرد
جدائی شوق را جوئنده تر کرد
نمی دانم که احوالِ تو چون است
مرا این آب و گل از من خبر کرد

ترا از آستانِ خود براندند
رجیم و کافر و طاغوت خواندند
من از صبحِ ازل در پیچ و تابم
از ان خارے که اندر دل نشاندند

تو می دانی صواب و ناصوابم
نروید دانه از کشتِ خرابم
نکردی سجده و از دردمندی
بخود گیری گناه بے حسابم!

بیا تا نرد را شاہانه بازیم
جهان چار سو را در گدازیم
به افسونِ هنر از برگِ کاهش
بہشتے این سوئے گردون بسازیم

(۱۳) ابلیس خاکی و ابلیس ناری

فسادِ عصرِ حاضر آشکار است
سپهر از زشتیِ او شرمسار است
اگر پیدا کنی ذوقِ نگاہے
دو صد شیطان ترا خدمتگزار است!

بہ ہر کور ہنرنانِ چشم و گوش اند
کہ در تاراجِ دل ہا سخت کوش اند
گران قیمت گنا ہے یا پشیزے!
کہ این سوداگران ارزان فروش اند!

چہ شیطانے خرامش واژگونے
کند چشمِ ترا کور از فسونے
من او را مردہ شیطانے شمارم
کہ گیرد چون تو نخچیرِ زبونے!

چہ زہرابے کہ در پیمانۂ اوست
گُشد جان را و تن بیگانۂ اوست
تو بینی حلقۂ دامے کہ پیداست
نہ آن دامے کہ اندر دانۂ اوست!

بشر تا از مقامِ خود فتاد است
بقدرِ محکمیِ او ر اکشاد است
گنہ ہم می شود بے لذّت و سرد
اگر ابلیسِ تو خاکی نہاد است

مشو نخچیرِ ابلیسانِ این عصر
خسان را غمزۂ شان سازگار است
اصیلان را ہمان ابلیس خوشتر
کہ یزدان دیدہ و کامل عیار است!

حریفِ ضربِ او مادِ تمام است
کہ آن آتش نسب والاخدام است
نہ ہر خاکی سزاوارِ نخِ اوست
کہ صیدِ لاغرے بروے حرام است

ز فہمِ دون نہادان گرچہ دور است
ولے این نکتہ را گفتن ضرور است
بہ این نوزاد ابلیسان نسازد
گنہگارے کہ طبعِ او غیور است!

به یارانِ طریق

بیا تا کارِ این اُمّت بسازیم
قمارِ زندگی مردانه بازیم!
چنان نالیم اندر مسجدِ شهر
که دل در سینهٔ ملّا گدازیم!

بہ یارانِ طریق

(۱)

قلندر جرّہ بازِ آسمانہا
بہ بالِ او سبک گردد گرانہا
فضائے نیلگون نخچیر گاہش
نمی گردد بہ گردِ آشیانہا!

(۲)

زِ جانم نغمۂ اللہ ھو ریخت
چو گرد از رختِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سازے کہ تارش
زِ سوزِ زخمہ چون اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز حرفِ گمانش توان دید
که من بر برگِ کاهے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوئے خامی
دلیلِ او دلیلِ ناتمامی!
برویم بسته درها می کشاید
دو بیتے از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آن دیرِ ساله
که بخشد روح با خاکِ پیاله!
اگر آتش دهی از شیشهٔ من
قدِ آدم بروید شاخِ لاله!

بدستِ من همان دیرینه چنگ است
درونش نالہ ہائے رنگ رنگ است
ولے بنواز مش با ناخنِ شیر
که او را تار از رگهائے سنگ است!

بگو از من بہ پرویزانِ این عصر
نہ فرہادم کہ گیرم تیشہ در دست
ز خارے کو خلد در سینۂ من
دلِ صد بیستون را می توان خست

فقیرم ساز و سامانم نگاہیست
بچشمم کوہِ یاران برگ کاہیست
زمن گیر این کہ زاغِ دخمۂ[1] بہتر
از بازے کہ دستِ آموزِ شاہیست!

در دل را بروئے کس نہ بستم
نہ از خویشاں نہ از یاران گستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
تہِ این چرخِ گردان خوش نشستم

درین گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچین بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشمِ نرگس را نگاہے!

۱؎ پارسیوں کا مرگھٹ۔

دو صد دانا درین محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے بامن بگو آن دیده ورکیست
که خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکته ہائے علم و فن را
مقامِ دیگرے دادم سخن را
میانِ کاروان سوز و سرورم
سُبک پے کرد پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبح خوانم
بجز آہ و فغان چیزے ندانم
مدہ از دست دامانم کہ یابی
کلیدِ باغ را در آشیانم

بچشمِ من جہان جز رہگزر نیست
ہزاران رہرو و یک ہمسفر نیست!
گزشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشان کسے بیگانہ تر نیست!

باین نابودمندی بودن آموز
بهائے خویش را افزودن آموز
بیفت اندر محیط نغمۂ من
بطوفانم چو دُر آسودن آموز

کهن پروردۂ این خاکدانم
ولے از منزلِ خود دل گرانم
دمیدم گرچہ از فیض نم او
زمین را آسمانِ خود ندانم!

ندانی تا نباشی محرمِ مرد
کہ دلہا زندہ گردد از دمِ مرد
نگہدارد ز آہ و نالہ خود را
کہ خوددار است چون مردان غمِ مرد!

نگاہے آفرین، جان در بدن بین
بشاخان نادمیدہ یاسمن بین
وگرنہ مثلِ تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہ تیرزن بین

خرد بیگانۂ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بدنشین است!
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ چشمش راه بین است!

قماش و نقره و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوش لگ و زرین کمر چیست؟
چو یزدان از دو گیتی بے نیاز ند
دگر سرمایۂ اہلِ ہنر چیست؟

خودی را نشۂ من عینِ ہوش است
از ان میخانۂ من کم خروش است
مَے من گرچہ ناصاف است و درکش
کہ این تہ جرعۂ خمہائے دوش است!

ترا با خرقہ و عمّامہ کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمین یک چوب نے سرمایۂ من
نہ چوب منبرے نے چوب دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازین دانشوران کور و بے ذوق
رسیدم باغمِ دیرینۂ خویش!

چو رختِ خویش بربستم ازین خاک
ہمہ گفتند با من آشنا بود!
و لیکن کس ندانست این مسافر
چہ گفت و باکہ گفت و از کجا بود!

(۲)

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تہی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست پالانِ حریر است!

(۳۲)

سجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریز این صنم را

شنیدم بیتکے از مردِ پیرے
کہن فرزانۂ روشن ضمیرے
اگر خود را ابنا داری نگہداشت
دو گیتی را بگیرد آن فقیرے!

نہان اندر دو حرفے سرِّ کار است
مقامِ عشق منبر نیست دار است
براہیمان ز نمرودان نترسند
کہ عودِ خام را آتش عیار است!

مجو اے لالہ از کس غمگساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہ بادے کہ آید سینہ بکشائے
نگہدار آن کہن داغے کہ داری

زپیرے یاد دارم این دو اندرز
نباید جز بجانِ خویشتن زیست
گریز از پیشِ آن مردِ فرودست
که جانِ خود گرو کرد و بہ تن زیست!

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر خویش می پیچم چو مارے
گہے رقصم بہ ذوقِ انتظارے!

اگر این آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ خود منہ جز بر درِ او
سرین را ہم بہ جولبش دہ کہ آخر
حقے دارد بہ خر پالان گرِ او!

فرنگی را دلے زیرِ نگین نیست
متاعِ او ہمہ ملک است، دین نیست
خداوندے کہ در طوفِ حریمش
صد ابلیس است و یک روح الامین نیست

(۴)

من و تو از دل و دین نا امیدیم
چو بوئے گل ز اصلِ خود رمیدیم
دلِ ما مُرد و دین از مُردنش مُرد
دو تا مرگے بیک سودا خریدیم!

مسلمانے کہ داند رمزِ دین را
نساید پیش غیر اللہ جبین را
اگر گردون بہ کامِ او نہ گردد
بہ کامِ خود بگرداند زمین را!

دل بیگانہ خو زین خاکدان نیست
شب و روزش ز دورِ آسمان نیست
تو خود وقتِ قیامِ خویش دریاب
نمازِ عشق و مستی را اذان نیست

مقامِ شوق بے صدق و یقین نیست
یقین بے صحبتِ روح الامین نیست
گر از صدق و یقین داری نصیبے
قدم بیباک نہ، کس در کمین نیست!

مسلمان را ہمین عرفان و ادراک
کہ در خود فاش بیند رمز لولاک[1]
خدا اندر قیاس ما نگنجد
شناس آن را کہ گوید ما عرفناک[2]

بہ افرنگی بتان خود را سپردی
چہ نامردانہ در بتخانہ مُردی
خرد بیگانۂ دل سینہ بے سوز
کہ از تاکِ نیاگان مے نخوردی

نہ ہر کس خود گرہ ہم گداز است
نہ ہر کس مستِ ناز اندنیاز است
قبائے لالۂ خونین قبائے است
کہ بر بالائے نامردان دراز است!

---

[1] تلمیح بحدیث: لولاك لما خلقت الافلاك.
[2] " " : ما عرفناك حق معرفتك.

بسوزد مومن از سوز وجودش
گشود ہر چہ بستند از کشودش
جلالِ کبریائی در قیامش
جمالِ بندگی اندر سجودش!

چہ پرسی از نمازِ عاشقانہ
رکوعش چون سجودش محرمانہ
تب و تابِ یکے اللہ اکبر
نہ گنجد در نمازِ پنجگانہ!

دو گیتی را صلا[1] از قرأت وست
مسلمان لایموت[2] از رکعتِ اوست
نداند کشتۂ این عصرِ بے سوز
قیامت ہا کہ در قد قامتِ اوست

---

[1] صلا بمعنی دعوت۔

[2] لایموت: زندۂ جاوید۔

(۵)

فرنگ آئینِ رزّاقی بداند
به این بخشد ازو وامی ستاند
به شیطان آنچنان روزی رساند
که یزدان اندران حیران بماند

چه حاجت طول دادن داستان را
بحرفے گویم اسرارِ نہان را
جہانِ خویش با سوداگران داد
چہ داند لامکان قدرِ مکان را!

بہشتے بہرِ پاکانِ حرم ہست
بہشتے بہرِ اربابِ ہمم ہست
بگو ہندی مسلمان را که خوش باش
بہشتے فی سبیل اللہ ہم ہست!

(۶)

قلندر میلِ تقریرے ندارد
بجز این نکتہ اکسیرے ندارد
ازان کشتِ خرابے حاصلے نیست
کہ آب از خونِ شبّیرے ندارد!

زبورِ عجم

اقبال

ناشر
کتب خانہ نذیریہ، اردو بازار، جامع مسجد دہلی
قیمت دو روپے آٹھ آنے

بخوانندۂ کتاب زبورِ عجم

می شود پردۂ چشم پرِ کاہے گاہے
دیدہ ام ہر دو جہان را بنگاہے گاہے
وادیٔ عشق بسے دور و دراز است ولے
طے شود جادۂ صد سالہ بآہے گاہے
در طلب کوش و مدہ دامنِ امید ز دست
دولتے ہست کہ یابی سرِ راہے گاہے

زبورِ عجم

حصّہ اوّل

زبرون درگذشتم زبرونِ خانہ گفتم !
سخنے نہ گفتہ را چہ قلندرانہ گفتم !

اگر ہو ذوق تو خلوت میں پڑھ زبورِ عجم
فغانِ نیم شبی بے نوائے راز نہیں

دُعَا

یارب درونِ سینه دلِ باخبر بده
در باده نشّه را نگرم آن نظر بده
این بنده را که با نفسِ دیگران نزیست
یک آهِ خانه زاد مثالِ سحر بده
سیلم مرا به جوئے تنکِ مایه میپیچ!
جولان گهے به وادی و کوه و کمر بده
سازی اگر حریفِ یمِ بے کران مرا
با اضطرابِ موج سکونِ گهر بده
شاهینِ من به صیدِ پلنگان گذاشتی!
همت بلند و چنگل ازین تیز تر بده
رفتم که طائرانِ حرم را کنم شکار
تیرے که نافگنده فتد کارگر بده
خاکم به نورِ نغمهٔ داؤد بر فروز
هر ذرّهٔ مرا پر و بالِ شرر بده

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

عشقِ شور انگیز را ہر جادہ در کوئے تو برد
بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رہ سوئے تو برد!

۲

درونِ سینۂ ما سوزِ آرزو ز کجاست؟
سبو زماست ولے بادہ در سبو ز کجاست؟
گرفتم این کہ جہان خاک و ما کفِ خاکیم
بہ ذرّہ ذرّۂ ما دردِ جستجو ز کجاست؟
نگاہِ ما بہ گریبانِ کہکشان افتد
جنونِ ما ز کجا شورِ ہائے و ہُو ز کجاست؟

۳

غزل سرای و نواہای رفتہ باز آور
بہ این فسردہ دلان حرفِ دل نواز آور
کنشت و کعبہ و بتخانہ و کلیسا را
ہزار فتنہ از آن چشمِ نیم باز آور
ز بادہ کہ بہ خاکِ من آتشے آمیخت
پیالۂ بہ جوانانِ نو نیاز آور!
نئے کہ دل ز نوایش بہ سینہ می رقصد
مئے کہ شیشۂ جان را دہد گداز آور
بہ نیستانِ عجم بادِ صبح دم تیز است
شرارۂ کہ فرو می چکد ز ساز آور

۴

اے کہ ز من فزودۂ گرمیٔ آہ و نالہ را
زندہ کن از صدائے من خاکِ ہزار سالہ را
با دلِ ما چہا کنی! تو کہ بہ بادۂ حیات
مستیٔ شوق می دہی آب و گلِ پیالہ را

غنچهٔ دل گرفته را از نفسم گره کشای
تازه کن از نسیمِ من داغِ درونِ لاله را
می گزرد خیالِ من از مه و مهر و مشتری
تو بکمین چه خفتهٔ صید کن این غزاله را
خواجهٔ من! نگاه دار آبروے گدائے خویش
آن که ز جوئے دیگران پر نه کند پیاله را

۵

از مشتِ غبارِ ما صد ناله برانگیزی
نزدیک تر از جانی با خوے کم آمیزی!
در موجِ صبا پنهان دزدیده به باغ آئی
در بوے گل آمیزی، با غنچه درآویزی!
مغرب ز تو بیگانه مشرق همه افسانه
وقت است که در عالم نقشِ دگر انگیزی
آن کس که به سر دارد سوداے جهان گیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی
من بندهٔ بے قیدم شاید که گریزم باز
این طرهٔ پیچان را در گردنم آویزی

جز نالہ نمی دانم گویند غزل خوانم
این چیست کہ چون شبنم بر سینۂ من ریزی؟

۶

من اگرچہ تیرہ خاکم دلکے است برگ و سازم
بنظارۂ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم
بہ ہوائے زخمۂ تو ہمہ نالۂ خموشم
تو بہ این گمان کہ شاید ز نوا فتادہ سازم
بہ ضمیرم آن چنان کن کہ ز شعلۂ نوائے
دلِ خاکیان فروزم دلِ نوریان گدازم
تب و تابِ فطرتِ ما ز نیازمندیِ ما!
تو خدائے بے نیازی نہ رسی بہ سوز و سازم
بہ کسے عیان نکردم ز کسے نہان نکردم
غزل آن چنان سرودم کہ برون فتاد رازم

۷

بصدائے دردمندے بہ نوائے دل پذیرے
خمِ زندگی کشادم بہ جہانِ تشنہ میرے

تو بروئے بے نوائے درِ آن جہان کشادی
کہ ہنوز آرزویش نہ دمید در ضمیرے
ز نگاہِ سرمہ سائے بہ دل و جگر رسیدی
چہ نگاہِ سرمہ سائے! دو نشانہ زد بہ تیرے
بہ نگاہ نارسایم چہ بہارِ جلوہ دادی
کہ بہ باغ و راغ نالم چو تدروِ نو صفیرے
چہ عجب اگر دو سلطان بہ ولایتے نگنجند
عجب این کہ می نگنجد بہ دو عالمے فقیرے!

۸

بہ سرِ کفر و دین فشان رحمتِ عامِ خویش را
بند نقاب بر کشا ماہِ تمامِ خویش را
زمزمۂ کہن سرائے، گردشِ بادہ تیز کن
باز بہ بزم ما نگر، آتشِ جامِ خویش را
دامِ ز گیسوان بہ دوش، زحمتِ گلستان بری
صید چرا نمی کنی طائرِ بامِ خویش را
ریگِ عراق منتظر، کشتِ حجاز تشنہ کام
خونِ حسینؓ باز دہ کوفہ و شامِ خویش را

دوش به راهبر زند، راه یگانه طے کند
می نه دهد به دستِ کس عشق زمامِ خویش را

ناله به آستانِ غیر بے خبرانه می زدم
تا به حرم شناختم راه و مقامِ خویش را

قافلۂ بہار را طائرِ پیش رس نگر
آن که بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۹

نوائے من ازان پر سوز و بیباک و غم انگیز است
به خاشاکم شرار افتاد و بادِ صبح دم تیز است

نه دارد عشق سامانے ولیکن تیشه دارد
خراشد سینۂ کہسار و پاک از خونِ پرویز است

مرا در دل خلید این نکته از مردِ ادا دانے
ز معشوقان نگه کاری تر از حرفِ دل آویز است

به بالینم بیا یک دم نشین کز دردِ مہجوری!
تہی پیمانۂ بزمِ ترا پیمانه لب ریز است

به پستانِ جلوه دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است

اشارت‌ہائے پنہان خانمان برہم زند لیکن
مرا آن غمزہ می باید کہ بیباک است و خون‌ریز است
نشیمن ہر دو را در آب و گل لیکن چہ راز است این
خرد را صحبت گل خوشتر آید، دل کم آمیز است
مرا بنگر کہ در ہندوستان دیگر نمی بینی
برہمن زادہٴ رمز آشنائے روم و تبریز است

۱۰

دل و دیدہٴ کہ دارم ہمہ لذّت نظارہ
چہ گنہ اگر تراشم صنمے ز سنگ خارا
تو بہ جلوہ در نقابی کہ نگاہ بر نتابی
مہ من! اگر نہ نالم تو بگو دگر چہ چارہ
چہ شود اگر خرامی بہ سرائے کاروانی
کہ متاع ناروایش دلکے است پارہ پارہ
غزلے زدم کہ شاید بہ نوا قرارم آید
تب شعلہ کم نہ گردد ز گسستن شرارہ
دل زندہٴ کہ دادی بہ حجاب در نسازد
نگہے بدہ کہ بیند شررے بہ سنگ خارا

۱۲

همه پارهٔ دلم را ز سرور او نصیبی
غم خود چسان نهادی به دل هزار پاره
نه کشد سفینهٔ کس به یمی بلند موجی
خطری که عشق بیند به سلامت کناره!
به شکوهِ بی‌نیازی ز خدایگان گزشتم
صفتِ همه تمنائی که گزشت بر ستاره

۱۱

گرچه شاهینِ خرد بر سرِ پروازی هست
اندرین بادیه پنهان قدر اندازی هست
آنچه از کارِ فرو بسته گره بکشاید
هست و در حوصلهٔ زمزمه پردازی هست
تابِ گفتار اگر هست شناسائی نیست
وای آن بنده که در سینهٔ او رازی هست
گرچه صد گونه بصد سوز مرا سوخته اند
ای خوشا لذتِ آن سوز که همسازی هست
مرده خاکیم و سزاوارِ دلِ زنده شدیم!
این دلِ زندهٔ ما کارِ خدا سازی هست

شعلۂ سینۂ من خانہ فروز است ولے
شعلۂ ہست کہ ہم خانہ بر اندازے ہست!
تکیہ بر عقلِ جہان بینِ فلاطون نہ کنم
در کنارم دلکے شوخ و نظربازے ہست

۱۴

این جہان چیست؟ صنم خانۂ پندارِ من است
جلوۂ او گروِ دیدۂ بیدارِ من است
ہمہ آفاق کہ گیرم بہ نگاہے او را
حلقۂ ہست کہ از گردشِ پرکارِ من است
ہستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من!
چہ زمان و چہ مکان شوخیٔ افکارِ من است
از فسون کاریٔ دل، سیر و سکون، غیب و حضور
این کہ غمّاز و کشائندۂ اسرارِ من است
آن جہانے کہ درو کاشتہ را می دروند
نور و نارش ہمہ از سبحہ و زنارِ من است
ساز تقدیرم و صد نغمۂ پنہان دارم!
ہر کجا زخمۂ اندیشہ رسد تار من است

اے من از فیضِ تو پائندہ! نشانِ تو کجا است؟
این دو گیتی اثرِ ماست، جہانِ تو کجا است؟

۱۳

فصلِ بہار این چنین، بانگِ ہزار این چنین
چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بیار این چنین
اشکِ چکیدہ ام ببین ہم بہ نگاہِ خود نگر
ریز بہ نیستانِ من برق و شرار این چنین
بادِ بہار را بگو، پے بہ خیالِ من برد
وادی و دشت را دہد نقش و نگار این چنین
زادۂ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم با گل و خار این چنین
عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بسائے
روشن و تارِ خویش را گیر عیار این چنین
دل بہ کسے نہ باختہ، با دو جہاں نساختہ!
من بہ حضورِ تو رسم، روزِ شمار این چنین
فاختۂ کہن صفیر نالۂ من شنید و گفت
کس نہ سرود در چمن نغمۂ یار این چنین

۱۴

برون کشید ز پیچاک هست و بود مرا
چه عقده‌ها که مقامِ رضا گشود مرا
تپید عشق و درین کشتِ نابسامانی
هزار دانه فرو کرد تا درود مرا
ندانم این که نگاهش چه دید در خاکم
نفس نفس به عیارِ زمانه سود مرا
جهانی از خس و خاشاک درمیان انداخت
شرارهٔ دلکی داد و آزمود مرا
پیاله گیر ز دستم که رفت کار از دست
کرشمه بازیٔ ساقی ز من ربود مرا!

۱۵

خیز و به خاکِ تشنهٔ، بادهٔ زندگی فشان
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرو نشان
میکدهٔ تهی سبو حلقهٔ خود فراموشان
مدرسهٔ بلند بانگ بزمِ فسردهٔ آتشان

فکرِ گرہ کشا غلام، دین بروایتے تمام
زان کہ درونِ سینہ ہا دل ہدفے است بے نشان
ہر دو بہ منزلے رواں ہر دو امیرِ کارواں
عقل بہ حیلہ می برد، عشق برد کشاں کشاں
عشق ز پا در آورد خیمۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طنابِ کہکشان

۱۶

تو بہ این گمان کہ شاید سرِ آستانہ دارم
بہ طوافِ خانہ کارے بہ خدائے خانہ دارم
شررِ پریدہ رنگم بگذر ز جلوۂ من
کہ بہ تابِ یک دو آنے تبِ جاودانہ دارم
نہ کنم دگر نگاہے بہ رہے کہ طے نمودم
بہ سراغِ صبحِ فردا روشِ زمانہ دارم
یمِ عشق کشتیِ من، یمِ عشق ساحلِ من
نہ غمِ سفینہ دارم، نہ سرِ کرانہ دارم
شررے فشان ولیکن شررے کہ وانسوزد
کہ ہنوز نو نیازم غمِ آشیانہ دارم

به امید این که روزے به شکار خواهی آمد
ز کمند شهریاران رمِ آهوانه دارم
تو اگر کرم نمائی به معاشران به بخشم
دو سه جامِ دل فروزے ز مئے شبانه دارم

۱۷

نظر به راه نشینان سواره می گزرد
مرا بگیر که کارم ز چاره می گزرد
به دیگران چه سخن گسترم ز جلوهٔ دوست
به یک نگاه مثالِ شراره می گزرد
رہے به منزلِ آن ماه سخت دشوار است
چنان که عشق بدوشِ ستاره می گزرد
ز پرده بندئ گردون چه جائے نومیدی است
که ناوک نظرِ ما ز خاره می گزرد
یمے است شبنمِ ما کهکشان کنارهٔ اوست
به یک شکستنِ موج از کناره می گزرد
به خلوتش چو رسیدی نظر به او مگشا
که آن دمے است که کار از نظاره می گزرد

من از فراق چہ نالم کہ از ہجومِ سرشک
ز راہِ دیدہ دلم پارہ پارہ می گزرد

۱۸

بر عقلِ فلک پیما ترکانہ شبیخون بہ
یک ذرۂ دردِ دل از علمِ فلاطون بہ
ای مغ بچۂ بامن اسرارِ محبت گفت
اشکے کہ فرو خوردی از بادۂ گلگون بہ
آن فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا بہ، از فرِ فریدون بہ
در دیرِ مغان آئی مضمونِ بلند آور
در خانقہِ صوفی افسانہ و افسون بہ
در جوئے روانِ ما بے منتِ طوفانے
یک موج اگر خیزد آن موجِ ز جیحون بہ
سیلے کہ تو آوردی در شہر نہ می گنجد
این خانہ برانداز ے در خلوتِ ہامون بہ
اقبالِ غزل خوان را کافر نتوان گفتن
سودا بہ دماغش زد از مدرسہ بیرون بہ

۱۹

یا مسلمان را مده فرمان که جان بر کف بنه
یا درین فرسوده پیکر تازه جانے آفرین
یا چنان کن یا چنین!

یا برہمن را بفرما نو خداوندے تراش
یا خود اندر سینۂ زناریان خلوت گزین
یا چنان کن یا چنین!

یا دگر آدم که از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بہرِ امتحانِ عقل و دین
یا چنان کن یا چنین!

یا جہانے تازۂ، یا امتحانے تازۂ
می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازین
یا چنان کن یا چنین!

فقر بخشی؟ یا شکوهِ خسرو پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامین
یا چنان کن یا چنین!

یا بگش در سینهٔ من آرزوے انقلاب
یا دگرگون کن نہادِ این زمان و این زمین
یا چنان کن یا چنین!

۲۰

عقل ہم عشق است و از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن این بیچارہ را آن جرأتِ رندانہ نیست
گرچہ می دانم خیالِ منزل ایجادِ من است
در سفر از پا نشستن ہمتِ مردانہ نیست
ہر زمان یک تازہ جولان گاہ می خواہم ازو
تا جنون فرمائے من گوید دگر ویرانہ نیست
با چنین زورِ جنون پاسِ گریبان داشتم
در جنون از خود نہ رفتن کارِ ہر دیوانہ نیست

۲۱

سوز و گداز زندگی لذتِ جستجوئے تو
راہ چو مار می گزد گر نروم بسوئے تو
سینہ گشادہ جبرئیل از برِ عاشقان گزشت
تا شررے بار و فتد آتشِ آرزوئے تو

۲۱

ہم بہ ہوائے جلوۂ پارہ کنم حجاب را
ہم بہ نگاہِ نارسا پردہ کشم بروئے تو
من بہ تلاشِ تو روم یا بہ تلاشِ خود روم
عقل و دل و نظر ہمہ گم شدگانِ کوئے تو
از چمنِ تو رُستہ ام قطرۂ شبنمے بہ بخش
خاطرِ غنچہ وا شود کم نہ شود ز جوئے تو

۲۲

درین محفل کہ کارِ او گزشت از بادہ و ساقی
ندیمے کو کہ در جامش فرو ریزم مئے باقی
کسے کو زہر شیرین می خورد از جامِ زرّینے
مئے تلخ از سفالِ من کجا گیرد بہ تریاقی!
شرار از خاکِ من خیزد کجا ریزم کرا سوزم
غلط کردی کہ در جانم فگندی سوزِ مشتاقی
مکدر کرد مغرب چشمہ ہائے علم و عرفان را
جہان را تیرہ تر سازد چہ مشائی چہ اشراقی
دلِ گیتی انا المسموم، انا المسموم فریادش
خرد نالان کہ ما عندی بہ تریاقٍ و لا راقی

۲۲

چه ملائی، چه درویشی، چه سلطانی، چه دربانی
فروغِ کار می جوید به سالوسی و زرّانی!
به بازارے که چشمِ صیرفی شور است و کم نور است
نگینم خوارتر گردد چو افزاید به برّاقی

۲۳

ساقیا برجگرم شعلۂ نمناک انداز
دگر آشوبِ قیامت به کفِ خاک انداز
او به یک دانۂ گندم به زمینم انداخت
تو به یک جرعۂ آب آن سوئے افلاک انداز
عشق را بادۂ مرد افگن و پُرزور بده
لائے این باده به پیمانۂ ادراک انداز
حکمت و فلسفه کرد است گران خیز مرا
خضرِ من! از سرم این بارِ گران پاک انداز
خرد از گرمی صهبا به گدازے نه رسید
چارۂ کار به آن غمزۂ چالاک انداز
بزم در کشمکش بیم و امید است هنوز
همه را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

۲۳

می توان ریخت در آغوشِ خزان لاله و گل
خیز و بہ شاخِ کہن خون رگِ تاک انداز

۲۴

ازان آبے کہ در من لالہ کار و ساتگینے دہ
کفِ خاکِ مرا ساقی بہ بادِ فرودینے دہ
زمینائے کہ خوردم در فرنگ اندیشہ تاریک است
سفر ورزیدۂ خود را نگاہِ راہ بینے دہ
چو خس از موجِ ہر بادے کہ می آید ز جا رفتم
دلِ من از گمانہا در خروش آمد یقینے دہ
بہ جانم آرزوہا بود و نابود شرر دارد
شبم را کوکبے از آرزوے دلنشینے دہ
بدستم خامۂ دادی کہ نقشِ خسروی بندد
رقمِ کش این چنینم کردۂ لوحِ جبینے دہ

۲۵

زہر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنیِ پاکم تہی ادراک می آیم

گہے رسم و رہِ فرزانگی ذوق جنون بخشد
من از درسِ خردمندان گریبان چاک می آیم!
گہے پیچد جہان بر من، گہے من بر جہان پیچم
بگردان بادہ تا بیرون ازین پیچاک می آیم
نہ این جا چشمکِ ساقی نہ آن جا حرفِ مشتاقی
ز بزمِ صوفی و ملّا بسے غمناک می آیم
رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من فتد کارے
کہ من صحرائیم پیشِ ملکِ بیباک می آیم

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایمان کافری کردہ
حرم را سجدہ آوردہ بتان را چاکری کردہ
متاعِ طاعتِ خود را ترازوئے برافرازد
بہ بازارِ قیامت با خدا سوداگری کردہ
زمین و آسمان را برمرادِ خویش می خواہد
غبارِ راہ و با تقدیرِ یزدان داوری کردہ
گہے با حق درآمیزد، گہے با حق درآویزد
زمانے حیدری کردہ، زمانے خیبری کردہ

۲۵

به این بی رنگی جوهر ازو نیرنگ می ریزد
کلیمی بین که هم پیغمبری هم ساحری کرده
نگاهش عقلِ دور اندیش را ذوقِ جنون داده
ولیکن با جنونِ فتنه سامان نشتری کرده
به خود کی می رسد این راه پیمای تن آسانی
هزاران سال منزل در مقامِ آذری کرده!

۲۷

ز شاعر نالهٔ مستانه در محشر چه می خواهی
تو خود هنگامه، هنگامهٔ دیگر چه می خواهی
به بحرِ نغمه کردی آشنا طبعِ روانم را
ز چاکِ سینه ام دریا طلب، گوهر چه می خواهی
نمازِ بی حضور از من نمی آید نمی آید
دلی آورده ام دیگر از این کافر چه می خواهی

۲۸

نه در اندیشهٔ من کارزارِ کفر و ایمانی
نه در جانِ غم اندوزم هوای باغِ رضوانی

۲۶

اگر کاوی درون تم را خیالِ خویش را یابی
پریشان جلوہ چون ماہتاب اندر بیابانے!

۲۹

مرغِ خوش لہجہ و شاہینِ شکاری از تست
زندگی را روشِ نوری و ناری از تست
دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشائے جہان
سیرِ این ماہ بشب گونہ عماری از تست
ہمہ افکارِ من از تست چہ در دل چہ بلب
گہر از بحر بر آری نہ بر آری از تست
من ہمان مشتِ غبارم کہ بجائے نہ رسد
لالہ از تست و نمِ ابرِ بہاری از تست
نقش پرداز توئی ما قلم افشانیم
حاضر آرائی و آئندہ نگاری از تست
گلہ ہا داشتم از دل بہ زبانم نہ رسید
مہر و بے مہری و عیاری و یاری از تست

۴۰

خوش تر ز ہزار پارسائی
گامے بطریق آشنائی!

در سینۂ من دمے بیاسائے
از محنت و کلفت خدائی!

ما را ز مقام ما خبر کن
ما ایم کجا و تو کجائی؟

آن چشمک محرمانہ یاد آر
تا کے بہ تغافل آزمائی؟

دی ماہ تمام گفت با من
در ساز بداغ نارسائی

خوش گفت و لے حرام کردند
در مذہب عاشقان جدائی

پیش تو نہادہ ام دل خویش
شاید کہ تو گرہ کشائی!

۴۱

بر جہان دل من تاختنش را نگرید
کشتن و سوختن و ساختنش را نگرید

روشن از پرتو آن ماہ دلے نیست کہ نیست
با ہزار آئینہ پرداختنش را نگرید

آن کہ یک دست برد ملک سلیمانے چند
با فقیران دو جہان باختنش را نگرید

آن که شب خون به دل و دیدهٔ دانایان ریخت
پیشِ من نادان سپر انداختنش را نگرید

۴۲

مرا براهِ طلب بار در گل است هنوز
که دل بقافله و رخت و منزل است هنوز
کجاست برقِ نگاہے که خانمان سوزد!
مرا معامله با کشت و حاصل است هنوز
بیکے سفینهٔ این خام را به طوفان ده
ز ترسِ موج نگاهم بساحل است هنوز
تپیدن و نه رسیدن چه عالمے دارد
خوشا کسے که به دنبالِ محمل است هنوز
کسے که از دو جهان خویش را بدون نشناخت
فریب خوردهٔ این نقشِ باطل است هنوز
نگاهِ شوق تسلّی به جلوهٔ نه شود
کجا برم خلشے را که در دل است هنوز
حضورِ یار حکایت دراز تر گردید
چنانکه این همه ناگفته در دل است هنوز

۴۳

زمستان را سر آمد روزگاران — نواها زنده شد در شاخساران!
گلان را رنگ و نم بخشد هواها — که می آید ز طرفِ جویباران
چراغِ لاله اندر دشت و صحرا — شود روشن تر از بادِ بهاران
دلم افسرده تر در صحبتِ گل — گریزد این غزال از مرغزاران!
دمے آسوده با درد و غمِ خویش — دمے نالان چو جوئے کوهساران
ز بیمِ این که ذوقش کم نه گردد
نگویم حالِ دل با رازداران!

۴۴

هوائے خانه و منزل ندارم — سرِ راهم غریبِ هر دیارم
سحر می گفت خاکستر صبا را — "فسرد از بادِ این صحرا شرارم
گذر نرمک پریشانم نگردان — ز سوزِ کاروانے یادگارم"
ز چشمم اشک چون شبنم فرو ریخت — که من هم خاکم و در ره گذارم!
به گوشِ من رسید از دل سرودے — که جوئے روزگار از چشمه سارم
ازل تاب و تبِ پیشینهٔ من — ابد از ذوق و شوقِ انتظارم
میندیش از کفِ خاکے میندیش
بجانِ تو که من پایان ندارم!

۴۵

از چشمِ ساقیِ مستِ شرابم
بے مے خرابم، بے مے خرابم

شوقم فزون تر از بے حجابی
بینم نہ بینم در پیچ و تابم

چون رشتۂ شمع آتش بگیرد
از زخمۂ من تارِ ربابم!

از من برون نیست منزل گہِ من
من بے نصیبم راہے نیابم!

تا آفتابے خیزد ز خاور
مانندِ انجم بستند خوابم!

۴۶

شبِ من سحر نمودی کہ بہ طلعت آفتابی
تو بطلعت آفتابی سزد این کہ بے حجابی

تو بدردِ من رسیدی بضمیرم آرمیدی
ز نگاہِ من رمیدی بچنین گران رکابی

تو عیارِ کم عیاران تو قرارِ بے قراران
تو دوائے دل فگاران مگر این کہ دیریابی

غمِ عشق و لذّتِ او اثرِ دو گونہ دارد
گہے سوز و دردمندی گہے مستی و خرابی!

زحکایتِ دلِ من تو بگو که خوب دانی
دلِ من کجا که او را به کنارِ من نیابی!
به جلالِ تو که در دل دگر آرزو نه دارم
بجز این دعا که بخشی به کبوتران عقابی!

۴۷

درین میخانه اے ساقی ندارم محرمے دیگر
که من شاید نخستین آدمم از عالمے دیگر
دمے این پیکرِ فرسوده را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاک آتش انگیزی دمے دیگر!
بیار آن دولتِ بیدار و آن جامِ جہان بین را
عجم را دادهٔ ہنگامۂ بزمِ جمے دیگر

۴۸

به جهانِ دردمندان تو بگو چه کار داری؟
تب و تابِ ماشناسی؟ دلِ بے قرار داری؟
چه خبر ترا ز اشکے که فرو چکد ز چشمے
تو به برگِ گل ز شبنم دُرِ شاهوار داری!

چه بگویمت ز جانے که نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری؟

۴۹

اگر نظّارہ از خود رفتگی آرد حجاب اولیٰ!
نگیرد با من این سودا بہا از بس گران خواہی
سخن بے پردہ گو با ما، شد آن روزِ کم آمیزی
کہ می گفتند تو ما را چنین خواہی چنان خواہی
نگاہِ بے ادب زد رخنہا در حریمِ مینائی
دگر عالم بنا کن گر حجابے در میان خواہی
چنان خود را نگہ داری کہ با این بے نیازیہا
شہادت بر وجودِ خود ز خونِ دوستان خواہی!
مقامِ بندگی دیگر، مقامِ عاشقی دیگر
ز نوری سجدہ می خواہی ز خاکی بیش ازان خواہی!
مسِ خامے کہ دارم از محبت کیمیا سازم
کہ فردا چون رسم پیشِ تو از من ارمغان خواہی!

۵۰

نورِ تو وانمود سپید و سیاہ را
دریا و کوہ و دشت و در و مہر و ماہ را
تو در ہوائے آن کہ نگہ آشنائے اوست
من در تلاشِ آن کہ بتابد نگاہ را!

۵۱

بدہ آن دل کہ مستی ہائے او از بادۂ خویش است
بگیر آن دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است
بدہ آن دل بدہ آن دل کہ گیتی را فرا گیرد
بگیر این دل بگیر این دل کہ در بندِ کم و بیش است
مرا اے صید گیر از ترکشِ تقدیر بیرون کش
جگر دوزی چہ می آید ازان تیرے کہ در کیش است؟
نہ گردد زندگانی خستہ از کارِ جہان گیری
جہانے در گرہ بستم جہانے دیگرے پیش است!

۵۲

کفِ خاکے، برگ و سازم بدہ فشانم او را
بامیدِ این کہ روزے بفلک رسانم او را

چه کنم چه چاره گیرم که ز شاخِ علم و دانش
نه دمیده هیچ خارے که به دل نشانم او را

دہد آتش جدائی شررِ مرا نمودے
به ہمان نفس بمیرم که فرو نشانم او را

مئے عشق و مستیٔ او نرود برون ز خونم
که دل آن چنان نداد م که دگر ستانم او را

تو به لوحِ سادۂ من همه مدّعا نوشتی
دگر آن چنان ادب کن که غلط نخوانم او را

بحضورِ تو اگر کس غزلے ز من سراید
چه شود اگر نوازی به ہمین که دانم او را"

~~~~~~~~~~~

۵۳

این دل که مرا دادی لبریزِ یقین بادا
این جامِ جهان بینم روشن تر ازین بادا

تلخے که فرو ریزد گردون به سفالِ من
در کامِ کہن رندے آن ہم شکرین بادا

~~~~~~~~~~~

۵۴

رمزِ عشقِ تو بہ اربابِ ہوس نتوان گفت
سخن از تاب و تبِ شعلہ بہ خس نتوان گفت
تو مرا ذوقِ بیان دادی و گفتی کہ بگوے
ہست در سینۂ من آنچہ بکس نتوان گفت!
از نہان خانۂ دل خوش غزلے می خیزد
سرِ شاخے ہمہ گوئیم بہ قفس نتوان گفت
شوق اگر زندۂ جاوید نباشد عجب است
کہ حدیثِ تو درین یک دو نفس نتوان گفت!

۵۵

یاد ایامے کہ خوردم بادہ ہا با چنگ و نے
جامِ مے در دستِ من مینائے مے در دستِ وے!
در کنار آئی خزانِ ما زند رنگِ بہار
ور نیائی فرودین افسردہ تر گردد ز دے!
بے تو جانِ من چو آن سازے کہ تارش در گسست
در حضور از سینۂ من نغمہ خیزد بے بہ پے

آنچہ من در بزمِ شوق آوردہ ام دانی کہ چیست
یک چمن گل، یک نیستان نالہ، یک خم خانہ مے!
زندہ کن باز آن محبت را کہ از نیروے او
بوریاے رہ نشینے در فتد با تختِ کے!
دوستان خرم کہ بر منزل رسید آوارہ
من پریشان جادہ ہاے علم و دانش کردہ طے!

۵۶

انجم بہ گریبان ریخت این دیدۂ ترِ ما را
بیرون ز سپہر انداخت این ذوقِ نظر ما را
ہر چند زمین ساییم بر تر ز ثریاییم
دانی کہ نمی زیبد عمرے چو شرر ما را
شام و سحرِ عالم از گردشِ ما خیزد
دانی کہ نمی سازد این شام و سحر ما را
این شیشۂ گردون را از بادہ تہی کردیم
کم کاسہ مشو ساقی آمینائے دگر ما را!
شایانِ جنونِ ما پہناے دو گیتی نیست
این راہ گزر ما را، آن راہ گزر ما را!

۵۷

خاور کہ آسمان بہ کمندِ خیالِ اوست
از خویشتن گسستہ و بے سوزِ آرزوست
در تیرہ خاکِ او تب و تابِ حیات نیست
جولانِ موج را نگران از کنارِ جوست
بت خانہ و حرم ہمہ افسردہ آتشے
پیرِ مغان شرابِ ہوا خوردہ در سبوست!
فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد سجود
بینائے کور و مست تماشائے رنگ و بوست!
گردندہ تر ز چرخ و ربایندہ تر ز مرگ
از دستِ او بدامنِ ما چاک بے رفوست!
خاکی نہاد و خو ز سپہرِ کہن گرفت
عیار و بے مدار و کلان کار و توبہ توست!
مشرق خراب و مغرب ازاں بیشتر خراب
عالم تمام مردہ و بے ذوقِ جستجوست!
ساقی بیار بادہ و بزمِ شبانہ ساز
مارا خراب یک نگہِ محرمانہ ساز!

۵۸

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیاده کن گیسوئے تابدار را
از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلیٔ کہ من
با مہ و مہر دادہ ام تلخیٔ انتظار را
ذوقِ حضور در جہان رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ امیدوار را
تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازہٴ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را
طبعِ بلند دادہٴ، بند ز پائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را
تیشہ اگر بہ سنگ زد این چہ مقامِ گفتگوست
عشق بدوش می کشد این ہمہ کوہسار را!

۵۹

جانم در آویخت با روزگاران | جوئے است نالان در کوہساران!
پیدا ستیزد، پنہان ستیزد | ناپایدارے با پایداران!
این کوہ و صحرا این دشت و دریا | نے رازداران نے غمگساران

بیگانۂ شوق! بیگانۂ شوق!
این جویباران، این آبشاران
فریادِ بے سوز! فریادِ بے سوز!
بانگِ ہزاران در شاخساران
داغے کہ سوزد در سینۂ من
آن داغ کم سوخت در لالہ زاران!

محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے کہ سازد با بے قراران!

۱۱

بہ تہیّہ کہ دادی نہ گزاشت کارِ خود را
بہ تو باز می سپارم دلِ بے قرارِ خود را
چہ دلے کہ محنتِ او ز نفس شماریٔ او
کہ بدست خود ندارد رگِ روزگارِ خود را
بہ ضمیرت آرمیدم تو بہ جوشِ خود نمائی
بہ کنارہ بر فگندی دُرِ آبدارِ خود را
مہ انجم از تو دارد گلہ ہا شنیدہ باشی
کہ بہ خاکِ تیرۂ ما زدہ شرارِ خود را
خلشے بہ سینۂ ما ز خدنگِ او غنیمت!
کہ اگر بہ پائش افتد نبرد شکارِ خود را

۶۱

بحرفے می توان گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را
ز مشتاقان اگر تابِ سخن بردی نمی دانی
محبت می کند گویا نگاہِ بے زبانے را!
کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوش دارد آسمانے را!
اگر یک ذرہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
باین قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!
من اے دریائے بے پایاں بموجِ تو در افتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را
ازاں مستی کہ چون شبنم بجانِ من فرو ریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

۶۲

چند بروئے خود کشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ ناتمام را

سوز و گداز حالتے است! بادہ ز من طلب کنی
پیشِ تو گر بیان کنم مستیٔ این مقام را
من بہ سپہرِ زندگی آتش او فزودہ ام
تو ہم شبنمے بدہ لالۂ تشنہ کام را
عقل ورق ورق بگشت عشق بہ نکتۂ رسید
طائرِ زیرکے برد دانۂ زیرِ دام را
نغمہ کجا و من کجا ساز سخن بہانہ ایست
سوئے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را!
وقتِ برہنہ گفتن است من بکنایہ گفتہ ام
خود تو بگو کجا برم ہم نفسانِ خام را!

۶۳

نفس شمار بہ پیچاکِ روزگارِ خودیم
مثالِ بحر خروشیم و در کنارِ خودیم
اگرچہ سطوتِ دریا اماں بہ کس ندہد
بہ خلوتِ صدفِ او نگاہ دارِ خودیم
ز جوہرے کہ نہاں است در طبیعتِ ما
مپرس صیرفیان را کہ ما عیارِ خودیم

نه از خرابهٔ ما کس خراج می خواهد
فقیرِ راه‌نشینیم و شهریارِ خودیم
درونِ سینهٔ ما دیگرے، چه بوالعجبی است!
کرا خبر که تُوئی یا که ما دچارِ خودیم!
کشائے پرده ز تقدیرِ آدمِ خاکی
که ما به رهگزرِ تو در انتظارِ خودیم!

۴۳

به فغان نه لب کشودم که فغان اثر ندارد
غمِ دل نه گفته بهتر که همه کس جگر ندارد
چه حرم چه دیر هر جا سخنے ز آشنائی!
مگر این که کس ز رازِ من و تو خبر ندارد
چه ندیدنی است این جا که شررِ جهانِ ما را
نفسے نگاه دارد نفسے دگر ندارد!
تو ز راهِ دیدهٔ ما به ضمیرِ ما گذشتی
مگر آن چنان گذشتی که نگه خبر ندارد!
کس ازین نگین‌شناسان نه گذشت بر نگینم
به تو می سپارم او را که جهان نظر ندارد!

قدحِ خرد فروز مے کہ فرنگ داد مارا
ہمہ آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۶۵

ما کہ افتندہ تر از پرتوِ مہ آمدہ ایم
کس چہ داند کہ چسان این ہمہ راہ آمدہ ایم
با رقیبان سخن از دردِ دلِ ما گفتی
شرمسار از اثرِ نالہ و آہ آمدہ ایم
پردہ از چہرہ برافگن کہ چو خورشیدِ سحر
بہرِ دیدارِ تو لبریزِ نگہ آمدہ ایم
عزمِ ما را بہ یقین پختہ ترک ساز کہ ما
اندرین معرکہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم
تو ندانی کہ نگاہے سرِ راہے چہ کند
در حضورِ تو دعا گفتہ برہ آمدہ ایم!

۶۶

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر!
ذرہ در خود فرو پیچد بیابانے نگر!

حسنِ بے پایان درونِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!
بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بہ آغوشِ نیستانے نگر!
شوید از دامانِ ہستی داغہائے کہنہ را!
سخت کوشی ہائے این آلودہ دامانے نگر!
خاکِ ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرّۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

زبورِ عجم

حصّۂ دوم

شاخِ نهالِ سدره‌ئی خار و خسِ چمن مشو
منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

دو عالم را توان دیدن به مینائے کہ من دارم
کجا چشمے کہ بیند آن تماشائے کہ من دارم
دگر دیوانۂ آید کہ در شہر افگند ہوئے
دو صد ہنگامہ برخیزد ز سودائے کہ من دارم
مخور نادان غم از تاریکیٔ شبہا کہ می آید
کہ چون انجم درخشد داغ سیمائے کہ من دارم
ندیم خویش می سازی مرا لیکن ازان ترسم
نداری تاب آن آشوب و غوغائے کہ من دارم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

برخیز کہ آدم را ہنگام نمود آمد
این مشتِ غبارے را انجم بسجود آمد
آن راز کہ پوشیدہ در سینۂ ہستی بود
از شوخیٔ آب و گل در گفت و شنود آمد

۲

مہ و ستارہ کہ در راہِ شوق ہم سفر اند
کرشمہ سنج و ادا فہم و صاحبِ نظر اند
چہ جلوہ ہاست کہ دیدند در کفِ خاکے
قفا بجانبِ افلاک سوئے ما نگرند

۳

درونِ لالہ گزر چون صبا توانی کرد
بیک نفس گرہِ غنچہ وا توانی کرد

حیات چیست؟ جہان را اسیرِ جان کردن
تو خود اسیرِ جہانی، کجا توانی کرد!
مقدّر است کہ مسجودِ مہر و مہ باشی
ولے ہنوز ندانی چہا توانی کرد
اگر ز میکدۂ من پیالۂ گیری
ز مشتِ خاکِ جہانے بپا توانی کرد!
چسان بہ سینہ چراغے فروختی اقبال
بخویش آنچہ توانی بما توانی کرد!

۴

اگر بہ بحرِ محبت کرانہ می خواہی
ہزار شعلہ دہی یک زبانہ می خواہی!
مرا ز لذّتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!
یکے بہ دامنِ مردانِ آشنا آویز
زیار اگر نگہِ محرمانہ می خواہی
جنون ندادمی و ہوئے فگندۂ در شہر
سبو شکستی و بزمِ شبانہ می خواہی

تو ہم بہ عشوہ گری کوشش و دلبری آموز
اگر ز ما غزلِ عاشقانہ می خواہی

۵

زمانہ قاصدِ طیّار آن دلآرام است
چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام است!
گمان مبر کہ نصیبِ تو نیست جلوۂ دوست
درونِ سینہ ہنوز آرزوئے تو خام است!
گرفتم این کہ چو شاہین بلند پروازی
بہ ہوش باش کہ صیادِ ما کہن دام است
بہ اوجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریلؑ
بلند نامیِٔ او از بلندیِٔ بام است!
تو از شمارِ نفس زندہ ئی نمی دانی
کہ زندگی بہ شکستِ طلسمِ ایّام است!
ز علم و دانشِ مغرب ہمین قدر گویم
خوش است آہ و فغان تا نگاہ ناکام است
من از ہلال و چلیپا دگر نیندیشم
کہ فتنۂ دگرے در ضمیرِ ایام است!

٦

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتوان گفت
نشستہ بر سرِ بالینِ من ز درمان گفت!

زبان اگرچہ دلیر است و مدعا شیرین
سخن ز عشق چہ گویم جز این کہ نتوان گفت

خوشا کسے کہ فرو رفت در ضمیرِ وجود
سخن مثالِ گہر بر کشید و آسان گفت

خرابِ لذّتِ آنم کہ چون شناخت مرا
عتابِ زیرِ لبی کرد و خانہ ویران گفت

غمین مشو کہ جہان را ز خود برون ندہد
کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالان گفت

پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
بہ لالہ قطرۂ شبنم رسید و پنہان گفت

اگر سخن ہمہ شوریدہ گفتہ ام چہ عجب
کہ ہر کہ گفت ز گیسوئے او پریشان گفت

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بود است
این کہ جوئندہ و یابندۂ ہر موجود است
جلوۂ پاک طلب از مہ و خورشید گذر
زان کہ ہر جلوہ درین دیر نگہ آلود است

۸

غلامِ زندہ دلانیم کہ عاشقِ سرہ اند
نہ خانقاہ نشینان کہ دل بہ کس نہ دہند
بہ آن دلے کہ بہ رنگ آشنا و بے رنگ است
عیارِ مسجد و مے خانہ و صنم کدہ اند
نگاہ از مہ و پروین بلند تر دارند
کہ آشیانِ بہ گریبانِ کہکشان نہ نہند
برون ز انجمنے ، درمیانِ انجمنے
بخلوت اند ولے آن چنان کہ با ہمہ اند
بچشمِ کم منگر عاشقانِ صادق را
کہ این شکستہ بہایان متاعِ قافلہ اند!

به بندگان خطِ آزادگی رقم کردند
چنان که شیخ و برهمن شبانِ بی رمه اند
پیاله گیر که می را حلال می گویند
حدیث اگرچه غریب است راویان ثقه اند

۹

لالهٔ این چمن آلودهٔ رنگ است هنوز
سپر از دست میَنداز که جنگ است هنوز
فتنه‌ ئی را که دو صد فتنه باغوشش بود
دخترے هست که در مهدِ فرنگ است هنوز
اے که آسوده نشینی لبِ ساحل برخیز
که ترا کار به گرداب و نهنگ است هنوز
از سرِ تیشه گزشتن ز خردمندی نیست
اے بسا لعل که اندر دلِ سنگ است هنوز
باش! تا پرده کشایم ز مقامِ دگرے!
چه دهم شرح نواها که بچنگ است هنوز!
نقش پردازِ جهان چون بجنونم نگریست
گفت ویرانه بسودائے تو تنگ است هنوز!

۱۰

تکیه بر حجت و اعجاز بیان نیز کنند
کار حق گاه بشمشیر و سنان نیز کنند
گاه باشد که ته خرقه زره می پوشند
عاشقان بندهٔ حال اند و چنان نیز کنند
چون جهان کهنه شود پاک بسوزند او را
وز همان آب و گل ایجاد جهان نیز کنند
همه سرمایهٔ خود را بنگاهی بدهند
این چه قومے است که سودا بزیان نیز کنند
آنچه از موج هوا با پر کاهے کردند
عجبے نیست که با کوهِ گران نیز کنند
عشق مانند متاعے است ببازار حیات
گاه ارزان بفروشند و گران نیز کنند!
تا تو بیدار شوی ناله کشیدم ورنه
عشق کارے است که بے آه و فغان نیز کنند!

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سر بطوفان کش
ترا کہ گفت کہ بنشین و پا بدامان کش
بقصدِ صیدِ پلنگ از چمن سرا برخیز
بہ کوہ رخت کشا خیمہ در بیابان کش
بہ مہر و ماہ کمندِ گلو فشار انداز
ستارہ را ز فلک گیر و در گریبان کش
گرفتم این کہ شرابِ خودی بسے تلخ است
بدردِ خویش نگر زہر را بدرمان کش

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید برون
کاروان زین وادیِ دور و دراز آید برون
من بسیمائے غلامان فرِ سلطان دیدہ ام
شعلۂ محمود از خاکِ ایاز آید برون!
عمرہا در کعبہ و بتخانہ می نالد حیات
تا ز بزمِ عشق یک دانائے راز آید برون!

طرح نو می افگند اندر ضمیر کائنات
ناله ها کز سینهٔ اہلِ نیاز آید برون!
چنگ را گیرید از دستم که کار از دست رفت
نغمه ام خون گشت و از رگہائے ساز آید برون!

۱۳

ز سلطان کنم آرزوے نگاہے!
مسلمانم از گل نه سازم الٰہے
دلِ بے نیازے که در سینه دارم
گدا را دہد شیوهٔ پادشاہے
ز گردون فتد آنچه بر لالهٔ من
فرو ریزم او را به برگِ گیاہے
چو پرویں فرو ناید اندیشهٔ من
بدریوزهٔ پرتوِ مہر و ماہے
اگر آفتابے سوئے من خرامد
بشوخی بگردانم او را ز راہے
بآن آب و تابے که فطرت به بخشد
درخشم چو برقے بابرِ سیاہے
رہ و رسمِ فرمانروایان شناسم
خران بر سرِ بام و یوسف بچاہے!

۱۴

بآن نشئه درویشی در ساز و دمادم زن
چون پخته شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جہانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم که نمی سازد! گفتند که برہم زن!
در میکده ها دیدم شائسته حریفے نیست
با رستمِ دستان زن با مغبچه ها کم زن

اے لالۂ صحرائی تنہا نتوانی سوخت
این داغِ جگرتابے بر سینۂ آدم زن
تو سوزِ درونِ او، تو گرمیٔ خونِ او
باور نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہ گزارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پُرخونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن

۱۵

ہوس ہنوز تماشا گرِ جہان داری است
دگر چہ فتنہ پس پردہ ہائے زنگاری است؟
زمان زمان شکند آنچہ می تراشد عقل
بیا کہ عشق مسلمان و عقل زناری است!
امیرِ قافلہ سخت کوش و پیہم کوش
کہ در قبیلۂ ما حیدری ز کرّاری است
تو چشم بستی و گفتی کہ این جہان خواب است
کشائے چشم کہ این خواب خواب بیداری است
بخلوت ابجمے آفرین کہ فطرتِ عشق
یکے شناس و تماشا پسندِ بسیاری است

تپید یک دم و کردند زیب فتراکش
خوشا نصیب غزالے کہ زخم او کاری است
بہ باغ و راغ گہر ہائے نغمہ می پاشم
گمان متاع و چہ ارزان زکند بازاری است!

۱۶

فرشتہ گرچہ برون از طلسم افلاک است
نگاہِ او بہ تماشائے این کف خاک است
گمان مبر کہ بہ یک شیوہ عشق می بازند
قبا بدوش گل و لالہ بے جنون چاک است
حدیث شوق ادا می توان بخلوت دوست
بنالہ کہ ز آلائش نفس پاک است!
توان گرفت ز چشم ستارہ مردم را
خرد بدست تو شاہین تند و چالاک است
کشائے چہرہ کہ آن کس کہ لن ترانی گفت
ہنوز منتظر جلوۂ کف خاک است
درین چمن کہ سرود است و این نواز کجا است؟
کہ غنچہ سر بہ گریبان و گل عرقناک است

۱۷

عرب که باز دهد محفلِ شبانه کجا است؟
عجم که زنده کند رودِ عاشقانه کجا است؟
بزیرِ خرقهٔ پیران سبو چها خالی است
فغان که کس نه شناسد مئے جوانه کجا است
درین چمن که ہر کس نشیمنے سازد
کسے که سازد و وا سوزد آشیانه کجا است؟
ہزار قافله بیگانه وار دید و گزشت
ولے که دید به انداز محرمانه کجا است؟
چو موج خیز و به یم جاودانه می آویز
کرانه می طلبی بے خبر کرانه کجا است!
بیا که در رگِ تاکِ تو خونِ تازه دوید
دگر مگوئے که آن بادهٔ مغانه کجا است
بیک نورد فرو پیچ روزگاران را
ز دیر و زود گزشتی دگر زمانه کجا است!

۱۸

مانندِ صبا خیز و وزیدن دگر آموز
دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز
اندر رگِ غنچه خزیدن دگر آموز!

موئینه به بر کردی و بے ذوق تپیدی
آن گونه تپیدی که بجائے نرسیدی
در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافر! دلِ آواره دگر باره باو بند
بر خویش کشا دیده و از غیر فرو بند
دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم چیست؟ پیام است، شنیدی نشنیدی!
در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است ندیدی!
دیدن دگر آموز! شنیدن دگر آموز!

ما چشمِ عقاب و دلِ شهباز نداریم
چون مرغِ سرا لذّتِ پرواز نداریم
اے مرغِ سرا خیز و پریدن دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راہے نفروشند
این کوهِ گران است بکاہے نفروشند
با خونِ دلِ خویش خریدن دگر آموز!

نالیدی و تقدیر ہمان است که بود است
آن حلقهٔ زنجیر ہمان است که بود است
نومید مشو! ناله کشیدن دگر آموز!

وا سوخته ئی، یک شررے از داغِ جگر گیر!
یک چند بخود پیچ و نیستان ہمه در گیر!
چون شعله بخاشاک دویدن دگر آموز!

١٩

اے غنچۂ خوابیدہ چو نرگس نگران خیز
کاشانۂ ما رفت بتاراجِ غمان خیز
از نالۂ مرغِ چمن، از بانگِ اذان خیز
از گرمیٔ ہنگامۂ آتش نفسان خیز!
از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست
آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست
اے چشمِ جہان بین بتماشائے جہان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

خاور ہمہ مانند غبارِ سرِ راہے است
یک نالۂ خاموش و اثر باختہ آہے است
ہر ذرّۂ این خاک گرہ خوردہ نگاہے است
از ہند و سمرقند و عراق و ہمدان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

دریائے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست
دریائے تو دریاست کہ افزون نشد و کاست
بیگانۂ آشوب و نہنگ است چہ دریاست!
از سینۂ چاکش صفتِ موجِ روان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

این نکته کشایندهٔ اسرارِ نهان است
ملک است تنِ خاکی و دین روحِ روان است
تن زنده و جان زنده ز ربطِ تن و جان است
با خرقه و سجّاده و شمشیر و سنان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی!
دارائے جہان را تو یساری تو یمینی
اے بندهٔ خاکی تو زمانی تو زمینی
صہبائے یقین درکش و از دیرِ گمان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

فریاد ز افرنگ و دل آویزئ افرنگ
فریاد ز شیرینی و پرویزئ افرنگ
عالم همه ویرانه ز چنگیزئ افرنگ
معمارِ حرم! باز به تعمیرِ جہان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

۲۰

جہانِ ما همه خاک است و پے سپر گردد
ندانم این که نفسہائے رفته بر گردد
شبے که گورِ غریبان نشیمن است اورا
مه و ستاره ندارد چسان سحر گردد؟

دلے کہ تاب و تبِ لایزال می طلبد
کرا خبر کہ شود برق یا شرر گردد
نگاہِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
مترس ازین کہ ہمہ خاکِ رہ گذر گردد
چنان بزی کہ اگر مرگِ ماست مرگِ دوام
خدا ز کردۂ خود شرمسار تر گردد!

۲۱

باز بر رفتہ و آئندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز! کہ اندیشۂ دگر باید کرد
عشق بر ناقۂ ایام کشد محملِ خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد
پیرِ ما گفت جہان بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد
تو اگر ترکِ جہان کردہ سرِ او داری
پس نخستین ز سرِ خویش گذر باید کرد
گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بتکدہ را زیر و زبر باید کرد

۲۲

خیالِ من به تماشائے آسمان بوداست
بدوشِ ماه و به آغوشِ کهکشان بوداست
گمان مبر که همین خاکدان نشیمنِ ماست
که هر ستاره جهان است یا جهان بوداست!
بچشمِ مورِ فرومایه آشکار آید
هزار نکته که از چشمِ ما نهان بوداست
زمین به پشت خود الوند و بے ستون دارد
غبارِ ماست که بر دوشِ او گران بوداست!
زداغِ لاله خونین پیاله می بینم
که این گسسته نفس صاحبِ فغان بوداست!

۲۳

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
پیشِ محفل جز بم و زیر و مقامِ راه نیست
در نهادم عشق با فکرِ بلند آمیختند
ناتمامِ جاودانم کارِ من چون ماه نیست

لب فرو بند از فغان در ساز با دردِ فراق
عشق تا آہے کشد از جذبِ خویش آگاہ نیست
شعلۂ می باش و خاشاکے کہ پیش آید بسوز!
خاکیان را در حریمِ زندگانی راہ نیست
جرّہ شاہینی بمرغانِ سرا صحبت مگیر
خیز و بال و پر کشا پروازِ تو کوتاہ نیست
کرمکِ شب تاب است شاعر در شبستانِ وجود
در پر و بالش فروغے گاہ ہست و گاہ نیست
در غزل اقبال احوالِ خودی را فاش گفت
زانکہ این نو کافر از آئینِ دیر آگاہ نیست

۴۲

شرابِ میکدۂ من نہ یادگارِ جم است
فشردۂ جگرِ من بشیشۂ عجم است
چو موج می تپد آدم بجستجوئے وجود
ہنوز تا بہ کمر در میانۂ عدم است
بیا کہ مثلِ خلیل این طلسم در شکنیم
کہ جز تو ہر چہ درین دیر دیدہ ام صنم است

اگر بسینۂ این کائنات در نہ روی
نگاہ را بہ تماشا گذاشتن ستم است
غلط خرامیِ ما نیز لذّتے دارد
خوشم کہ منزلِ ما دور و راہ خم بخم است
تغافلے کہ مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است بہ اندازِ التفات دمبدم است
مرا اگرچہ بہ بتخانہ پرورش دادند
چکید از لبِ من آنچہ در دلِ حرم است

۲۵

لالۂ صحرائیم از طرفِ خیابانم برید
در ہوائے دشت و کہسار و بیابانم برید
رہ بہی آموختم از خویش دور افتادہ ام
چارہ پردازان! بآغوشِ نیستانم برید
در میانِ سینہ حرفے داشتم گم کردہ ام
گرچہ پیرم پیشِ ملّائے دبستانم برید
سازِ خاموشم نوائے دیگرے دارم ہنوز
آنکہ بازم پردہ گرداندے بہ آنم برید

در شبِ من آفتاب آن کهن داغی بس است
این چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید
من که رمزِ شهریاری با غلامان گفته‌ام
بندهٔ تقصیر دارم پیشِ سلطانم برید

٢٦

سخنِ تازه زدم کس به سخن وا نرسید
جلوهٔ خون گشت و نگاهی به تماشا نرسید
سنگ می باش و درین کارگهِ شیشه گزر
وای سنگی که صنم گشت و به مینا نرسید!
کهنه را در شکن و باز به تعمیر خرام
هر که در ورطهٔ «لا» ماند به «الّا» نرسید
ای خوش آن جوی تنک مایه که از ذوقِ خودی
در دلِ خاک فرو رفت و به دریا نرسید
از کلیمی سبق آموز که دانای فرنگ
جگرِ بحر شگافید و به سینا نرسید
عشق اندازِ تپیدن ز دلِ ما آموخت
شررِ ماست که برجست و به پروانه رسید!

۲۷

عاشق آن نیست که لب گرمِ فغانے دارد
عاشق آن است که بر کف دو جہانے دارد
عاشق آن است که تعمیر کند عالمِ خویش
در نسازد به جہانے که کرانے دارد
دلِ بیدار ندادند به دانائے فرنگ
این قدر ہست که چشمِ نگرانے دارد
عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ مار
گرچه در کاسهٔ زر لعلِ روانے دارد
دُردِ من گیر که در میکده ها پیدا نیست
پیر مردے که مئے تند و جوانے دارد!

۲۸

درین چمن دلِ مرغان زمان زمان دگر است
به شاخِ گل دگر است و به آشیان دگر است
بخود نگر! گله ہائے جہان چه می گوئی
اگر نگاهِ تو دیگر شود جہان دگر است!

بهر زمانه اگر چشم تو نکو نگرد
طریق میکده و شیوهٔ مغان دگر است
به میر قافله از من دعا رسان و بگوی
اگر چه راه همان است کاروان دگر است!

۲۵

ما از خدای گم شده ایم او بجستجو است
چون ما نیاز مند و گرفتار آرزو است
گاهے به برگ لاله نویسد پیام خویش
گاهے درون سینهٔ مرغان به ہاؤهو است
در نرگس آرمید که بیند جمال ما
چندان کرشمه دان که نگاهش به گفتگو است!
آهے سحر گهے که زند در فراق ما
بیرون و اندرون زبر و زیر و چار سو است!
هنگامه بست از پئے دیدار خاکئے
نظاره را بهانه تماشائے رنگ و بو است
پنهان به ذرّه ذرّه و ناآشنا هنوز
پیدا چو ماهتاب و به آغوش کاخ و کو است

در خاکدانِ ما گہرِ زندگی گم است
این گوہرے کہ گم شدہ مائیم یا کہ اوست؟

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفائے دہ خدایان کشتِ دہقانان خراب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتۂ تسبیح صد مومن بدام
کافرانِ سادہ دل را برہمن زنّار تاب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطان نرد باز و کعبتینِ شان دغل
جانِ محکومان زتن بردند و محکومان بخواب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسہ
آن بہ پیری کودکے این پیر در عہدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلمانان فغان از فتنہ ہائے علم و فن
اہرمن اندر جہان ارزان و یزدان دیریاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیٔ باطل نگر اندر کمین حق نشست
شپّر از کوری شبیخونے زند بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

در کلیسا ابن مریم را بہ دار آویختند!
مصطفٰے از کعبہ ہجرت کردہ با ام الکتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

من درون شیشہ ہائے عصر حاضر دیدہ ام
آن چنان زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

باضعیفان گاه نیروے پلنگان می دہند
شعلۂ شاید بروں آید زفانوسِ حباب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

۱۳۱

گرچہ می دانم کہ روزے بے نقاب آید بروں
تا نہ پنداری کہ جاں از پیچ و تاب آید بروں!
ضربتے باید کہ جانِ خفتہ برخیزد ز خاک
نالہ کے بے زخمہ از تارِ رباب آید بروں
تاکِ خویش از گریہ ہائے نیم شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید بروں
ذرّۂ بے مایۂ ترسم کہ ناپیدا شوی
پختہ ترکن خویش را تا آفتاب آید بروں
درگزر از خاک و خود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر در سینہ ریزی ماہتاب آید بروں!
گر بروئے تو حریم خویش را در بستہ اند
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید بروں!

۳۲

کشادہ روز خوش و ناخوشِ زمانہ گریز
زگلشن و قفس و دام و آشیانہ گریز
گرفتم این کہ غریبی و رہ شناس نہ
بہ کوئے دوست بانداز مخمر مانہ گریز
بہ ہر نفس کہ بر آری جہان دگر گون کن
درین رباطِ کہن صورتِ زمانہ گزر
اگر عنانِ تو جبریل و حور می گیرند
کرشمہ بر دلِ شان ریزہ و دلبرانہ گزر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گہر ساختن است
در دلِ شعلہ فرو رفتن و نگداختن است
عشق ازین گنبدِ در بستہ بروں تاختن است
شیشۂ ماہ ز طاقِ فلک انداختن است
سلطنت نقدِ دل و دین ز کف انداختن است
بہ یکے داو جہان بردن و جان باختن است

۳۳

حکمت و فلسفہ را ہمتِ مردے باید
تیغِ اندیشہ بروئے دو جہان آختن است
مذہبِ زندہ دلان خوابِ پریشانے نیست
از ہمین خاک جہانِ دگرے ساختن است!

۳۴

برون زین گنبدِ در بستہ پیدا کردہ ام راہے
کہ از اندیشہ برتر می پرد آہِ سحرگاہے
تو اے شاہین نشیمن در چمن کردی ازان ترسم
ہوائے او ببالِ تو دہد پروازِ کوتاہے!
غبارے گشتہ؟ آسودہ نتوان زیستن اینجا
بہ بادِ صبحدم در پیچ و منشین بہ ہر راہے
ز جوئے کہکشان بگذر، ز نیلِ آسمان بگذر
ز منزل دل بمیرد گرچہ باشد منزلِ ماہے
اگر زان برقِ بے پروا درونِ او تہی گردد
بچشمم کوہِ سینا می نیرزد با پرِ کاہے
چسان آدابِ محفل را نگہ دارند و می سوزند
میرس از ما شہیدانِ نگاہِ برسرِ راہے

پس از من شعرِ من خوانند و دریابند و می گویند
جہانے را دگرگوں کرد یک مردِ خود آگاہے!

۳۵

گنهگارِ غیورم فرد بے خدمت نمی گیرم
ازان داغم که بر تقدیرِ او بستند تقصیرم
ز فیضِ عشق و مستی برده ام اندیشه را آنجا
که از دنبالهٔ چشمم مهِ عالمتاب می گیرم
من از صبحِ نخستین نقشبندِ موج و گردابم
چو بحر آسوده می گردد ز طوفان چاره برگیرم
جهان را پیش ازین صد بار آتش زیرِ پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بم و زیرم
ازان پیشِ بتان رقصیدم و زنّار بربستم
که شیخِ شهر مردِ باخدا گردد ز تکفیرم!
زمانے رم کنند از من زمانے با من آمیزند
درین صحرا نمی دانند صیادم که نخچیرم
دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
مس تابیدهٔ آور که گیرد در تو اکسیرم.

۳۷۶

جہان کور است و از آئینۂ دل غافل افتاد است
ولے چشمے کہ بینا شد نگاہش بر دل افتاد است
شب تاریک و راہ پیچ پیچ و بے یقین راہی
دلیلِ کاروان را مشکل اندر مشکل افتاد است!
رقیبِ خام سودا مست و عاشق مست و قاصد مست!
کہ حرف دلبرِ دارائے چندین محمل افتاد است
یقینِ مومنے دارو گمان کافرے دارد
چہ تدبیر اے مسلمانان کہ کارم با دل افتاد است
گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفان
کہ از طغیانِ موجے کشتیم بر ساحل افتاد است
نمی دانم کہ داد این چشمِ بینا موجِ دریا را
گہر در سینۂ دریا خزف بر ساحل افتاد است
نصیبے نیست از سوزِ درونم مرزو بوم را
زدم اکسیر را بر خاک صحرا باطل افتاد است
اگر در دل جہانے تازہ داری برون آور
کہ افرنگ از جراحتہائے پنہان بسمل افتاد است!

۷

نہ یابی در جہان یارے کہ داند دل نوازی را
بہ خود گم شو نگہ دار آبروئے عشق بازی را

من از کار آفرین دانم کہ با این ذوقِ پیدائی
ز ما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کارسازی را

کسے این معنیِ نازک نداند جز ایاز اینجا
کہ مہرِ غزنوی افزون کند دردِ ایازی را

من آن علم و فراست با پرِ کاہے نمی گیرم
کہ از تیغ و سپر بیگانہ سازد مردِ غازی را!

بہ ہر نرمے کہ این کالا بگیری سودمند افتد
بزورِ بازوئے حیدر بدہ ادراکِ رازی را

اگر یک قطرۂ خون داری اگر مشتِ پرے داری
بیا من با تو آموزم طریقِ شاہبازی را

اگر این کار را کارِ نفس دانی چہ نادانی!
دمِ شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی را!

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
واماندۂ راہے ہست آوارۂ راہے نیست
آدم کہ ضمیرِ او نقشِ دو جہان ریزد
باللذّت آہے ہست بے لذّتِ آہے نیست!
ہرچند کہ عشقِ او آوارۂ راہے کرد
داغے کہ جگر سوزد در سینۂ ما ہے نیست
من چشم نہ بردارم از روئے نگارینش
آن مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست!
اقبال قبا پوشد در کارِ جہان کوشد
دریاب کہ درویشی با دلق و کلاہے نیست!

۳۹

چو خورشیدِ سحر پیدا نگاہے می توان کردن
ہمین خاکِ سیہ را جلوہ گاہے می توان کردن
نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گردان
چو جوہر در دلِ آئینہ راہے می توان کردن

درین گلشن که بر مرغ چمن راهِ فغان تنگ است
به انداز کشودِ غنچه سر آهی می توان کردن
نه این عالم حجاب او را نه آن عالم نقاب او را
اگر تابِ نظر داری نگاهی می توان کردن
تو در زیرِ درختان همچو طفلان آشیان بینی
به پرواز آکه صیدِ مهر و ماهی می توان کردن

۵۰

کشیدی باده ها در صحبتِ بیگانه پی در پی!
بنورِ دیگران افروختی پیمانه پی در پی!
زدستِ ساقیِ خاور دو جامِ ارغوان درکش
که از خاکِ تو خیزد نالۂ مستانه پی در پی
دلی کو از تب و تابِ تمنّا آشنا گردد
زند بر شعلۂ خود را صورتِ پروانه پی در پی
ز اشکِ صبحگاهی زندگی را برگ و ساز آور
شود کشتِ تو ویران تا نه ریزی دانه پی در پی
بگردان جام و از هنگامۂ افرنگ کمتر گوی
هزاران کاروان بگذشت ازین ویرانه پی در پی!

۴۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
جلوهٔ او آشکار از پردهٔ آب و گل است
آفتاب و ماه و انجم می توان دادن ز دست
در بہائے آن کفِ خاکے کہ دارائے دل است

۴۲

بیا کہ خاوریان نقشِ تازہ بستند
دگر مرو بطوافِ بتے کہ بشکستند
چہ جلوہ ایست کہ دلہا بلذتِ نگہے
ز خاکِ راہ مثالِ شرارہ بر جستند!
کجا است منزلِ تورانیانِ شہر آشوب
کہ سینہ ہائے خود از تیزیٔ نفس خستند
تو ہم بذوقِ خودی رس کہ صاحبانِ طریق
بریدہ از ہمہ عالم بخویش پیوستند
بچشمِ خردہ دلان کائنات زندانے است
دو جامِ بادہ کشیدند و از جہان رستند
غلامِ ہمتِ بیدارِ آن سوارانم
ستارہ را بسنانِ سفتہ در گرہ بستند
فرشتہ را دگر آن فرصتِ سجود کجا است
کہ نوریان بتماشائے خاکیان مستند!

۴۳

عشق را نازم کہ بودش را غمِ نابودنے
کفر او زنار دارِ حاضر و موجودنے

عشق اگر فرمان دہد از جانِ شیرین ہم گذر
عشق محبوب است و مقصود است جان مقصود نے!

کافری را پختہ تر ساز و شکستِ سومنات
گرمیٔ بتخانہ بے ہنگامۂ محمود نے

مسجد و میخانہ و دیر و کلیسا و کنشت
صد فسون از بہرِ دل بستند و دل خوشنود نے!

نغمہ پردازی ز جوئے کوہسار آموختم
در گلستان بودہ ام یک نالہ درد آلود نے!

پیشِ من آئی؟ دمِ سردے دلِ گرمے بیار
جنبشِ اندر تست اندر نغمۂ داؤد نے

عیبِ من کم جوئے و از جامم عیارِ خویش گیر
لذّتِ تلخابِ من بے جانِ غم فرسود نے

۴۴

بر دلِ بیتابِ من ساقی مئے نابے زند
کیمیا ساز است و اکسیرے بہ سیمابے زند

من ندانم نور یا نار است اندر سینہ ام
این قدر دانم بیاضِ او بہ مہتابے زند

بر دلِ من فطرت خاموش می آرد ہجوم
ساز از ذوقِ نوا خود را بہ مضرابے زند
غم مخور نادان کہ گردون و بیابانِ کم آب
چشمہ ہا دارد کہ شبخونے بہ سیلابے زند!
اے کہ نوشم خوردۂ از تیزیٔ نیشم مرنج
نیش ہم باید کہ آدم را رگِ خوابے زند

۴۵

فروغِ خاکیان از نوریان افزون شود روزے!
زمین از کوکبِ تقدیرِ ما گردون شود روزے!
خیالِ ما کہ او را پرورش داد ند طوفانہا
زگردابِ سپہرِ نیلگوں بیرون شود روزے
یکے در معنیٔ آدم نگر! از من چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزون شود روزے
چنان موزون شود این پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزدان را دل از تاثیرِ او پُر خون شود روزے

۴۶

ز رسم و راهِ شریعت نه کرده ام تحقیق
جز اینکه منکرِ عشق است کافر و زندیق!
مقامِ آدمِ خاکی نهاد دریابند
مسافرانِ حرم را خدا دهد توفیق
من از طریق، نه پرسم، رفیق می جویم
که گفته اند نخستین رفیق و باز طریق
کند تلافیِ ذوق آنچنان حکیمِ فرنگ
فروغِ باده فزون تر کند بجامِ عقیق
هزار بار نکوتر متاعِ بی بصری
ز دانشی که دل او را نمی کند تصدیق
به پیچ و تابِ خرد گرچه لذّتِ دگر است
یقینِ ساده دلان به ز نکته هایِ دقیق
کلام و فلسفه از لوحِ دل فرو شستم
ضمیرِ خویش کشادم به نشترِ تحقیق
ز آستانهٔ سلطان کناره می گیرم
نه کافرم که پرستم خدایِ بی توفیق!

۴۷

از همه کس کناره گیر صحبت آشنا طلب
هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب

از خلش کرشمهٔ کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب

عشق بسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را
جام جهان نما مجو دستِ جهان گشا طلب

راه روان برهنه پا راه تمام خار زار
تا به مقامِ خود رسی راحله از رضا طلب!

چون به کمال می رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تهِ بوریا طلب

پیش نگر که زندگی راه بعالمی برد
از سر آنچه بود رفت، در گذر، انتها طلب

ضربتِ روزگار اگر ناله چو نَے دهد ترا
بادهٔ من ز کف بنه چاره ز مومیا طلب

۴۸

بینی جهان را خود را نه بینی　　تا چند نادان غافل نشینی؟

نورِ قدیمی شب را برافروز
دستِ کلیمی در آستینی!
بیرون قدم نہ از دورِ آفاق
تو پیش ازینی تو پیش ازینی!
از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟
مرگ است صیدے تو در کمینی
جانے کہ بخشند دیگر نگیرند
آدم بمیرد از بے یقینی
صورت گری را از من بیاموز
شاید کہ خود را باز آفرینی!

۴۹

من ہیچ نمی ترسم از حادثۂ شب ہا
شب ہا کہ سحر گردد از گردشِ کوکب ہا!
نشناخت مقامِ خویش افتاد بدامِ خویش!
عشقے کہ نمودے خواست از شورشِ یارب ہا!
آہے کہ ز دل خیزد از بہرِ جگر سوزی است
در سینہ شکن او را آلودہ مکن لب ہا
در میکدہ باقی نیست از ساقیِ فطرت خواہ
آن مے کہ نمی گنجد در شیشۂ مشرب ہا
آسودہ نمی گردد آن دل کہ گسست از دوست
با قرأتِ مسجد ہا با دانشِ مکتب ہا!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ که آسمانِ کبود
هزار چشم براہ تو از ستارہ گشود!
چہ گویمت کہ چہ بودی چہ کردۂ چہ شدی
کہ خون کند جگرم را ایازئ محمود!
تو آن نۂ کہ مصلّے ز کہکشان میکرد
شرابِ صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود
فرنگ اگرچہ ز افکارِ تو گرہ بکشاد
بجرعۂ دگرے نشئۂ ترا افزود
سخن ز نامہ و میزان دراز تر گفتی
بحیرتم کہ نہ بینی قیامتِ موجود
خوشا کسے کہ حرم را درونِ سینہ شناخت
دمے تپید و گذشت از مقامِ گفت و شنود
ازان بمکتب و میخانہ اعتبارم نیست
کہ سجدۂ نبرم بر درِ جبین فرسود!

۵۱

دیارِ شوق که در ذرّه آشناست خاک آنجا
بندّه ذرّه توان دید جانِ پاک آنجا
مے مغانه ز مغ زادگان نه می گیرند
نگاه می شکنند شیشه هائے تاک آنجا!
به ضبطِ جوششِ جنون کوش در مقامِ نیاز
به هوش باش و مرو با قبائے چاک آنجا!

۵۲

مے دیرینه و معشوقِ جوان چیزے نیست
پیشِ صاحب نظران حور و جنان چیزے نیست
هر چه از محکم و پاینده شناسی گزرد
کوه و صحرا و بر و بحر و کران چیزے نیست
دانشِ مغربیان، فلسفهٔ مشرقیان
همه بتخانه و در طوفِ بتان چیزے نیست
از خود اندیش و ازین بادیه ترسان مگزر
که تو هستی و وجودِ دو جهان چیزے نیست

در طریقے کہ بہ نوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و ریگ روان چیزے نیست!

۵۳

قلندران کہ بہ تسخیرِ آب و گل کوشند
ز شاہ باج ستانند و خرقہ می پوشند
بجلوت اند و کمندے بہ مہر و ماہ پیچند
بخلوت اند و زمان و مکان در آغوشند!
بروزِ بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروز رزم خود آگاہ و تن فراموشند
نظامِ تازہ بہ چرخِ دو رنگ می بخشند
ستارہ ہائے کہن را جنازہ بر دوشند!
زمانہ از رخِ فردا کشود بندِ نقاب
معاشران ہمہ سرمستِ بادۂ دوشند
بلب رسید مرا آن سخن کہ نتوان گفت
بحیرتم کہ فقیہانِ شہر خاموشند

۵۴

دو دستهٔ تیغم و گردون برهنه ساخت مرا
فسان کشید و بروئے زمانه آخت مرا

من آن جهانِ خیالم که فطرتِ ازلی
جهانِ بلبل و گل را شکست و ساخت مرا

مئے جوان که به پیمانهٔ تو می ریزم
ز راوقے است که جام و سبو گداخت مرا

نفس به سینه گدازم که طائرِ حرمم
توان ز گرمیِ آوازِ من شناخت مرا

شکستِ کشتیِ ادراکِ مرشدانِ کهن
خوشا کسے که بدریا سفینه ساخت مرا!

~~~~~~~~~~~~~~~~

۵۵

مثلِ شرر ذرّه را تن به تپیدن دهم
تن به تپیدن دهم بالِ پریدن دهم!

سوزِ نوایم نگر! ریزهٔ الماس را
قطرهٔ شبنم کنم خوئے چکیدن دهم!
~~~~~~~~~~~~~~~~

چون ز مقامِ بنمود نغمۂ شیرین زنم
نیم شبان صُبح را میلِ دمیدن دہم!
یوسفِ گم گشتہ را باز کشودم نقاب
تا بہ تنک مایگان ذوقِ خریدن دہم
عشقِ شکیب آزما خاکِ زخود رفتہ را
چشمِ ترے داد و من لذّتِ دیدن دہم!

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیلِ نارسائی ہا
تو اے دردِ آشنا بیگانہ شو از آشنائی ہا!
بدرگاہِ سلاطین تا کجا این چہرہ سائی ہا
بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!
محبت از جوان مردی بجائے می رسد روزے
کہ افتد از نگاہش کار و بارِ دل ربائی ہا!
چنان پیشِ حریم او کشیدم نغمۂ دردے
کہ دادم محرمان را لذّتِ سوزِ جدائی ہا!
ازان بر خویش می بالم کہ چشمِ مشتری کور است
متاعِ عشق نا خر سودہ ماند از کم روائی ہا!

بیا بر لالہ پا کوبیم و بیبا کانہ مے نوشیم
کہ عاشق را خجل کردند خونِ پارسائی ہا!
بروں آ از مسلمانان گریزاندر مسلمانی،
مسلمانان روا دارند کافر ماجرائی ہا!

۵۷

چون چراغِ لالہ سوزم در خیابانِ شما
اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!
غوطہ ہا زد در ضمیرِ زندگی اندیشہ ام
تا بدست آوردہ ام افکارِ پنہانِ شما
مہر و مہ دیدم نگاہم برتر از پروین گزشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!
تا سنانش تیز تر گردد فرو پیچیدمش
شعلۂ آشفتہ بود اندر بیابانِ شما
فکرِ رنگینم کند نذرِ تہی دستانِ شرق
پارۂ لعلے کہ دارم از بدخشانِ شما
می رسد مردے کہ زنجیرِ غلامان بشکند
دیدہ ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقه گرد من زنید ای پیکرانِ آب و گل
آتشی در سینه دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دمم مرا صفتِ بادِ فرودین کردند
گیاه را ز سرشکم چو یاسمین کردند

نمودِ لالهٔ صحرا نشین ز خونابم
چنانکه بادهٔ لعلی بساتگین کردند

بلند بال چنانم که بر سپهرِ برین
هزار بار مرا نوریان کمین کردند

فروغِ آدمِ خاکی ز تازه کاریهاست
مه و ستاره کنند آنچه پیش ازین کردند

چراغِ خویش بر افروختم که دستِ کلیم
درین زمانه نهان زیرِ آستین کردند

در آ بسجده و یاری ز خسروان مطلب
که روزِ فقر نیاگانِ ما چنین کردند

۵۹

گذر از آنکه ندیده است و جز خبر ندهد
سخن دراز کند لذّتِ نظر ندهد
شنیده ام سخنِ شاعر و فقیر و حکیم
اگرچه نخل بلند است برگ و بر ندهد
تجلّیی که برو پیرِ دیر می نازد!
هزار شب دهد و تابِ یک سحر ندهد

ہم از خدا گلہ دارم کہ بر زبان نرسد
متاعِ دل ببرد و یوسفے بہ بر ندہد
نہ در حرم نہ بہ بتخانہ یابم آن ساقی
کہ شعلہ شعلہ بہ بخشد شرر شرر ندہد!

۶۰

درین صحرا گذر افتاد شاید کاروانے را
پس از مدت شنیدم نغمہائے ساربانے را
اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے برون آید
بغارت می توان دادن متاعِ کاروانے را!

۶۱

ترا نادان امیدِ غمگساریہا ز افرنگ است؟
دلِ شاہین نسوزد بہر آن مرغے کہ در چنگ است
پشیمان شو اگر لعلے ز میراثِ پدر خواہی
کجا عیشِ برون آوردنِ لعلے کہ در سنگ است:
سخن از بود و نابودِ جہان با من چہ می گوئی
من این دانم کہ من ہستم ندانم این چہ نیرنگ است

درین میخانه هر مینا ز بیمِ محتسب لرزد
مگر یک شیشهٔ عاشق که از شے لرزه بر سنگ است
خودی را پرده می گوئی؟ بگو! من با تو این گویم
مزن این پرده را جائے که دامانِ نگه تنگ است!
کهن شاخے که زیرِ سایهٔ او پر برآوردی
چو برگش ریخت از وے آشیان برداشتن ننگ است
غزل آن گو که فطرت سازِ خود را پرده گرداند
چه آید زان غزل خوانے که با فطرت هم آهنگ است

۶۲

بگذر از خاور و افسونیِ افرنگ مشو
که نیرزد بجوے این همه دیرینه و نو
چون پرِ کاه که در رهگزرِ باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو
زندگی انجمن آرا و نگهدارِ خود است
اے که در قافلهٔ بے همه شو با همه رو
تو فروزنده تر از مهرِ منیر آمدهٔ
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو!
آن نگینے که تو با اهرمنان باختهٔ
هم به جبریلِ امینے نتوان کرد گرو
از تنک جامیِ ما میکده رسوا گردید
شیشهٔ گیر و حکیمانه بیاشام و برو

۶۳

جهانِ رنگ و بو پیدا تو می گوئی که راز است این
یکے خود را بتارش زن که تو مضراب و ساز است این
نگاهِ جلوه بدمست از صفائے جلوه می لغزد
تو می گوئی حجاب است این نقاب است این مجاز است این!
بیا در کش طناب پردہ ہائے نیلگونش را
که مثلِ شعلهٔ عریان بر نگاهِ پاکباز است این
مرا این خاکدانِ من ز فردوسِ برین خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است این حریمِ سوز و ساز است این!
زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے هر دو را یابم چه راز است این! چه راز است این!

۶۴

ز داغِ فراقِ او در دل چمنے دارم
اے لالهٔ صحرائی با تو سخنے دارم
این آهِ جگر سوزے در خلوتِ صحرا به
لیکن چه کنم کارے با انجمنے دارم!

۶۵

بہ نگاہِ آشنائے چو درونِ لالہ دیدم
ہمہ ذوق و شوق دیدم ہمہ آہ و نالہ دیدم
بہ بلند و پستِ عالم تپشِ حیات پیدا
چہ دمن چہ تل چہ صحرا رمِ این غزالہ دیدم!
نہ بہ ماست زندگانی! نہ ز ماست زندگانی!
ہمہ جاست زندگانی از کجاست زندگانی!

۶۶

این ہم جہانے آن ہم جہانے — این بیکرانے آن بیکرانے!
ہر دو خیالے ہر دو گمانے — از شعلۂ من موجِ دخانے!
این یک دو آنے آن یک دو آنے — من جاودانے من جاودانے!
این کم عیارے آن کم عیارے — من پاک جانے نقدِ روانے!
اینجا مقامے آنجا مقامے — اینجا زمانے آنجا زمانے!
اینجا چہ کارم آنجا چہ کارم؟ — آہے فغانے آہے فغانے!
این رہزنِ من آن رہزنِ من — اینجا زیانے آنجا زیانے!

ہر دو فروزم ہر دو بسوزم
این آشیانے آن آشیانے!

۶۷

بہار آمد نگہ می غلطد اندر آتشِ لالہ
ہزاران نالہ خیزد از دلِ پرکالہ پرکالہ!
فشان یک جرعہ بر خاکِ چمن از بادۂ لعلے
کہ از بیم خزان بیگانہ روید نرگس و لالہ
جہانِ رنگ بو دانی ولے دل چیست می دانی؟
مہے کز حلقۂ آفاق سازد گردِ خود ہالہ!

۶۸

صورت گرے کہ پیکرِ روز و شب آفرید
از نقشِ این و آن بہ تماشائے خود رسید
صوفی! برون ز نشگۂ تاریک پا بنہ
فطرت متاعِ خویش بسود اگرہی کشید!
صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
بے پردہ جلوہ ہا بنگاہے توان خرید!

۶۹

باز این عالمِ دیرینہ جوان می بایست
برگِ کاہش صفتِ کوہ گران می بایست

کفِ خاکے کہ نگاہِ ہمہ بین پیدا کرد
در ضمیرش جگرِ آلودہ فغان می بائست

این مہ و مہرِ کہن راہ بجائے نہ برند
انجمے تازہ بہ تعمیرِ جہان می بائست

ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگارے است ولے خوشتر ازان می بائست

گفت یزدان کہ چنین است و دگر ہیچ مگو
گفت آدم کہ چنین است و چنان می بائست!

۷۰

لالۂ این گلستان داغِ تمنائے نداشت
نرگسِ طنّازِ او چشمِ تماشائے نداشت

خاک را موجِ نفس بود و دلے پیدا نبود
زندگانی کارِ وانے بود و کالائے نداشت

روزگار از ہائے و ہوئے میکشان بیگانہ
بادہ در مینائے بود و بادہ پیمائے نداشت

برق سینا شکوہ سنج از بے زبانی ہائے شوق
ہیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضائے نداشت!

عشق از فریادِ ما ہنگامہ ہا تعمیر کرد
ورنہ این بزمِ خموشان ہیچ غوغائے نداشت

۱۷

ہنگامہ را کہ بست درین دیر دیرپائے؟
زنّاریانِ او ہمہ نالندہ ہم چو نائے!
در بنگہِ فقیر و بہ کاشانۂ امیر
غمہا کہ پشت را بجوانی کنند دوتائے
درمان کجا کہ درد بدرمان فزون شود
دانش تمام حیلہ و نیرنگ و سیمیائے
بے زورِ سیلِ کشتیِ آدم نمی رود
ہر دل ہزار عربدہ دارد بہ ناخدائے
از من حکایتِ سفرِ زندگی مپرس
درساختم بدرد و گزشتم غزل سرائے
آمیختم نفس بہ نسیمِ سحر گہی!
گشتم درین چمن بہ گلان نانہادہ پائے
از کاخ و کو جدا و پریشان بہ کاخ و کوئے
کردم بچشمِ ماہ تماشائے این سرائے!

۴۲

اے لالہ اے چراغِ کہستانِ باغ و راغ
در من نگر کہ می دہم از زندگی سراغ
ما رنگِ شوخ و بوئے پریشیدہ نیستیم
ماییم آنچہ می رود اندر دل و دماغ
مستی ز بادہ می رود و از ایاغ نیست
ہر چند بادہ را نتوان خورد بے ایاغ
داغے بسینہ سوز کہ اندر شبِ وجود
خود را شناختن نتوان جز باین چراغ
اے موجِ شعلہ سینہ ببادِ صبا کشائے
شبنم مجو کہ می دہد از سوختن فراغ

~~~~~~~~

۴۳

من بندۂ آزادم عشق است امام من
عشق است امامِ من عقل است غلام من
ہنگامۂ این محفل از گردشِ جام من
این کوکبِ شامِ من این ماہِ تمامِ من
~~~~~~~~

جانِ در عدم آسوده بے ذوقِ تمنّا بود
مستانہ نواہا زد در حلقۂ دامِ من
اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ ما تا چند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من!
پیدا بضمیرم او پنہان بضمیرم او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من!

۴۷

کم سخن غنچہ کہ در پردۂ دل رازے داشت
در ہجومِ گل و ریحان غمِ دمسازے داشت
مے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بہار
تکیہ بر صحبتِ آن کرد کہ پروازے داشت!

۷۵

خود را کنم سجودے دیر و حرم نماندہ
این در عرب نماندہ آن در عجم نماندہ
در برگِ لالہ و گل آن رنگ و نم نماندہ
در نالہ ہائے مرغان آن زیر و بم نماندہ

در کارگاہِ گیتی نقشِ نوی نہ بینم
شاید کہ نقشِ دیگر اندر عدم نہ ماندہ
سیّارہ ہائے گردون بے ذوقِ انقلابے
شاید کہ روز و شب را توفیقِ رم نماندہ
بے منزل آرمیدند پا از طلب کشیدند
شاید کہ خاکیان را در سینہ دم نہ ماندہ
یا در بیاضِ امکان یک برگِ سادہ نیست
یا خامۂ قضا را تابِ رقم نہ ماندہ

گلشنِ رازِ جدید

بہ سوادِ دیدۂ تو نظر آفریدہ ام من
بہ ضمیرِ تو جہانے دگر آفریدہ ام من
ہمہ خاوران بخوابے کہ نہان ز چشمِ انجم
بہ سرودِ زندگانی سحر آفریدہ ام من

گلشنِ رازِ جدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہید

زجانِ خاور آن سوزِ کہن رفت
دمش وا ماند و جانِ او ز تن رفت

چو تصویرے کہ بے تارِ نفس زیست
نمی داند کہ ذوقِ زندگی چیست

دلش از مدعا بیگانہ گردید
نئے او از نوا بیگانہ گردید

بطرزِ دیگر از مقصود گفتم
جوابِ نامۂ محمود گفتم

ز عہدِ شیخ تا این روزگارے
نزد مردے بجانِ ما شرارے

کفن در بر بجائے آرمیدیم
ولے یک فتنۂ محشر ندیدیم

گذشت از پیشِ آن دانائے تبریز
قیامتہا کہ رست از کشتِ چنگیز

نگاہم انقلابے دیگرے دید
طلوعِ آفتابے دیگرے دید

کشودم از رخِ معنی نقابے
بدستِ ذرّہ دادم آفتابے

نہ پنداری کہ من بے بادہ مستم
مثالِ شاعران افسانہ بستم

نہ بینی خیر ازان مردِ فرودست
کہ بر من تہمتِ شعر و سخن بست

بکوئے دلبران کارے ندارم
دلِ زارے غمِ یارے ندارم

نہ خاکِ من غبارِ رہگذارے
نہ در خاکم دلِ بے اختیارے

بجبریلِ امین ہم داستانم
رقیب و قاصد و دربان ندانم

مرا با فقر سامانِ کلیم است
فرِ شاہنشہی زیرِ گلیم است

اگر خاکم بہ صحرائے نگنجم
اگر آبم بہ دریائے نگنجم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد
یمِ افکارِ من ساحل نورزد

نہان تقدیرہا در پردۂ من
قیامت ہا بغل پروردۂ من

دمے در خویشتن خلوت گزیدم
جہانے لازوالے آفریدم

"مرا زین شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی ست
نگاہم بر حیاتِ جاودانی ست

ز جانِ خاکِ ترا بیگانہ دیدم
بہ اندامم تو جانِ خود دمیدم

ازان نارے کہ دارم داغ داغم
شبِ خود را بیفروز از چراغم

بخاکِ من دلے چون دانہ کشتند | بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند
مرا ذوقِ خودی چون انگبین است | چہ گویم واردات من ہمین است

نخستین کیفِ او را آزمودم
دگر بر خاوران قسمت نمودم

اگر این نامہ را جبریل خواند | چو گرد آن نورِ ناب از خود فشاند
بنالد از مقام و منزلِ خویش | بہ یزدان گوید از حالِ دلِ خویش
"تجلّی را چنان عریان نخواہم | نخواہم جز غمِ پنہان نخواہم
گزشتم از وصال جاودانے | کہ بینم لذّت آہ و فغانے

مرا نازِ و نیاز آدمی دہ!
بجانِ من گدازِ آدمی دہ!"

سوال (۱)

نخست از فکرِ خویشم در تحیّر
چہ چیز است آن کہ گویندش تفکّر
کدامین فکر ما را شرطِ راہ است
چرا گہ طاعت و گاہے گناہ است

جواب

درونِ سینۂ آدم چہ نور است! — چہ نور است این کہ غیبِ او حضور است

من او را ثابتِ سیّار دیدم — من او را نور دیدم نار دیدم!

گہے نارش ز برہان و دلیل است — گہے نورش ز جانِ جبرئیل است

چہ نورے جان فروزے سینہ تابے — نیرزد با شعاعش آفتابے

بخاک آلودہ و پاک از مکان است — بہ بندِ روز و شب پاک از زمان است

شمارِ روزگارش از نفس نیست — چنین جویندہ و یابندہ کس نیست

گہے وا ماندہ و ساحل مقامش — گہے دریائے بے پایان بجامش

ہمین دریا ہمین چوبِ کلیم است! — کہ از وے سینۂ دریا دونیم است

غزالے مرغزارش آسمانے — خورد آبے ز جوئے کہکشانے

زمین و آسمان او را مقامے — میانِ کاروان تنہا خرامے

ز احوالش جہانِ ظلمت و نور! — تماشائے صور و مرگ و جنت و حور

از و ابلیس و آدم را نمودے — از و ابلیس و آدم را کشودے

نگہ از جلوۂ او ناشکیب است — تجلّی ہائے او یزدان فریب است

بچشمے خلوتِ خود را بہ بیند — بچشمے جلوتِ خود را بہ بیند

اگر یک چشم بر بندد گناہے است — اگر با ہر دو بیند شرطِ راہے است

ز بوئے خویش بحرے آفریند | گہر گردد بہ قعرِ خود نشیند
ہمان دم صورتِ دیگر پذیرد | شود غواص و خود را باز گیرد
درو ہنگامہ ہائے بے خروش است | درو رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درونِ شیشۂ او روزگار است!
ولے بر ما بتدریج آشکار است!

حیات از وے برانداز و کمندے | شود صیادِ ہر پست و بلندے
از و خود را بہ بندِ خود درآرد | گلوئے ماسوا را ہم فشارد
دو عالم می شود روزے شکارش | فتد اندر کمندِ تابدارش
اگر این ہر دو عالم را بگیری | ہمہ آفاق میرد تو نہ میری
منہ پا در بیابانِ طلب سست | نخستین گیر آن عالم کہ در تست
اگر زیری ز خود گیری زبر شو | خدا خواہی؟ بخود نزدیک تر شو

بہ تسخیرِ خود افتادی اگر طاق
ترا آسان شود تسخیرِ آفاق

خنک روزے کہ گیری این جہان را! | شکافی سینۂ نہ آسمان را
گزارد ماہ پیشِ تو سجودے | بروپیچی کمند از موجِ دودے
درین دیرِ کہن آزاد باشی! | بتان را بر مرادِ خود تراشی
بکف بردن جہانِ چارسو را | مقامِ نور و صوت و رنگ و بو را

فزونش کم کمِ او بیش کردن
دگرگون بر مرادِ خویش کردن
برنج و راحتِ او دل نه بستن
طلسمِ نہ سپہر او شکستن
فرو رفتن چو پیکان در ضمیرش
نہ دادن گندمِ خود با شعیرش
شکوہِ خسروی این است این است
ہمین ملک است کو توام بدین است

سوال (۲)

چہ بحر است این کہ علمش ساحل آمد؟
ز قعرِ او چہ گوہر حاصل آمد؟

جواب

حیاتِ پُرنفس بحرِ روانے
شعورِ آگہی او را کرانے
چہ دریائے کہ ژرفِ موج دار است
ہزاران کوہ و صحرا بر کنار است
مپرس از موجہائے بیقرارش
کہ ہر موجش برون جست از کنارش
گزشت از بحر و صحرا رانگے داد
نگہ را لذّتِ کیف و کمے داد
ہر آن چیزے کہ آید در حضورش
منوّر گردد از فیضِ شعورش
بخلوت مست و صحبت ناپزیر است
ولے ہر شئے ز نورش مستنیر است

نخستین می نماید مستنیرش
کند آخر بہ آئینے اسیرش
شعورش با جہان نزدیک تر کرد
جہان او را ازرازِ او خبر کرد
خرد بندِ نقاب از رخ کشودش
ولیکن نطق عریان تر نمودش
نگنجد اندرین دیرِ مکافات

جہان او را مقامے از مقامات

برون از خویش می بینی جہان را
درو دشت و یم و صحرا و کان را
جہانِ رنگ و بو گلدستۂ ما
ز ما آزاد و ہم وابستۂ ما
خودی او را بہ یک تارِ نگہ بست
زمین و آسمان و مہر و مہ بست
دلِ ما را بہ او پوشیدہ راہے است
کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است
گر او را کس نہ بیند زار گردد
اگر بیند یم و کہسار گردد
جہان را فربہی از دیدنِ ما
نہالش رُستہ از بالیدنِ ما
حدیثِ ناظر و منظور رازے است
دلِ ہر ذرّہ در عرضِ نیازے است
ق تو اے شاہد مرا مشہود گردان
ز فیضِ یک نظر موجود گردان
کمالِ ذاتِ شے موجود بودن
برائے شاہدے مشہود بودن
زوالش در حضورِ ما نہ بودن
منوّر از شعورِ ما نہ بودن!
جہان غیر از تجلّی ہائے ما نیست
کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست
تو ہم از صحبتش یاری طلب کن
نگہ را از خم و پیچش ادب کن

دیقین می دان کہ شیرانِ شکاری
دریں رہ خواستند از مور یاری،

بیاری ہائے او از خود خبر گیر
تو جبریلِ امینی بال و پر گیر

بہ بسیاری کشا چشمِ خرد را
کہ دریابی تماشائے احد را

نصیبِ خود ز بوئے پیرہن گیر
بہ کنعان نکہت از مصر و یمن گیر

خودی صیاد و نخچیرش مہ و مہر
اسیرِ بندِ تدبیرش مہ و مہر

چو آتش خویش را اندر جہان زن!
شبیخون بر مکان و لامکان زن!

سوال (۳)

وصالِ ممکن و واجب بہم چیست؟
حدیثِ قرب و بُعد و بیش و کم چیست؟

جواب

سہ پہلو این جہانِ چون و چند است
خرد کیف و کم او را کمند است

جہانِ طوسی و اقلیدس است این
پے عقلِ زمین فرسا بس است این

زمانش ہم مکانش اعتباری است
زمین و آسمانش اعتباری است

کمان را زه کن و آماج دریاب
ز حرفم نکتهٔ معراج دریاب

مجو مطلق درین دیر مکافات
که مطلق نیست جز نور السموات

حقیقت لازوال و لامکان است
مگو دیگر که عالم بیکران است

کران او درون است و برون نیست
درونش پست و بالا کم فزون نیست

درونش خالی از بالا و زیر است
ولی بیرون او وسعت پذیر است

ابد را عقل ما ناسازگار است
یکی از گیر و دار او هزار است

چو لنگ است او سکون را دوست دارد
نه بیند مغز و دل بر پوست دارد

حقیقت را چو ما صد پاره کردیم
تمیز ثابت و سیاره کردیم

خرد در لامکان طرح مکان بست
چو زناری زمان را بر میان بست

زمان را در ضمیر خود ندیدم
مه و سال و شب و روز آفریدم

مه و سالت نمی ارزد بیک جو
بحرف کم لبثتم غوطه زن شو

بخود رس از سر هنگامه برخیز
تو خود را در ضمیر خود فرو ریز

تن و جان را دو تا گفتن کلام است
تن و جان را دو تا دیدن حرام است

بجان پوشیده رمز کائنات است
بدن حالی ز احوال حیات است

عروس معنی از صورت حنا بست
نمود خویش را پیرایه‌ها بست

حقیقت روی خود را پرده باف است
که او را لذتی در انکشاف است

بدن را تا فرنگ از جان جدا دید | نگاهش ملک و دین را هم دو تا دید
کلیسا سبحهٔ پطرس شمارد | که او با حاکمی کاری ندارد
بکار حاکمی مکر و فنی بین | تنِ بی جان و جانِ بی تنی بین
خرد را با دلِ خود هم سفر کن | یکی بر ملتِ ترکان نظر کن

به تقلید فرنگ از خود رمیدند
میانِ ملک و دین ربطی ندیدند

یکی را آنچنان صد پاره دیدیم | عدد بهرِ شمارش آفریدیم
کهن دیری که بینی مشتِ خاک است؟ | دمی از سرگذشتِ ذاتِ پاک است
حکیمان مرده را صورت نگارند! | یدِ موسیٰ دمِ عیسیٰ ندارند!
درین حکمت دلم چیزی ندید است | برای حکمتِ دیگر تپید است
من این گویم جهان در انقلاب است | درونش زنده و در پیچ و تاب است
ز اعداد و شمارِ خویش بگذر | یکی در خود نظر کن پیش بگذر
در آن عالم که جزو از کل فزون است | قیاسِ رازی و طوسی جنون است
زمانی با ارسطو آشنا باش | دمی با سازِ بیکن هم نوا باش
ولیکن از مقامِ شان گذر کن | مشو گم اندرین منزل، سفر کن
به آن عقلی که داند بیش و کم را | شناسد اندرونِ کان و یم را
جهانِ چند و چون زیرِ نگین کن | بگردون ماه و پروین را کمین کن

ولیکن حکمتِ دیگر بیاموز
رہان خود را ازین مکرِ شب و روز
مقامِ تو برون از روزگار است
طلب کن آن یمین کو بے یسار است

سوال (۴)

قدیم و محدث از ہم چون جدا شد
کہ این عالم شد آن دیگر خدا شد
اگر معروف عارف ذاتِ پاک است
چہ سودا در سرِ این مشتِ خاک است

جواب

خودی را زندگی ایجادِ غیر است
فراقِ عارف و معروف خیر است
قدیم و محدثِ ما از شمار است
شمارِ ما طلسمِ روزگار است
دمادم دوش و فردا می شماریم
بہ ہست و بود و باشد کار داریم
از و خود را بریدن فطرتِ ماست
تپیدن نارسیدن فطرتِ ماست
نہ ما را در فراقِ او عیارے
نہ او را بے وصالِ ما قرارے

نہ او بے ما نہ ما بے او چہ حال است | فراقِ ما فراق اندر وصال است

جدائی خاک را بخشد نگاہے | دہد سرمایۂ کوہے بکاہے

جدائی عشق را آئینہ دار است | جدائی عاشقان را سازگار است

اگر ما زندہ ایم از دردمندی است | وگر پایندہ ایم از دردمندی است

من و او چیست؟ اسرارِ الٰہی است | من و او بر دوامِ ما گواہی است

بخلوت ہم بجلوت نورِ ذات است | میانِ انجمن بودن حیات است

محبت دیدہ ور بے انجمن نیست | محبت خودنگر بے انجمن نیست

بہ بزمِ ما تجلی ہاست بنگر | جہان ناپید و او پیداست بنگر

در و دیوار و شہر و کاخ و کو نیست | کہ اینجا ہیچ کس جز ما و او نیست

گہے خود را ز ما بیگانہ سازد | گہے ما را چو سازے می نوازد

گہے از سنگ تصویرش تراشیم | گہے نادیدہ بر وے سجدہ پاشیم

گہے ہر پردۂ فطرت دریدیم | جمالِ یار بیباکانہ دیدیم

چہ سودا در سرِ این مشتِ خاک است؟ | ازین سودا درونش تابناک است

چہ خوش سودا کہ نالد از فراقش | ولیکن ہم ببالد از فراقش

فراقِ او چنان صاحب نظر کرد | کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد

خودی را دردمندِ امتحان ساخت | غمِ دیرینہ را انگیزِ جوان ساخت

گہرہا سلک سلک از چشمِ تر برد | ز نخلِ ماتمے شیرین ثمر برد

خودی را تنگ در آغوش کردن!
فنا را با بقا ہم دوش کردن

محبت در گرہ بستن مقامات — محبت در گزشتن از نہایات
محبت ذوقِ انجامے ندارد — طلوعِ صبحِ او شامے ندارد
براہش چون خرد پیچ و خمے ہست — جہانے در فروغِ یک دمے ہست
ہزاران عالم افتد در رہِ ما — بہ پایان کے رسد جولان گہِ ما
مسافر! جاودان زی جاودان میر — جہانے را کہ پیش آید فرا گیر
بہ بحرش گم شدن انجامِ ما نیست — اگر او را تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!
خودی را عینِ خود بودن کمال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خبر کن
چہ معنی دارد اندر خود سفر کن

جواب

خودی تعویذِ حفظِ کائنات است — نخستین پرتوِ ذاتش حیات است

حیات از خوابِ خوش بیدار گردد — درونش چون یکی بسیار گردد
نه او را بے نمودِ ما گشودے — نه ما را بے گشودِ او نمودے
ضمیرش بحرِ ناپیدا کنارے — دلِ ہر قطره موجِ بیقرارے
سرِ او برگِ شکیبائی ندارد — بجز افراد پیدائی ندارد
حیات آتش خودی ہا چون شررہا — چو انجم ثابت و اندر سفرہا
ز خود نارفته بیرون غیر بین است — میانِ انجمن خلوت نشین است
یکے بنگر بخود پیچیدنِ او — ز خاکِ بے سپہر بالیدنِ او
نہان از دیدہ ہا در ہائے ہوئے — دمادم جستجوئے رنگ و بوئے
ز سوزِ اندرون در جست و خیز است — به آئینے که با خود در ستیز است
جہان را از ستیزِ او نظامے — کفِ خاک از ستیز آئینه فامے
نریزد جز خودی از پرتوِ او — نه خیزد جز گہر اندر زوِ او!
خودی را پیکرِ خاکی حجاب است — طلوعِ او مثالِ آفتاب است
درونِ سینهٔ ما خاورِ او — فروغِ خاکِ ما از جوہرِ او
تو می گوئی مرا از "من" خبر کن — چه معنی دارد "اندر خود سفر کن"؟
ترا گفتم که ربطِ جان و تن چیست — سفر در خود کن و بنگر که من چیست
سفر در خویش زادن بے اب و ام — ثریا را گرفتن از لبِ بام
ابد بردن بیک دم انتظارے — تماشائے شعاعِ آفتابے

ستردن نقش هر امید و بیمے
زدن چاکے بدریا چون کلیمے

شکستن این طلسم بحر و بر را
ز انگشتے شگافیدن قمر را

چنان باز آمدن از لامکانش
درون سینهٔ او در کف جهانش

ولے این راز را گفتن محال است
که دیدن شیشه و گفتن سفال است

چه گویم از من و از توش و تابش
کند اِنَّا عَرَضْنَا بے نقابش

فلک را لرزه بر تن از فر او
زمان و هم مکان اندر بر او

نشیمن را دل آدم نهاد است
نصیب مشت خاکے او فتاد است

جدا از غیر و هم وابستهٔ غیر
گم اندر خویش و هم پیوستهٔ غیر

خیال اندر کف خاکے چسان است؟
که سیرش بے مکان و بے زمان است!

هم زندان است و آزاد است! این چیست؟
کمند و صید و صیاد است! این چیست؟

چراغے در میان سینهٔ تست
چه نور است این که در آئینهٔ تست؟

مشو غافل که تو او را امینی
چه نادانی که سوئے خود نه بینی!

سوال (٦)

چه جزو است آنکه او از کل فزون است؟
طریق جستن آن جزو چون است؟

جواب

خودی از اندازه‌هاے ما فزون است
خودی زان کل که تو بینی فزون است

ز گردون بار بار افتد که خیزد
به بحر روزگار افتد که خیزد

نزاد او در زیر گردون خود نگر کیست؟
به بے بالی چنان پرواز گر کیست؟

به ظلمت مانده و نورے در آغوش!
برون از جنت و حورے در آغوش!

به آن نطقے دل آویزے که دارد
ز قعر زندگی گوهر بر آرد

ضمیر زندگانی جاودانی است
بچشم ظاهرش بینی زمانی است

بتقدیرش مقام هست و بود است
نمود خویش و حفظ این نمود است

چه می پرسی چه گون است و چه گون نیست
که تقدیر از نهاد او برون نیست

چه گویم از چگون و بے چگونش
برون مجبور و مختار اندرونش

چنین فرمودهٔ سلطان بدر است
که ایمان درمیان جبر و قدر است

تو هر مخلوق را مجبور گوئی
اسیر بند نزد و دور گوئی

ولے جان از دم جان آفرین است
بچندین جلوه‌ها خلوت نشین است

ز جبر او حدیثے در میان نیست
که جان بے فطرت آزاد جان نیست

شبیخون بر جهان کیف و کم زد
ز مجبوری به مختاری قدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشاند / جهانِ خویش را چون ناقه راند
نگردد آسمان بے رخصتِ او / نتابد اخترے بے شفقتِ او
کند بے پردہ روزے مضمرش را / بچشمِ خویش بیند جوهرش را
قطارِ نوریان در رہ گزار است / پئے دیدارِ او در انتظار است

شراب افرشته از تاکش بگیرد
عیارِ خویش از خاکش بگیرد

چه پرسی از طریقِ جستجویش / فرود آرد مقامِ ہاے و ہویش
شب در ماندے که داری درایذ زن / فغانِ صبحگاہے بر خرد زن
خرد را از حواس آید متاعے / فغان از عشق می گیرد شعاعے
خرد جُز را فغان کُل را بگیرد / خرد میرد فغان ہرگز نه میرد
خرد بهرِ ابد ظرفے نه دارد / نفس چون سوزنِ ساعت شمارد
تراشد روزها شب ها سحرها / نگیرد شعله و چیند شررها

فغانِ عاشقان انجامِ کارے است
نهان در یکدمِ او روزگارے است

خودی تا ممکناتش وا نماید / گره از اندرونِ خود کشاید
از آن نورے که وا بیند نه داری / تو او را فانی و آنی شماری
از آن مرگے که می آید چه باک است / خودی چون پخته شد از مرگ پاک است

ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من — دلِ من جانِ من آب و گلِ من
ز کارِ عشق و مستی بر فتادن — شرارِ خود بخاشاکے ندادن
بدستِ خود کفن بر خود بریدن — بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن
ترا این مرگ هر دم در کمین است — بترس از وے که مرگِ ما همین است

کند گورِ تو اندر پیکرِ تو
نکیر و منکرِ او در برِ تو

سوال (۷)

مسافر چون بود رهرو کدام است؟
کرا گویم که او مردِ تمام است؟

جواب

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش — درونِ سینه بینی منزلِ خویش!
سفر اندر حضر کردن چنین است — سفر از خود بخود کردن همین است
کسے اینجا نداند ما کجائیم — که در چشمِ مه و اختر نیائیم
مجو پایان که پایانے نداری — بپایان تا رسی جانے نداری
نه ما را پخته پنداری که خامیم — بهر منزل تمام و ناتمامیم

بپایان نارسیدن زندگانی است　　سفر ما را حیات جاودانی است
ز ماهی تا به مه جولان گه ما　　مکان و هم زمان گرد ره ما
بخود پیچیم و بیتابانه دویم　　که ما موجیم واز قعر وجودیم
دمادم خویش را اندر کمین باش　　گریزان از گمان سوی یقین باش
تب و تاب محبت را فنا نیست　　یقین و دید را نیز انتها نیست
کمال زندگی دیدار ذات است　　طریقش رستن از بند جهات است
چنان با ذات حق خلوت گزینی　　ترا او بیند و او را تو بینی
منور شو ز نور من یرانی　　مژه برهم مزن تو خود نمائی
بخود محکم گذر اندر حضورش　　مشو ناپید اندر بحر نورش
نصیب ذره کن آن اضطرابی　　که تابد در حریم آفتابی
چنان در جلوه گاه یار می سوز　　عیان خود را نهان او را برافروز

کسی کو دید عالم را امام است
من و تو ناتمام او تمام است

اگر او را نیابی در طلب خیز　　اگر یابی بدامانش درآویز
فقیه و شیخ و ملا را مده دست　　مرو مانند ماهی غافل از شست
بکار ملک و دین او مرد راه است　　که ما کوریم و او صاحب نگاه است
مثال آفتاب صبحگاهی　　دمد از هر بن مویش نگاهی

فرنگ آئینِ جمہوری نہاد است　　رسن از گردنِ دیوے گشاد است

نوائے زخمہ و سازے ندارد　　ز طیارہ پروازے ندارد

ز باغش کشتِ ویرانے نکوتر　　ز شہر او بیابانے نکوتر

چو رہزن کاروانے در تگ و تاز　　شکمہا بہرِ نانے در تگ و تاز

روانش خوابید و تن بیدار گردید　　ہنر با دین و دانش خوار گردید

خرد جز کافری کافرگری نیست　　فنِ افرنگ جز مردم دری نیست

گروہے را گروہے در کمین است　　خدایش یار اگر کارش چنین است

زمن دہ اہلِ مغرب را پیامے　　کہ جمہور است تیغِ بے نیامے

چہ شمشیرے کہ جانہا می ستاند　　تمیزِ مسلم و کافر نداند

نماند در غلافِ خود زمانے　　برد جانِ خود و جانِ جہانے

سوال (۸)

کدامین نکتہ را نطق است انا الحق　　چہ گوئی ہرزہ بود آن رمزِ مطلق

جواب

من از رمزِ انا الحق باز گویم
دگر با هند و ایران راز گویم

مغے در حلقۂ دیر این سخن گفت
حیات از خود فریبے خورد و من گفت

خدا خفت و وجودِ ما ز خوابش
وجودِ ما نمودِ ما ز خوابش

مقامِ تحت و فوق و چار سو خواب
سکون و سیر و شوق و جستجو خواب

دلِ بیدار و عقلِ نکته بین خواب
گمان و فکر و تصدیق و یقین خواب

ترا این چشمِ بیدارے بخواب است
ترا گفتار و کردارے بخواب است

چو او بیدار گردد دیگرے نیست
متاعِ شوق را سوداگرے نیست"

فروغِ دانشِ ما از قیاس است
قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است

چو حس دیگر شد این عالم دگر شد
سکون و سیر و کیف و کم دگر شد

توان گفتن جهانِ رنگ و بو نیست
زمین و آسمان و کاخ و کو نیست

توان گفتن که خوابے یا فسونے است
حجابِ چهرۂ آن بے چگونے است

توان گفتن، همه نیرنگِ هوش است
فریبِ پرده هائے چشم و گوش است

خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست
حواسِ ما میانِ ما و او نیست

نگہ را در حریمش نیست راہے
کنی خود را تماشا بے نگاہے

حسابِ روزش از دورِ فلک نیست
بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر گوئی کہ "من" وہم و گمان است
نمودش چون نمودِ این و آن است

بگو با من کہ دارائے گمان کیست؟
یکے در خود نگر آن بے نشان کیست؟

جہان پیدا و محتاجِ دلیلے!
نمی آید بہ فکرِ جبرئیلے

خودی پنہان ز حجت بے نیاز است!
یکے اندیش و دریاب این چہ راز است!

خودی را حق بدان باطل مپندار
خودی را کشتِ بے حاصل مپندار

خودی چون پختہ گردد لازوال است
فراقِ عاشقان عینِ وصال است!

شرر را تیز بالے می توان داد
تپیدن لا یزالے می توان داد

دوامِ حق جزائے کارِ او نیست
کہ او را این دوام از جستجو نیست

دوام آن بہ کہ جانِ مستعارے
شود از عشق و مستی پائدارے!

وجودِ کوہسار و دشت و در ہیچ!
جہان فانی، خودی باقی، دگر ہیچ!

دگر از شنکر و منصور کم گوئے!
خدا را ہم براہِ خویشتن جوئے

بخود گم بہرِ تحقیقِ خودی شو
انا الحق گوئے و صدیقِ خودی شو

~~~~~~
~~~~~~

سوال (۹)

کہ شد بر سرِّ وحدت واقف آخر؟
شناسائے چہ آمد عارف آخر؟

جواب

تہِ گردون مقامِ دل پذیر است
ولیکن مہر و ماہش زود میر است
بدوشِ شام نقشِ آفتابے
کواکب را کفن از ماہتابے
بہ کہسار چون ریگِ روانے
دگرگون می شود دریا بہ آنے
گلان را در کمین بادِ خزان است
متاعِ کاروان را بیم جان است
ز شبنم لالہ را گوہر نماند
دمے ماند دمے دیگر نماند
نوا نشنیدہ در چنگے بمیرد
شرر نا جستہ در سنگے بمیرد
مپرس از من تو عالمگیریٔ مرگ!
من و تو از نفس زنجیریٔ مرگ!

غزل

فنا را بادۂ ہر جام کردند
چہ بیدردانہ او را عام کردند

تماشاگاہِ مرگِ ناگہان را — جہانِ ماہ و انجم نام کردند
اگر یک ذرّہ اش خوئے رم آموخت — بہ افسونِ نگاہے رام کردند
قرار از ما چہ می جوئی کہ ما را — اسیرِ گردشِ ایام کردند

خودی در سینۂ چاکے نگہدار
ازین کوکب چراغِ شام کردند

جہان یک سر مقامِ آفلین است — درین غربت سرا عرفان ہمین است
دلِ ما در تلاشِ باطلے نیست — نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست
نگہ دارند اینجا آرزو را — سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را
خودی را لازوالے می توان کرد — فراقے را وصالے می توان کرد

چراغے از دمِ گرمے توان سوخت
بسوزن چاکِ گردون می توان دوخت

خدائے زندہ بے ذوقِ سخن نیست — تجلّی ہائے او بے انجمن نیست
کہ برقِ جلوۂ او بر جگر زد؟ — کہ خورد آن بادہ و ساغر بسر زد؟
عیارِ حسن و خوبی از دلِ کیست؟ — مہِ او در طوافِ منزلِ کیست؟
'الست' از خلوتِ نازے کہ برخاست؟ — 'بلیٰ' از پردۂ سازے کہ برخاست؟
چہ آتش عشق در خاکے برافروخت! — ہزاران پردہ یک آوازِ ما سوخت
اگر مائیم گردانِ جامِ ساقی است — بہ بزمش گرمیِ ہنگامہ باقی است!

مرا دل سوخت بر تنہائی او — کنم سامانِ بزم آرائی او
مثالِ دانہ می کارم خودی را
برائے او نگہ دارم خودی را

خاتمہ

تو شمشیری ز کامِ خود برون آ — برون آ از نیامِ خود برون آ
نقاب از ممکناتِ خویش برگیر — مہ و خورشید و انجم را بہ برگیر
شب خود روشن از نورِ یقین کن — ید بیضا برون از آستین کن
کسے کو دیدہ را بر دل کشود است — شرارے کشت و پروینے درود است
شرارے جستہ گیر از درونم — کہ من مانندِ رومی گرم خونم
وگرنہ آتشے از تہذیبِ نو گیر
برونِ خود بیفروز اندرون میر

بندگی نامه

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بندگی نامہ

گفت با یزدان مہِ گیتی فروز — تابِ من شب را کند مانندِ روز
یادِ ایامے کہ بے لیل و نہار — خفتہ بودم در ضمیرِ روزگار
کوکبے اندر سوادِ من نہ بود — گردشے اندر نہادِ من نہ بود
نے ز نورم دشت و در آئینہ پوش — نے بدریا از جمالِ من خروش
آہ زین نیرنگ و افسونِ وجود! — وائے زین تابانی و ذوقِ نمود!
تافتن از آفتاب آموختم — خاکدانے مردہ افروختم
خاکدانے با فروغ و بے فراغ — چہرۂ او از غلامی داغ داغ
آدمِ او صورتِ ماہی بہ شست — آدمے یزدان کشے آدم پرست
تا اسیرِ آب و گل کردی مرا — از طوافِ او خجل کردی مرا

این جهان از نورِ جان آگاه نیست
این جهان شایانِ مهر و ماه نیست

در فضائے نیلگون او را بہل
رشتہ با نوریان از وے گسل

یا حرا از خدمتِ او واگذار
یا ز خاکش آدمِ دیگر بیار

چشمِ بیدار هم کبود و کور بہ
اے خدا این خاکدان بے نور بہ

از غلامی دل بمیرد در بدن
از غلامی روح گردد بارِ تن

از غلامی ضعفِ پیری در شباب
از غلامی شیرِ غاب افگندہ ناب

از غلامی بزمِ ملّت فرد فرد
این و آن با این و آن اندر نبرد

آن یکے اندر سجود این در قیام
کاروبارش چون صلوٰۃِ بے امام

درفتد ہر فرد با فردے دگر
ہر زمان ہر فرد را دردے دگر

از غلامی مردِ حق زنّار بند
از غلامی گوہرش ناارجمند

شاخِ او بے مہرگان عریان ز برگ
نیست اندر جانِ او جز بیمِ مرگ

کور ذوق و نیش را دانستہ نوش
مردۂ بے مرگ و نعشِ خود بدوش

آبروئے زندگی در باختہ
چون خران با کاہ و جَو در ساختہ

ہمکنش بنگر محالِ او نگر
رفت و بودِ ماہ و سالِ او نگر

روزہا در ماتمِ یک دیگر اند
در خرام از ریگِ ساعت کمتر اند

شوره بوم از نیشِ کژدم خار خار / موی او از درگزد عقرب شکار
صرصرِ او آتشی دوزخ نژاد / زورقِ ابلیس را باد مراد
آتشی اندر ہوا غلطیدۂ / شعلہ در شعلۂ پیچیدۂ
آتشی از دودِ پیچان تلخ پوش / آتشی تندر غو و دریا خروش
در کنارش مارہا اندر ستیز / مارہا با کفچہ ہائے زہر ریز
شعلہ اش گیرندہ چون کلب عقور / ہولناک و زندہ سوز و مردہ نور

در چنین دشت بلا صد روزگار
خوشتر از محکومیٔ یک دم شمار

در بیانِ فنونِ لطیفہ غلامان

موسیقی

مرگ ہا اندر فنونِ بندگی / من چہ گویم از فسونِ بندگی
نغمۂ او خالی از نارِ حیات / ہمچو سیل افتد بہ دیوارِ حیات
چون دلِ او تیرہ سیمائے غلام / پست چون طبعش نواہائے غلام
از دلِ افسردۂ او سوز رفت / ذوقِ فردا لذتِ امروز رفت
از نئ او آشکارا رازِ او! / مرگِ یک شہر است اندر سازِ او

ناتوان و زار می سازد ترا — از جهان بیزار می سازد ترا!
چشم او را اشکِ پیهم سرمه ایست — ناتوانی بر نوائے او مائیست
الحذر این نغمه موت است و بس — نیستی در کسوتِ صوت است و بس
تشنه کامی؟ این حرم بے زمزم است — در بم و زیرش هلاکِ آدم است
سوزِ دل از دل برد غم می دهد — زهر اندر ساغرِ جم می دهد
غم دو قسم است اے برادر گوش کن — شعلهٔ ما را چراغِ هوش کن
یک غم است آن غم که آدم را خورد — آن غمِ دیگر که هر غم را خورد
آن غمِ دیگر که ما را همدم است — جانِ ما از صحبتِ او بے غم است
اندرو هنگامه هائے غرب و شرق — بحر دو روے جمله موجودات غرق
چون نشیمن می کند اندر دلے — دل ازو گردد یمِ بے ساحلے
بندگی از سرِ جان ناآگهی است — زان غمِ دیگر سرودِ او تهی است

من نمی گویم که آهنگش خطاست
بیوه زن را اینچنین شیون رواست!

نغمه باید تند رو مانندِ سیل — تا برد از دل غمان را خیل خیل
نغمه می باید جنون پرورده — آتشے در خونِ دل حل کرده
از نمِ او شعله پروردن توان — خامشی را جزوِ او کردن توان
می شناسی؟ در سرود است آن مقام — "کاندرو بے حرف می روید کلام"

نغمهٔ روشن چراغِ فطرت است　　معنیٔ او نقشبندِ صورت است
اصلِ معنی را ندانم از کجاست　　صورتش پیدا و با ما آشناست
نغمه گر معنی ندارد مرده ایست　　سوز او از آتشِ افسرده ایست
رازِ معنی مرشدِ رومی گشود　　فکرِ من بر آستانش در سجود
"معنی آن باشد که بستاند ترا　　بی نیاز از نقش گرداند ترا
معنی آن نبود که کور و کر کند　　مرد را بر نقش عاشق تر کند"
مطربِ ما جلوهٔ معنی ندید
دل به صورت بست و از معنی رمید

مصوّری

همچنان دیدم فنِ صورت گری　　نے براہیمی درونے آذری
"راہبے در حلقهٔ دامِ ہوس　　دلبرے با طائرے اندر قفس
خسروے پیشِ فقیرے خرقه پوش　　مردِ کوہستانیٔ ہیزم بدوش
نازنینے در رہِ بتخانهٔ　　جوگیٔ در خلوتِ ویرانهٔ
پیرے از دردِ پیری داغ داغ　　آنکه اندر دستِ او گل شد چراغ
مطربے از نغمهٔ بیگانه مست　　بلبلے نالیده تارِ او گسست
نوجوانے از نگاہے خورده تیر　　کودکے بر گردنِ بابائے پیر"

می چکد از خامه ها مضمون موت
هر کجا افسانه و افسون موت

علم حاضر پیش آفل در سجود / شک بیفزود و یقین از دل ربود
بی یقین را لذت تحقیق نیست / بی یقین را قوت تخلیق نیست
بی یقین را رعشه ها اندر دل است / نقش نو آوردن او را مشکل است
از خودی دور است و رنجور است و بس / رهبر او ذوق جمهور است و بس
حسن را دریوزه از فطرت کند / رهزن و راه تهی دستی زند
حسن را از خود برون جستن خطاست / آنچه می بایست پیش ما کجاست؟
نقشگر خود را چو با فطرت سپرد / نقش او افکند و نقش خود سترد
یک زمان از خویشتن رنگی نزد / بر زجاج ما گهی سنگی نزد
فطرت اندر طیلسان هفت رنگ / مانده بر فتراک او با پای لنگ
بی تپش پروانه کم سوز او / عکس فردا نیست در امروز او
از نگاهش رخنه در افلاک نیست / زانکه اندر سینه دل بیباک نیست
خاکسار و بی حضور و شرمگین / بی نصیب از صحبت روح الامین
فکر او نادار و بی ذوق ستیز / بانگ اسرافیل او بی رستخیز
خویش را آدم اگر خاکی شمرد / نور یزدان در ضمیر او بمرد
چون کلیمی شد برون از خویشتن / دست او تاریک و چوب او رسن

زندگی بے قوتِ اعجاز نیست
ہر کسے دانندۂ این راز نیست

آن ہنرمندے کہ بر فطرت فزود — رازِ خود را بر نگاہِ ما کشود
گرچہ بحرِ او ندارد احتیاج — می رسد از جوئے ما او را خراج
چین رباید از بساطِ روزگار — ہر نگار از دستِ او گیرد عیار
حورِ او از حورِ جنت خوشتر است — منکرِ لات و مناتش کافر است
آفریند کائناتِ دیگرے — قلب را بخشد حیاتِ دیگرے
بحر و موجِ خویش را بر خود زند! — پیشِ ما موجش گہر می افگند
زان فراوانی کہ اندر جانِ اوست — ہر تہی را پر نمودن شانِ اوست
فطرتِ پاکش عیارِ خوب و زشت — صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت
عینِ ابراہیم و عینِ آذر است — دستِ او ہم بت شکن ہم بت گر است

ہر بنائے کہنہ را بر می کند
جملہ موجودات را سوہان زند

در غلامی تن ز جان گردد تہی — از تنِ بے جان چہ امیدِ بہی
ذوقِ ایجاد و نمود از دل رود — آدمی از خویشتن غافل رود
جبرئیلے را اگر سازی غلام — بر فتد از گنبدِ آئینہ فام
کیشِ او تقلید و کارش آذری است — ندرت اندر مذہبِ او کافری است

تازگیها وہم و شک افزایدش | کہنہ و فرسودہ خوش می آیدش
چشمِ او بر رفتہ از آئندہ کور | چون مجاور رزقِ او از خاکِ گور
گر ہنر این است مرگِ آرزوست | اندرونش زشت و بیرونش نکوست

طائرِ دانا نمی گردد اسیر
گرچہ باشد دامے از تارِ حریر!

مذہبِ غلاماں

در غلامی عشق و مذہب را فراق | انگبینِ زندگانی بد مذاق
عاشقی؟ توحید را بر دل زدن | وانگہے خود را بہر مشکل زدن
در غلامی عشق جز گفتار نیست | کارِ ما گفتارِ ما را یار نیست

کاروانِ شوق بے ذوقِ رحیل
بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزان دہد | تا بدن را زندہ دارد جان دہد
گرچہ بر لبہائے او نامِ خداست | قبلۂ او طاقتِ فرمان رواست
طاقتے نامش دروغِ با فروغ | از بطونِ او نزاید جز دروغ
این صنم تا سجدہ اش کردی خداست | چون یکے اندر قیام آئی فناست
آن خدا نانے دہد جانے دہد | این خدا جانے برد نانے دہد

آن خدا یکتاست این صد پاره ایست　　آن همه را چاره این بیچاره ایست
آن خدا درمانِ آزارِ فراق　　این خدا اندر کلامِ او نفاق
بنده را با خویشتن خوگر کند　　چشم و گوش و هوش را کافر کند
چون بجانِ عبدِ خود راکب شود　　جان به تن لیکن ز تن غائب شود
زنده و بی جان چه راز است این نگر　　با تو گویم معنیِ رنگین نگر
مردِ حُر هم زیستن ای نکته رس　　این همه از اعتبارات است و بس
ماهیان را کوه و صحرا بی وجود　　بهرِ مرغان قعرِ دریا بی وجود
مردِ کر سوزِ نوا را مرده ئی!　　لذتِ صوت و صدا را مرده ئی
پیشِ چنگی مست و مسرور است کور　　پیشِ رنگی زنده در گور است کور
روح با حق زنده و پاینده ایست　　ورنه این را مرده آن را زنده ایست
آنکه حیٌّ لا یموت آمد حق است　　زیستن با حق حیاتِ مطلق است
هر که بی حق زیست جز مردار نیست　　گرچه کس در ماتمِ او زار نیست
از نگاهش دیدنی ها در حجاب　　قلبِ او بی ذوق و شوقِ انقلاب
سوزِ مشتاقی بکردارش کجا　　نورِ آفاقی بگفتارش کجا!
مذهبِ او تنگ چون آفاقِ او　　از عشا تاریک تر اشراقِ او
زندگی بارِ گران بر دوشِ او　　مرگِ او پروردهٔ آغوشِ او
عشق را از صحبتش آزارها　　از دمش افسرده گردد نارها

نزدِ آن کرمے که از گل بر نخاست
مهر و ماه و گنبدِ گردان کجاست

از غلامے ذوقِ دیدارے مجوے
از غلامے جانِ بیدارے مجوے

دیدهٔ او محنتِ دیدن نه برد
در جهان خورد و گران خوابید و مرد

حکمران بکشایدش بندے اگر
می نهد بر جانِ او بندے دگر

سازد آئینے گره اندر گره
گویدش می پوش ازین آئین زره

ریز پیر قهر و کین بنمایدش
بیمِ مرگِ ناگهان افزایدش

تا غلام از خویش گردد ناامید
آرزو از سینه گردد ناپدید

ق

گاه او را خلعتِ زیبا دهد
هم زمامِ کار در دستش نهد

مهره را شاطر ز کف بیرون جهاند
بیذقِ خود را الفرزینے رساند

نعمتِ امروز را شیدائش کرد
تا بعنی منکرِ فردائش کرد

تن ستبر از مستیِ مهرِ ملوک
جانِ پاک از لاغری مانندِ دوک

گردد ار زار و زبون یک جانِ پاک
به که گردد فربهٔ تن ها هلاک

بند بر پا نیست بر جان و دل است
مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فنِ تعمیرِ مردانِ آزاد

یک زمان با رفتگان صحبت گزین　　صنعتِ آزاد مردان هم ببین
خیز و کارِ ایبک و سوری نگر　　وا نما چشمے اگر داری جگر
خویش را از خود برون آورده اند　　این چنین خود را تماشا کرده اند
سنگها با سنگها پیوسته اند　　روزگارے را به آنے بسته اند
دیدنِ او پخته تر سازد ترا　　در جہانِ دیگر اندازد ترا
نقش سوئے نقشگر می آورد　　از ضمیرِ او خبر می آورد
همتِ مردانه و طبعِ بلند　　در دلِ سنگ این دو لعلِ ارجمند
سجده گاهِ کیست این از من مپرس　　بے خبر! رودادِ جان از تن مپرس
وائے من از خویشتن اندر حجاب　　از فراتِ زندگی ناخورده آب
وائے من از بیخ و بن برکندهٔ　　از مقامِ خویش دور افگندهٔ
محکمیہا از یقینِ محکم است　　وائے من شاخِ یقینم بے نم است

در من آن نیروئے الا اللہ نیست
سجده ام شایانِ این درگاه نیست

یک نظر آن گوہرِ نابے نگر　　تاج را در زیرِ مہتابے نگر
مرمرش ز آبِ روان گردنده تر　　یک دم آنجا از ابد پاینده تر

عشقِ مردان سرِّ خود را گفته اند — سنگ را با نوکِ مژگان سفته اند
عشقِ مردان پاک و رنگین چون بهشت — می کشاید نغمه ها از سنگ و خشت
عشقِ مردان نقدِ خوبان را عیار — حسن را هم پرده در، هم پرده دار
همتِ او آن سوئے گردون گزشت — از جهانِ چند و چون بیرون گزشت

زانکه در گفتن نیاید آنچه دید
از ضمیرِ خود نقابے بر کشید

از محبت جذبہا گردد بلند — ارج می گیرد از و ناارجمند
بے محبت زندگی ماتم همه — کار و بارش زشت و نامحکم همه
عشق صیقل می زند فرهنگ را — جوهرِ آئینہ بخشد سنگ را
اہلِ دل را سینۂ سینا دہد — با ہنرمندان یدِ بیضا دہد
پیشِ او ہر ممکن و موجود مات — جملہ عالم تلخ و او شاخِ نبات
گرمیِ افکارِ ما از نارِ اوست — آفریدن جان دمیدن کارِ اوست
عشق مور و مرغ و آدم را بس است — عشقِ تنہا ہر دو عالم را بس است
دلبری بے قاہری جادوگری است — دلبری با قاہری پیغمبری است

ہر دو را او در کارہا آمیخت عشق!
عالمے در عالمے انگیخت عشق!

کاتب مشتاق احمد خاں رامپوری
(رہبری آرٹ پریس دہلی)

مثنوی پس چہ باید کرد

مع

مسافر

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی۔ دہلی

قیمت ۔ ۱۲؍

کلیات اقبال فارسی

علامہ اقبال علیہ الرحمۃ کا مجلد فارسی کلام
انتہائی خوبصورت انداز میں بڑی احتیاط سے
چھاپا گیا ہے۔ ظاہری اور معنوی خوبیوں کا بہترین
مرقع قیمت مجلد مع گرد پوش

عہ
15/=

ملنے کا پتہ

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی

(اسٹیم پریس — صفحات محبوب المطابع برقی پریس دہلی)

مثنوی مسافر

اقبال

بسم الله الرحمٰن الرحیم

نادرِ افغان شهِ درویش خو
رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملت محکم از تدبیرِ او
حافظِ دینِ مبین شمشیرِ او

چون ابوذرؓ خود گداز اندر نماز
ضربتش هنگامِ کین خارا گداز

عهدِ صدیقؓ از جمالش تازه شد
عهدِ فاروقؓ از جلالش تازه شد

از غمِ دین در دلش چون لاله داغ
در شبِ خاور وجودش چون چراغ!

در نگاهش هستیٔ اربابِ ذوق
جوهرِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگاه
هر دو گوهر از محیطِ لاالٰه!

فقر و شاهی وارداتِ مصطفیٰ است!
این تجلیهاے ذاتِ مصطفیٰ است!

این دو قوت از وجودِ مومن است
این قیام و آن سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست | فقر را در خون تپیدن آبروست
فقر نادر آخر اندر خون تپید | آفرین بر فقر آن مردِ شهید!
اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام | در طوافِ مرقدش نرمک خرام
شاہ در خواب است پا آہستہ نہ | غنچہ را آہستہ تر بکشا گرہ
از حضورِ او مرا فرمان رسید | آنکہ جانِ تازہ در خاکم دمید

سوختم از گرمیِ آوازِ تو
اے خوش آن قومے کہ داند رازِ تو
از غمِ تو ملّتِ ما آشنا ست
می شناسیم این نواہا از کجاست!
اے بہ آغوشِ سحابِ ما چو برق
روشن و تابندہ از نورِ تو شرق
یک زمان در کوہسارِ ما درخش
عشق را باز آن تب و تابے بہ بخش
تا کجا در بندہا باشی اسیر
تو کلیمی راہ سینائے بگیر!

طے نمودم باغ و راغ و دشت و در | چون صبا بگذشتم از کوہ و کمر
خیبر از مردانِ حق بیگانہ نیست | در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست!

جاده کم دیدم ازو پیچیده تر
یاوه گردد در خم و پیچش نظر
سبزه در دامان کهسارش مجوی
از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوی
سر زمینے کبک او شاهین مزاج
آهوی او گیرد از شیران خراج!
در فضایش جرّه بازان تیز چنگ
لرزه بر تن از نهیب شان پلنگ!
لیکن از بے مرکزی آشفته روز
بے نظام و نا تمام و نیم سوز!
فرّ بازان نیست در پرواز شان
از تدروان پست تر پرواز شان!
آه قومے بے تب و تاب حیات
روزگارش بے نصیب از واردات!
آن یکے اندر سجود این در قیام
کاروبارش چون صلوٰت بے امام!

ریز ریز از سنگ او مینای او
آه! از امروز بے فردای او!

خطاب به اقوام سرحد

اے ز خود پوشیده خود را باز یاب
در مسلمانی حرام است این حجاب!
رمز دین مصطفیٰ دانی که چیست
فاش دیدن خویش را شاهنشهی است!
چیست دین؟ دریافتن اسرار خویش
زندگی مرگ است بے دیدار خویش
آن مسلمانے که بیند خویش را
از جهانے برگزیند خویش را
از ضمیر کائنات آگاه اوست
تیغ لَا مَوجُود اِلَّا الله اوست

در مکان و لامکان غوغائے او — نہ سپہر آوارۂ پہنائے او
تا دلش سرّے ز اسرار خدا است — حیف اگر از خویشتن ناآشنا است
بندۂ حق وارث پیغمبران — او نگنجد در جہان دیگران
تا جہانے دیگرے پیدا کند — این جہان کہنہ را برہم زند
زندہ مرد از غیر حق دارد فراغ — از خودی اندر وجود او چراغ!
پائے او محکم بہ بزم خیر و شر — ذکر او شمشیر و فکر او سپر
صبحش از بانگے کہ برخیزد ز جان — نے ز نور آفتاب خاوران!
فطرت او بے جہات اندر جہات — او حریم و در طوافش کائنات
ذرۂ از گرد راہش آفتاب — شاہد آمد بر عروج او کتاب
فطرت او را گشاد از ملت است! — چشم او روشن سواد از ملّت است!
اندکے گم شو بقرآن و خبر — باز اے ناداں بخویش اندر نگر
در جہان آوارۂ بیچارۂ — وحدتے گم کردۂ صد پارۂ
بند غیر اللہ اندر پائے تست — داغم از داغے کہ در سیمائے تست
میر خیل از مکر پنہانی بترس — از ضیاع روح افغانی بترس!
ز آتش مردان حق می سوزمت — نکتۂ از پیر روم آموزمت

"رزق از خود جو مجو از زید و عمر
مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر"

گِل مخور گِل را مخور گِل را مجو
زانکہ گِل خوار است دائم زرد رو
دل بجو تا جاودان باشی جوان
از تجلّی چہرہ‌ات چون ارغوان
بندہ باش و بر زمین رو چون سمند
چون جنازہ نے کہ بر گردن برند!"

شکوہ کم کن از سپہرِ لاجورد — جز بگردِ آفتابِ خود مگرد
از مقامِ ذوق و شوق آگاہ شو — ذرّۂ صیادِ مہر و ماہ شو!
عالمِ موجود را اندازہ کن — در جہان خود را بلند آوازہ کن
برگ و سازِ کائنات از وحدت است — اندرین عالم حیات از وحدت است
درگذر از رنگ و بوہائے کہن — پاک شو از آرزوہائے کہن
این کہن سامان نیرزد با دو جَو — نقش بندِ آرزوئے تازہ شو
زندگی بر آرزو دارد اساس — خویش را از آرزوئے خود شناس
چشم و گوش و ہوش تیز از آرزو — مشتِ خاکے لالہ خیز از آرزو
ہر کہ تخمِ آرزو در دل نہ کشت — پائمالِ دیگران چو سنگ و خشت!
آرزو سرمایۂ سلطان و میر — آرزو جامِ جہان بینِ فقیر
آب و گل را آرزو آدم کند — آرزو ما را ز خود محرم کند

چون شرر از خاکِ ما بر می جهد | ذرّه را پهنائے گردون می دهد
بوذرِ آذر کعبه را تعمیر کرد | از نگاہے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود به شهرِ کابل و حاضر می شود بحضورِ اعلیٰحضرت شهیدؒ

شهرِ کابل خطّهٔ جنّت نظیر | آبِ حیوان از رگِ تاکش بگیر!
چشمِ صائب[۱] از سوادش سرمه چین | روشن و پاینده باد آن سرزمین
در ظلامِ شب سمن زارش نگر | بر بساطِ سبزه می غلطد سحر!
آن دیارِ خوش سواد آن پاک بوم | بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم
آبِ او برّاق و خاکش تابناک | زنده از موجِ نسیمش مرده خاک
ناید اندر حرف و صوت اسرارِ او | آفتابان خفته در کهسارِ او
ساکنانش سیر چشم و خوش گهر | مثلِ تیغ از جوهرِ خود بے خبر!

۱؎ مرزا صائب تبریزی در مدحِ کابل گوید:-
"خوشا دستے که چشم از سوادش سرمه چین گردد"

قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست
زائران را گردِ راهش کیمیاست

شاہ را دیدم در آن کاخِ بلند
پیشِ سلطانے فقیرے دردمند

خُلقِ او اقلیمِ دلہا را گشود
رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آن شہِ والاگہر
بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ

جانم از سوزِ کلامش در گداز
دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش
سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار
دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریان پاکیزہ تر
از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاہش روزگارِ شرق و غرب
حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شہریارے چون حکیمان نکتہ دان
رازدانِ مدّ و جزرِ امتان

پردہ ہا از طلعتِ معنی کشود
نکتہ ہائے ملک و دین را وانمود

گفت از آن آتش کہ داری در بدن
من ترا دانم عزیزِ خویشتن

ہر کہ او را از محبت رنگ و بوست
در نگاہِ ہاشم و محمود اوست

در حضورِ آن مسلمانے کریم
ہدیہ آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم این سرمایۂ اہلِ حق است
در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو ہر ابتدا را انتہاست
حیدرؓ از نیروے او خیبر کشاست

نشۂ حرفم بخونِ او دوید
دانہ دانہ اشک از چشمش چکید

گفت دُنیا در جہان بیچارہ بود — از غمِ دین و وطن آوارہ بود
کوہ و دشت از اضطرابم بے خبر — از غمانِ بے حسابم بے خبر
نالہ با بانگِ ہزار آمیختم — اشک با جوئے بہار آمیختم
غیرِ قرآن غمگسارِ من نبود
قوّتش ہر باب را بر من کشود"

گفت گوئے خسروِ والا نژاد — باز با من جذبۂ سرشار داد
وقتِ عصر آمد صدائے الصّلوٰت — آن کہ مومن را کند پاک از جہات
انتہائے عاشقان سوز و گداز — کردم اندر اقتدائے او نماز
رازہائے آن قیام و آن سجود
جز بہ بزمِ محرمان نتوان کشود

بر مزارِ شہنشاہِ بابرِ خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است
درونِ پردۂ او نغمہ نیست فریاد است!
زمانہ کہنہ بتان را ہزار بار آراست
من از حرم نہ گذشتم کہ پختہ بنیاد است

درفشِ ملّتِ عثمانیان دوباره بلند
چه گویمت که به تیموریان چه افتاد است!
خوشا نصیب که خاکِ تو آرمید اینجا
که این زمین ز طلسمِ فرنگ آزاد است!
هزار مرتبه کابل نکوتر از دلّی است
که این عجوزه عروسِ هزار داماد است
درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونین را
که من فقیرم و این دولتِ خداداد است!
اگرچه پیرِ حرم وردِ لَا اِلٰہ دارد
کجا نگاه که برّنده‌تر ز پولاد است!

سفر به غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائی رح

از نوازش‌هائے سلطانِ شهید
صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید
نکته سنجِ خاوران هندی فقیر
میهمانِ خسرو کیوان سریر!
تا ز شهرِ خسروی کردم سفر
شد سفر بر من سبک‌تر از حضر
سینه بکشادم به آن بادے که پار
لاله رست از فیضِ او در کهسار
آه! غزنی آن حریمِ علم و فن
مرغزارِ شیر مردانِ کهن

دولتِ محمود را زیبا عروس — از حنا بندانِ او دانائے طوس
خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی — از نوائے او دلِ مردان قوی
آن حکیمِ غیب، آن صاحب مقام — تُرکِ جوشِ رومی از ذکرش تمام
من ز پیدا، او ز پنہان در سرور — ہر دو را سرمایہ از ذوقِ حضور
او نقاب از چہرۂ ایمان کشود — فکرِ من تقدیرِ مومن وانمود
ہر دو را از حکمتِ قرآن سبق — او ز حق گوید من از مردانِ حق
در فضائے مرقدِ او سوختم — تا متاعِ نالہ اندوختم
گفتم اے بینندۂ اسرارِ جان — بر تو روشن این جہان و آن جہان
عصرِ ما وارفتۂ آب و گل است — اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است
مومن از افرنگیان دید آنچہ دید — فتنہ ہا اندر حرم آمد پدید
تا نگاہِ او ادب از دل نخورد — چشمِ او را جلوۂ افرنگ برد
اے حکیمِ غیب، امامِ عارفان — پختہ از فیضِ تو خامِ عارفان

آنچہ اندر پردۂ غیب است گوئے
بو کہ آبِ رفتہ باز آید بجوئے

روحِ حکیم سنائیؒ از بہشتِ برین جواب می دہد

رازدانِ خیر و شر گشتم ز فقر
زنده و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آن فقرے که داند راه را
بیند از نورِ خودی الله را

اندرونِ خویش جوید لا اِلٰه
در تهِ شمشیر گوید لا اِلٰه

فکرِ جان کن چون زنان بر تن متن
همچو مردان گوے در میدان فگن

سلطنت اندر جهانِ آب و گل
قیمتِ او قطرهٔ از خونِ دل

مومنان زیرِ سپهرِ لاجورد
زنده از عشق اند نے از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟
این شعاعِ آفتابِ مصطفےٰ ست

زندهٔ تا سوزِ او در جانِ تست
این نگه دارندهٔ ایمانِ تست

باخبر شو از رموزِ آب و گل
پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل

دل ز دین سرچشمهٔ قوّت است
دین همه از معجزاتِ صحبت است

دین مجو اندر کتب اے بے خبر
علم و حکمت از کتب، دین از نظر

بوعلی دانندهٔ آب و گل است
بے خبر از خستگیهاے دل است

نیش و نوشِ بوعلی سینا بهل — چاره سازِ بهائے دل از اہلِ دل
مصطفیٰ بحر است و موجِ او بلند — خیز و این دریا بجوئے خویش بند
ملتے بر ساحلش پیچیدۂ — لطمہ ہائے موجِ او نادیدۂ!
یک زمان خود را بدریا در فگن — تا روانِ رفتہ باز آید بہ تن
اے مسلمان جز براہِ حق مرو — نا امید از رحمتِ عامے مشو
پردہ بگزار آشکارائی گزین — تا بلرزد از سجودِ تو زمین
دوش دیدم فطرتِ بیتاب را — روحِ آن ہنگامۂ اسباب را
چشمِ او بر زشت و خوبِ کائنات — در نگاہِ او غیوبِ کائنات
دستِ او با آب و خاک اندر ستیز — آن بہم پیوستہ و این ریز ریز
گفتمش در جستجوئے کیستی؟ — در تلاشش تارو پوئے کیستی؟
گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن — آدمے نو سازم از خاکِ کہن
مشتِ خاکے را بصد رنگ آزمود — پے بہ پے تابید و سنجید و فزود
آخر او را آب و رنگِ لالہ داد — لا إلٰہ اندر ضمیرِ او نہاد
باش تا بینی بہارِ دیگرے — از بہارِ پاستان رنگین ترے
ہر زمان تدبیر ہا دارد رقیب — تا نگیری از بہارِ خود نصیب
بر درونِ شاخِ گل دارم نظر — غنچہ ہا را دیدہ ام اندر سفر!
لالہ را در وادی و کوہ و دمن — از دمیدن باز نتوان داشتن

بشنود مردے کہ صاحب جستجوست
نغمہ را کو ہنوز اندر گلوست!

بر مزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیزد از دل نالہ ہا بے اختیار — آہ! آن شہرے کہ اینجا بود یار!
آن دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست — آن شکوہ و فال و فر افسانہ ایست
گنبدے! در طوف او چرخ برین — تربتِ سلطان محمود است این!
آن کہ چون کودک لب از کوثر بشست — گفت در گہوارہ نامِ او نخست
برقِ سوزان تیغِ بے زنہارِ او — دشت و در لرزندہ از یلغارِ او
زیرِ گردون آیت اللہ ایتش — قدسیان قرآن سرا بر تربتش
شوخیٔ فکرم مرا از من ربود — تا نبودم در جہانِ دیر و زود
رخ نمود از سینہ ام آن آفتاب — پرہ وگیہا از فروغش بے حجاب
مہرِ گردون از جلالش در رکوع — از شعاعش دوش می گردد طلوع!
وارہیدم از جان چشم و گوش — فاش چون امروز دیدم صبحِ دوش
شہرِ غزنین ایک بہشتِ رنگ و بو — آبجوہا نغمہ خوان در کاخ و کو
قصرہائے او قطار اندر قطار — آسمان با قبہ ہایش ہم کنار
نکتہ سنجِ طوس را دیدم بہ بزم — لشکرِ محمود را دیدم بہ رزم

روح سیرِ عالمِ اسرار کرد
تا مرا شوریدهٔ بیدار کرد

آن همه مشتاقی و سوز و سرور
در سخن چون رندِ بے پروا جسور

تخمِ اشکے اندران ویرانه کاشت
گفتگوها با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمیِ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدۂ در ویرانۂ غزنی

لاله بهرِ یک شعاعِ آفتاب
دارد اندر شاخ چندین پیچ و تاب

چون بهار او را کند عریان و فاش
گویدش جز یک نفس اینجا مباش!

هر دو آمد یک دگر را ساز و برگ
من ندانم زندگی خوشتر که مرگ!

زندگی همسم مصافِ نیش و نوش
رنگ و نم امروز را از خونِ دوش!

الامان از مکرِ ایام الامان
الامان از صبح و از شام الامان!

اے خدا اے نقشبندِ جان و تن
با تو این شوریده دارد یک سخن

فتنه ها بینم درین دیرِ کهن
فتنه ها در خلوت و در انجمن

عالم از تقدیرِ تو آمد پدید
یا خدائے دیگر او را آفرید!

ظاهرش صلح و صفا باطن ستیز
اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!

صدق و اخلاص و صفا باقی نماند
"آن قدح بشکست و آن ساقی نماند"

چشمِ تو بر لاله رویانِ فرنگ
آدم از افسونِ شان بی‌آب و رنگ

از که گیری ربط و ضبطِ این کائنات؟
ای شهیدِ عشوهٔ لات و منات!

مردِ حق آن بندهٔ روشن نفس
نائبِ تو در جهان او بود و بس

او به بندِ نقره و فرزند و زن
گر توانی سومناتِ او شکن

این مسلمان از پرستارانِ کیست؟
در گریبانش یکی هنگامه نیست!

سینه‌اش بی‌سوز و جانش بی‌خروش
او سرافیل است و صورِ او خموش!

قلبِ او نامحکم و جانش نژند
در جهان کالای او نا ارجمند

در مصافِ زندگانی بی‌ثبات
دارد اندر آستین لات و منات

مرگ را چون کافران داند هلاک
آتشِ او کم بها مانندِ خاک!

شعله‌ای از خاکِ او باز آفرین
آن طلب آن جستجو باز آفرین

باز جذبِ اندرون او را بده
آن جنونِ ذوفنون او را بده

شرق را کن از وجودش استوار
صبحِ فردا از گریبانش برآر!

بحرِ احمر را بچوبِ او شگاف
از شکوهش لرزه افگن بقاف!

قندهار و زیارتِ خرقهٔ مبارک

قندهار آن کشورِ مینو سواد
اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد

رنگ ہا بو ہا ہوا ہا آب ہا
آب ہا تابنده چون سیماب ہا

لاله ہا در خلوتِ کہسار ہا
نار ہا یخ بسته اندر نار ہا

کوئے آن شہر است ما را کوئے دوست!
ساربان بر بند محمل سوئے دوست

می سرائیم دیگر از یاران نجد
از نوائے ناقه را آرم به وجد!

غزل

از دیرِ مغان آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لَا بودم از بادهٔ اِلَّا مست!

دانم که نگاهِ او ظرفِ ہمه کس بیند
کرد است مرا ساقی از عشوه و ایما مست!

وقت است که بگشایم میخانهٔ رومی باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

این کارِ حکیمے نیست، دامانِ کلیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست، یک بندۂ دریا مست!
دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد
میرد بخیابان ہا این لالۂ صحرا مست!
از حرفِ دل آویزش اسرارِ حرم پیدا
دی کافرکے دیدم در وادیٔ بطحا مست!

سینا است کہ فاران است؟ یارب چہ مقام است این؟
ہر ذرۂ خاکِ من چشمے است تماشا مست!

خرقۂ آن برزخ لَا یَبْغِیَان[۱] — دیدمش در نکتۂ "لی خرقتان"[۲]
دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل — در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل
عقل را او صاحبِ اسرار کرد — عشق را او تیغِ جوہر دار کرد
کاروانِ شوق را او منزل است — ما ہمہ یک مشت خاکیم او دل است
آشکارا دیدنش اسرائے[۳] ماست — در ضمیرش مسجدِ اقصائے ماست
آمد از پیراہنِ او بوئے او — داد ما را نعرۂ اَللّٰہ ھُو

---

[۱] بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَان: تلمیح بہ آیۂ قرآنی۔ [۲] لِی خِرْقَتَانِ اَلْفَقْرُ وَالْجِهَادُ۔ (حدیث) [۳] اسرائے: تلمیح بآیۂ قرآنی۔

با دلِ من شوق بے پروا چه کرد!
بادهٔ پر زور با مینا چه کرد!
رقصد اندر سینه از زورِ جنون
تا ز راهِ دیده می آید برون!
گفت من جبریلم و نورِ مبین
پیش ازین او را ندیدم این چنین!
شعرِ رومی خواند و خندید و گریست
یا رب این دیوانهٔ فرزانه کیست!
در حرم با من سخن رندانه گفت
از مے و مغ زاده و پیمانه گفت!
گفتمش این حرفِ بیباکانه چیست
لب فرو بند این مقامِ خامشی است
من ز خونِ خویش پروردم ترا
صاحبِ آهِ سحر کردم ترا
باز یاب این نکته را اے نکته رس
عشقِ مردان ضبطِ احوال است و بس
گفت عقل و هوش آزارِ دل است!
مستی و وارفتگی کارِ دل است!
نعره ها زد تا فتاد اندر سجود
شعلهٔ آوازِ او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرتِ احمد شاه بابا علیه الرّحمة
مؤسّسِ ملّتِ افغانیه

تربتِ آن خسروِ روشن ضمیر
از ضمیرش ملّتے صورت پذیر
گنبدِ او را حرم داند سپهر
با فروغ از طوفِ او سیمائے مهر

مثلِ فاتح[1] آن امیرِ صف شکن ‏ ‏ سکۂ زد ہم باقلیمِ سخن
ملتے را داد ذوقِ جستجو ‏ ‏ قدسیان تسبیح خوان بر خاکِ او
از دل و دستِ گہر ریزے کہ داشت ‏ ‏ سلطنت ہا بردہ بے پروا گزاشت
نکتہ سنج و عارف و شمشیر زن ‏ ‏ روحِ پاکش با من آمد در سخن
گفت من دانم مقامِ تو کجاست ‏ ‏ نغمۂ تو خاکیان را کیمیاست
خشت و سنگ از فیضِ تو دارائے دل ‏ ‏ روشن از گفتارِ تو سینائے دل
پیش ما اے آشنائے کوئے دوست ‏ ‏ یک نفس بنشین کہ داری بوئے دوست
اے خوش آن کو از خودی آئینہ ساخت ‏ ‏ و اندران آئینہ عالم را شناخت
پیر گردید این زمین و این سپہر ‏ ‏ ماہ کور از کور چشمیہائے مہر
گرمئ ہنگامۂ می بایدش ‏ ‏ تا بخستین رنگ و بو باز آیدش
بندۂ مومن سرافیلی کند ‏ ‏ بانگ او ہر کہنہ را برہم زند
اے ترا حق داد جانِ ناشکیب ‏ ‏ تو ز سرِّ ملک و دین داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گو
باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گو

---

[1] سلطان محمد فاتح فاتحِ قسطنطنیہ۔

خطاب به پادشاهِ اسلام اعلیٰ حضرت ظاہر شاہ

اَیَّدَہُ اللّٰہُ بِنَصْرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست
سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست

خسروی را از وجودِ تو عیار
سطوتِ تو ملک و دولت را حصار

از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر
تختِ احمد شاہ را شانے دگر

سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ
از دل و از آرزو بیگانہ بہ

آب گون تیغے کہ داری در کمر
نیم شب از تاب او گردد سحر

نیک می دانم کہ تیغِ نادر است
من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر
از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہین تیز تر
گردِ این ملکِ خداداد اے نگر

این کہ می بینیم از تقدیر کیست؟
چیست آن چیزے کہ می باید نیست و؟

روز و شب آئینۂ تدبیرِ ماست
روز و شب آئینۂ تقدیرِ ماست

باتو گویم اے جوانِ سخت کوش | چیست فردا؟ دخترِ امروز و دوش!
هر کہ خود را صاحبِ امروز کرد | گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد
او جہانِ رنگ و بو را آبروست | دوش ازو فردا ازو امروز ازوست!
مردِ حق سرمایۂ روز و شب است | زانکہ او تقدیرِ خود را کوکب است
بندۂ صاحب نظر پیرِ اُمم | چشمِ او بینائے تقدیرِ اُمم
از نگاہش تیز تر شمشیر نیست | ما ہمہ نخچیر، او نخچیر نیست!
لرزد از اندیشۂ آن پختہ کار | حادثات اندر بطونِ روزگار!
چون پدر اہلِ ہنر را دوست دار | بندۂ صاحب نظر را دوست دار
ہمچو آن خلد آشیان بیدار زی | سخت کوش و پُردم و کرّار زی
می شناسی معنیٔ کرّار چیست؟ | این مقامے از مقاماتِ علیؓ ست
امتان را در جہانِ بے ثبات | نیست ممکن جز بہ کرّاری حیات
سرگذشتِ آلِ عثمان را نگر | از فریبِ غربیان خونین جگر
تا ز کرّاری نصیبے داشتند | در جہانِ دیگر علم افراشتند
مسلمِ ہندی چرا میدان گذاشت؟ | ہمّتِ او بوئے کرّاری نداشت!
مشتِ خاکش آنچنان گردید سرد | گرمیٔ آوازِ من کارے نکرد!
ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست | قاہری با دلبری در خونِ تست
اے فروغِ دیدۂ برنا و پیر | سرّ کار از ہاشم و محمود گیر

هم ازان مردے[۱] که اندر کوه و دشت — حق ز تیغِ او بلند آوازه گشت
روزها شب‌ها تپیدن می‌توان — عصرِ دیگر آفریدن می‌توان
صد جهان باقی است در قرآن هنوز — اندر آیاتش یکے خود را بسوز
باز افغان را ازان سوزے بده — عصرِ او را صبحِ نوروزے بده
ملتے گم گشتهٔ کوه و کمر — از جبینش دیده‌ام چیزے دگر
زانکه بود اندر دلِ من سوز و درد — حق ز تقدیرش مرا آگاه کرد
کار و بارش را نکو سنجیده‌ام — آنچه پنهان است پیدا دیده‌ام
مردِ میدان زنده از الله هو است — زیرِ پاے او جهانِ چار سو است!
بندهٔ کو دل بغیر الله نه بست — می‌توان سنگ از زجاجِ او شکست
او نه گنجد در جهانِ چون و چند — تهمتِ سائل باین دریا مبند

چون ز روے خویش برگیرد حجاب
او حساب است و ثواب است و عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است — این دو قوت اعتبارِ ملت است
آن فتوحاتِ جهانِ ذوق و شوق — این فتوحاتِ جهانِ تحت و فوق
هر دو انعامِ خداے لایزال — مومنان را آن جمال است این جلال!
حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست — اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

---

۱ والاحضرت شاه ولی خان.

نیک اگر بینی مسلمان زاده است   این گہر از دستِ ما افتاده است
چون عرب اندر اروپا پر کشاد   علم و حکمت را بنا دیگر نہاد
دانہ آن صحرانشینان کاشتند   حاصلش افرنگیان برداشتند
این پری از شیشۂ اسلافِ ماست   باز صیدش کن کہ او از قافِ ماست
لیکن از تہذیبِ لادینے گریز   زانکہ او با اہلِ حق دارد ستیز
فتنہ ہا این فتنہ پرداز آورد   لات و عزّیٰ در حرم باز آورد
از فسونش دیدۂ دل نابصیر   روح از بے آبیِ او تشنہ میر!
لذّتِ بیتابی از دل می برد   بلکہ دل زین پیکرِ گل می برد

کہنہ دزدے غارتِ او برملاست
لالہ می نالد کہ داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور   باز گویم آنچہ گفتم در زبور

"مردن و ہم زیستن اے نکتہ رس
این ہمہ از اعتبارات است و بس
مردِ کر سوزِ نوا را مردہ
لذّتِ صوت و صدا را مردہ
پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زندہ در گور است کور

روح باحق زنده و پاینده است
ورنه این را مرده آن را زنده است
آنکه حیٌّ لایموت آمد حق است
زیستن باحق حیاتِ مطلق است
هر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست"

برخور از قرآن اگر خواهی ثبات — در ضمیرش دیده ام آبِ حیات
می دهد مارا پیامِ لَاتَخَف — می رساند بر مقامِ لَاتَخَف
قوّتِ سلطان و میر از لَا اِلٰه — هیبتِ مردِ فقیر از لَا اِلٰه
تا دو تیغِ لَا و اِلَّا داشتیم — مَاسِوَا الله را نشان نگذاشتیم!
خاوران از شعلهٔ من روشن است — اے خنک مردے کہ در عصرِ من است
از تب و تابم نصیبِ خود بگیر — بعد ازین ناید چو من مردِ فقیر!
گوهرِ دریائے قرآن سفته ام — شرحِ رمزِ صِبْغَةَ الله گفته ام
با مسلمانان غمے بخشیده ام — کهنه شاخے را نمے بخشیده ام
عشقِ من از زندگی دارد سراغ — عقل از صهبائے من روشن ایاغ
نکته هائے خاطر افروزے کہ گفت؟ — با مسلمان حرفِ پرسوزے کہ گفت؟
همچو نے نالیدم اندر کوه و دشت — تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم وا سوختم آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لَا اِلٰہ در شرابِ من سرورِ لَا اِلٰہ

فکرِ من گردون مسیر از فیضِ اوست جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام
تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام

~~~
~~~

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

بخوانندۂ این کتاب

سپاہ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است

زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنون قباست کہ موزون بقامتِ خرد است

بہ آن مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است

گمان مبر کہ خرد را حساب و میزان نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہید

پیر رومی مرشدِ روشن ضمیر — کاروانِ عشق و مستی را امیر
منزلش برتر ز ماه و آفتاب — خیمه را از کهکشان سازد طناب
نورِ قرآن درمیانِ سینه اش — جامِ جم شرمندهٔ آئینه اش
از نئے آن نے نوازِ پاک زاد — باز شورے در نهادِ من فتاد
گفت جانها محرمِ اسرار شد — خاور از خوابِ گران بیدار شد
جذبه هائے تازه او را داده اند — بند هائے کهنه را بکشاده اند
جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ — کس نکو ننشست در نارِ فرنگ
باش مانندِ خلیل اللہ مست — هر کهن بتخانه را باید شکست
امتان را زندگی جذبِ درون — کم نظر این جذب را گوید جنون

هیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد
بے جنونِ ذوفنون کارے نکرد

مومن از عزم و توکّل قاہر است
گر ندارد این دو جوہر کافر است

خیر را او باز میداند ز شر
از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریزہ ریزہ
در گریبانش ہزاران رستخیز

تا مے از میخانۂ من خوردۂ
کہنگی را از تماشا بردۂ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش
در میانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جان آگاہ نیست
دینِ او جز حبِّ غیر اللہ نیست

فلسفی این رمز کم فہمیدہ است
فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد
پس ندید الّا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آن مردے کہ دل با کس نداد
بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

شعرِ شیری را نہ فہمد گاؤ میش
جز بہ شیران کم بگو اسرارِ خویش

با حریفِ سفلہ نتوان خورد مے
گرچہ باشد پادشاہِ روم و رے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد
بہ کہ مردے ناکسے او را خرد

اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس
بوریا بافانِ اطلس ناشناس

انجمی مردے چہ خوش شعرے سرود
سوزد از تاثیرِ او جان در وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا
بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست بازگوی — اہلِ حق را زین دو حکمت بازگوی
"غم خور و نانِ غم افزایان مخور — (رومی) زانکہ عاقل غم خورد کودک شکر"
خرقۂ خود بار است بر دوشِ فقیر — چون صبا جز بوئے گل سامان مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیہم ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گل برگے بریز

سرِّ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست — روحِ مومن ہیچ می دانی کہ چیست
قطرۂ شبنم کہ از ذوقِ نمود — عقدۂ خود را بدستِ خود کشود
از خودی اندر ضمیرِ خود نشست — رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست
رخ سوئے دریائے بے پایاں نکرد — خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچۂ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر — می کنی ہر ذرہ را روشن ضمیر
از تو این سوز و سرور اندر وجود — از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود
می رود روشن تر از دستِ کلیم — زورقِ زرّینِ تو در جوئے سیم
پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد — لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لاله را سوزِ درون از فیضِ تست — در رگِ او موجِ خون از فیضِ تست
نرگسان[1] صد پرده را برمی درد — تا نصیبے از شعاعِ تو برد
خوش بیا صبحِ مراد آوردهٔ — هر شجر را نخلِ سینا کردهٔ
تو فروغِ صبح و من پایانِ روز — در ضمیرِ من چراغے برفروز
تیره خاکم را سراپا نور کن — در تجلّی ہائے خود مستور کن
تا بروز آرم شبِ افکارِ شرق — برفروزم سینهٔ احرارِ شرق
از نوائے پخته سازم خام را — گردشِ دیگر دہم ایّام را
فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ — از سرودِ من بگیرد آب و رنگ
زندگی از گرمیِ ذکرست و بس — حرّیت از عفّتِ فکرست و بس
چون شود اندیشهٔ قومے خراب — ناسره[2] گردد بدستش سیمِ ناب
میرد اندر سینه اش قلبِ سلیم — در نگاہِ او کج آید مستقیم
برکران از حرب و ضربِ کائنات — چشمِ او اندر سکون بیند حیات
موج از دریاش کم گردد بلند — گوہرِ او چون خزف نا ارجمند

پس نخستین بایدش تطہیرِ[3] فکر
بعد ازان آسان شود تعمیرِ فکر

۱ے مزید علیہ نرگس ۔ ۲ے کھوٹی ۔ ۳ے پاک کرنا ۔

حکمتِ کلیمی

تا نبوّت حکمِ حق جاری کند — پشتِ[1] پا بر حکمِ سلطان می زند
در نگاہش قصرِ سلطان کہنہ دیر — غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر
پختہ سازد صحبتش ہر خام را — تازہ غوغائے دہد ایّام را
درسِ او اللہ بس باقی ہوس — تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس
از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک — در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک
معنیٔ جبریل و قرآن است او — فطرة اللہ را نگہبان است او
حکمتش برتر ز عقلِ ذوفنون — از ضمیرش امّتے آید برون
حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج — بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج
از نگاہش فرودین خیزد ز دَے — دُردِ ہر خُم تلخ تر گردد ز مَے
اندر آہِ صبحگاہِ او حیات — تازہ از صبحِ نمودش کائنات
بحر و بر از زورِ طوفانش خراب — در نگاہِ او پیامِ انقلاب
درسِ[2] لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ می دہد — تا دلے در سینۂ آدم نہد
عزم و تسلیم و رضا آموزدش — در جہان مثلِ چراغ افروزدش

---

[1] پشت پا زدن: ٹھکرا دینا۔ [2] تلمیح بہ آیہ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَا ہُمْ یَحْزَنُوْنَ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

من نمی دانم چه افسون می کند　　روح را در تن دگرگون می کند
صحبتِ او هر خزف را دُر کند　　حکمتِ او هر تهی را پُر کند
بندهٔ درمانده را گوید که خیز　　هر کهن معبود را کن ریز ریز
مردِ حق! افسونِ این دیرِ کهن　　از دو حرف رَبِّیَ الْاَعْلیٰ شکن
فقر خواهی از تهی دستی منال　　عافیت در حال نے در جاه و مال
صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد　　نے زر و سیم و قماشِ سرخ و زرد
بگذر از کاؤس و کَے اے زنده مرد　　طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد
از مقامِ خویش دور افتادهٔ　　کرگسی کم کن که شاهین زادهٔ
مرغک اندر شاخسارِ بوستان　　بر مرادِ خویش بندد آشیان
تو که داری فکرتِ گردون مسیر　　خویش را از مرغکے کمتر مگیر
دیگر این نُه آسمان تعمیر کن　　بر مرادِ خود جهان تعمیر کن
چون فنا اندر رضائے حق شود　　بندهٔ مؤمن قضائے حق شود
چارسوئے با فضائے نیلگون　　از ضمیرِ پاکِ او آید برون
در رضائے حق فنا شو چون سلف　　گوهرِ خود را برون آر از صدف
در ظلامِ این جهانِ سنگ و خشت　　چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت
تا نگیری از جلالِ حق نصیب　　هم نیابی از جمالِ حق نصیب
ابتدائے عشق و مستی قاهری است　　انتهائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مؤمن از کمالاتِ وجود / او وجود و غیرِ او هر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لا اِلٰہ

جز بکامِ او نگردد مهر و ماه

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دین کردم عیان / حکمتِ اربابِ کین را هم بدان

حکمتِ اربابِ کین مکر است و فن / مکر و فن؟ تخریبِ جان تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دین آزادهٔ / از مقامِ شوق دور افتادهٔ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام / تا بکامِ خواجه اندیشد غلام!

شیخِ ملّت با حدیثِ دلنشین / بر مرادِ او کند تجدیدِ دین

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم / کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتهٔ تدبیرِ غیر / کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر / از وجودِ خود نگردد با خبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد / در ضمیرش آرزوها زاد و مرد

بے نصیب آمد از اولادِ غیور / جان به تن چون مردهٔ در خاکِ گور

از حیا بیگانه پیرانِ کهن / نوجوانان چون زنان مشغولِ تن

در دلِ شان آرزوها بے ثبات / مرده زایند از بطونِ[1] امهات[2]

---

[1] جمع بطن ـ پیٹ ـ [2] جمع اُم ـ مادر ـ

دخترانِ او بزلفِ خود اسیر — شوخ چشم و خودنما و خرده گیر
ساخته، پرداخته، دل باخته — ابروان مثلِ دو تیغِ آخته
ساعدِ سیمینِ شان عیشِ نظر — سینهٔ ماهی بموج اندر نگر
ملّتے خاکسترِ او بے شرر — صبحِ او از شامِ او تاریک تر
هر زمان اندر تلاشِ ساز و برگ — کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ
منعمانِ او بخیل و عیش دوست — غافل از مغزند و اندر بندِ پوست
قوّتِ فرمان روا معبودِ او — در زیانِ دین و ایمان سودِ او
از حدِ امروزِ خود بیرون نجست — روزگارش نقشِ یک فردا نبست
از نیاگان دفترے اندر بغل — الامان از گفته هائے بے عمل!
دینِ او عهدِ وفا بستن بغیر — یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آه قومے دل ز حق پرداخته
مُرده مرگِ خویش را نشناخته

لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ

نکتهٔ می گویم از مردانِ حال — امّتان را لَا جلال اِلَّا جمال
لَا و اِلَّا احتسابِ کائنات — لَا و اِلَّا فتحِ بابِ کائنات
هر دو تقدیرِ جهانِ کاف و نون — حرکت از لَا زاید از اِلَّا سکون

تا نہ رمزِ لَا اِلٰہ آید بدست — بندِ غیر اللہ را نتوان شکست

در جہان آغازِ کار از حرفِ لَاست — این نخستین منزلِ مردِ خداست

ملتے کز سوزِ او یک دم تپید — از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لَا گفتن حیات — تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریبان چاک نیست — در خورِ این شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد — می کند صد رہ نشین را رہ نورد

بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟ — تخمِ لَا در مشتِ خاکِ او بریز

ہر کہ را این سوز باشد در جگر — ہولش از ہولِ قیامت بیشتر

لَا مقامِ ضربہائے پے بہ پے — این غوِ[۱] رعد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا برون آئی ز گردابِ وجود

با تو می گویم ز ایامِ عرب — تا بدانی پختہ و خامِ عرب

ریز ریز از ضربِ او لات و منات — در جہات آزاد از بندِ جہات

ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او — قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

گاہ دشت از برق و بارانش بدرد — گاہ بحر از زورِ طوفانش بدرد

عالمے در آتشِ او مثلِ خس — این ہمہ ہنگامۂ لَا بود و بس

---

۱ بجلی کی کڑک۔

اندرین دیرِ کہن پیہم تپید — تا جہانے تازہ آمد پدید
بانگِ حق از صبح خیز یہائے اوست — ہر چہ ہست از تخم ریزیہائے اوست
اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند — از کنارِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ بشست
از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رست

ہمچنان بینی کہ در دورِ فرنگ — بندگی با خواجگی آمد بجنگ
روس را قلب و جگر گردیدہ خون — از ضمیرش حرفِ لَا آمد برون
آن نظامِ کہنہ را برہم زد است — تیز نیشے بر رگِ عالم زد است
کردہ ام اندر مقاماتش نگہ — لا سلاطین، لا کلیسا، لَا اِلٰہ
فکرِ او در تندبادِ لَا بماند — مرکبِ خود را سوئے اِلَّا نراند
آیدش روزے کہ از زورِ جنون — خویش را زین تندباد آرد برون
در مقامِ لَا نیاساید حیات — سوئے اِلَّا می خرامد کائنات
لَا و اِلَّا سازو برگِ امتان — نفیِ بے اثبات مرگِ امتان
در محبت پختہ کے گردد خلیل — تا نگردد لَا سوئے اِلَّا دلیل[1]
اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن — نعرۂ لَا پیشِ نمرودے بزن
این کہ می بینی نیرزد با دو جو — از جلالِ لَا اِلٰہ آگاہ شو

---

[1] راہ نما

هر که اندر دستِ او شمشیرِ لا ست
جمله موجودات را فرمانرواست

فقر

چیست فقر ای بندگانِ آب و گل — یک نگاهِ راه بین، یک زنده دل
فقر کارِ خویش را سنجیدن است — بر دو حرفِ لا اله پیچیدن است
فقر خیبر گیر با نانِ شعیر — بستهٔ فتراکِ او سلطان و میر
فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست — ما امینیم این متاعِ مصطفیٰ ست
فقر بر کرّوبیان شبخون زند — بر نوامیس[1] جهان شبخون زند
بر مقامِ دیگر اندازد ترا — از زجاج الماس می سازد ترا
برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم — مردِ درویشی نگنجد در گلیم
گرچه اندر بزم کم گوید سخن — یک دمِ او گرمیِ صد انجمن
بی پران را ذوقِ پروازی دهد — پشه را تمکینِ شهبازی دهد
با سلاطین در فتد مردِ فقیر — از شکوهِ بوریا لرزد سریر
از جنون می افگند هوئی به شهر — وارهاند خلق را از جبر و قهر
می نگیرد جز به آن صحرا مقام — کاندرو شاهین گریزد از حمام

---

[1] جمع ناموس مراد قدرت کی پوشیده قوتیں۔

قلبِ او را قوت از جذب و سلوک　　پیشِ سلطان نعرهٔ او لا ملوک
آتشِ ما سوزناک از خاکِ او　　شعله ترسد از خس و خاشاکِ او
بر نیفتد ملتے اندر نبرد　　تا درو باقیست یک درویش مرد
آبروئے ما ز استغنائے اوست　　سوزِ ما از شوق بے پروائے اوست
خویشتن را اندر این آئینہ بین　　تا ترا بخشند سلطانِ مبین

حکمتِ دین دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دین بے نیازی ہائے فقر

مومنان را گفت آن سلطانِ دین ؐ　　مسجدِ[1] من این ہمہ روئے زمین
الامان از گردشِ نُہ آسمان　　مسجدِ مومن بدستِ دیگران
سخت کوشد بندهٔ پاکیزه کیش　　تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش
اے کہ از ترکِ جہان گوئی مگو　　ترکِ این دیرِ کہن تسخیرِ او
راکبش بودن ازو وارستن است　　از مقامِ آب و گل بر جستن است
صیدِ مومن این جہانِ آب و گل　　باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟
حل نہ شد این معنیٔ مشکل مرا　　شاہین از افلاک بگریزد چرا
وائے آن شاہین کہ شاہینی نکرد　　مرغکے از چنگ او نامد بدرد

---

[1] تلمیح ہے حضور رسالت مآب ؐ کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

در کنشامے[1] ماند نار و سرنگون
پر نہ زد اندر فضائے نیلگون

فقرِ قرآن احتسابِ ہست و بود
نے رباب و مستی و رقص و سرود

فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات
بندہ از تاثیرِ او مولا صفات

فقرِ کافر خلوتِ دشت و درست
فقرِ مومن لرزۂ بحر و براست!

زندگی آن را سکونِ غار و کوہ
زندگی این را ز مرگِ باشکوہ!

آن خدا را جستن از ترکِ بدن
این خودی را بر فسانِ حق زدن

آن خودی را کشتن و وا سوختن
این خودی را چون چراغ افروختن

فقر چون عریان شود زیرِ سپہر
از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریان گرمیٔ بدر و حنین
فقرِ عریان بانگِ تکبیرِ حسین رضؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند
آن جلال اندر مسلمانی نماند

وائے ما اے وائے این دیرِ کہن
تیغِ لا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جوان
این جہانِ کہنہ در باز اے جوان

تا کجا بے غیرتِ دین زیستن
اے مسلمان مردن است این زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را
جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

---

[1] باز کے رہنے کی جگہ

بر عیارِ مصطفیٰ خود را زند
تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ زان قومے کہ از پا بر فتاد
میر و سلطان زاد و درویشے نزاد

داستانِ او مپرس از من کہ من
چون بگویم آنچہ ناید در سخن

در گلویم گریہ ہا گردد گرہ
این قیامت اندرون سینہ بہ

مسلم این کشور از خود نا امید
عمر ہا شد با خدا مردے ندید

لاجرم از قوّتِ دین بدظن است
کاروانِ خویش را خود رہزن است

از سہ قرن[۱] این امّتِ خوار و زبون
زندہ بے سوز و سرورِ اندرون

پست فکر و دون نہاد و کور ذوق
مکتب و ملائے او محرومِ شوق

زشتیِ اندیشہ او را خوار کرد
افتراق[۲] او را ز خود بیزار کرد

تا نداند از مقام و منزلش
مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر
خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

بندۂ رد کردۂ مولاست او
مفلس و قلاش و بے پرواست او

نے بکف مایۂ کہ سلطانے برد
نے بدل نورے کہ شیطانے برد

شیخ او لردِ[۳] فرنگی را مرید
گرچہ گوید از مقامِ بایزید

گفت دین را رونق از محکومی است
زندگانی از خودی محرومی است

۱؎ صدی۔ ۲؎ پراگندگی۔ ۳؎ انگریزی لفظ لارڈ کا مفرس۔

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد — می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!
عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد — از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد
سوزِ او تا از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
باطنِ این عصر را نشناختی — داوِ اولِ[1] خویش را در باختی
تا دماغِ تو بہ پیچاکش فتاد — آرزوئے زندہ در دل نزاد
احتسابِ خویش کن از خود مرو — یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو
تا کجا این خوف و وسواس و ہراس — اندرین کشور مقامِ خود شناس
این چمن دارد بسے شاخِ بلند — بر نگونِ شاخ آشیانِ خود مبند
نغمہ داری در گلوے بے خبر — جنسِ خود بشناس و با زاغان مپر
خویشتن را تیزیِ شمشیر دہ — باز خود را در کفِ تقدیر نہ
اندرونِ تست سیلِ بے پناہ — پیشِ او کوہِ گران مانندِ کاہ
سیل را تمکین[2] ز نا آسودن است — یک نفس آسودنش نابودن است
من نہ ملّا، نے فقیہِ نکتہ ور — نے مرا از فقر و درویشی خبر

۱؎ داوِ اوّل الخ یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔
۲؎ تمکین: وقار، شان و شوکت۔

در رهِ دین تیز بین و سست گام | پختۂ من خام و کارم نا تمام
تا دلِ پُراضطرابم داده اند | یک گره از صد گره بکشاده اند

از تب و تابم نصیب خود بگیر
بعد ازین نا ید چو من مردِ فقیر

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لَاتَخَف[1] | ما بہ میدان سر بجیب او سر بہ کف
مردِ حُر از لَا اِلٰہ روشن ضمیر | می نہ گردد بندۂ سلطان و میر
مردِ حُر چون اشتران بارے برد | مردِ حُر بارے برد خارے خورد
پائے خود را آنچنان محکم نہد | نبضِ رہ از سوزِ او بر می جہد
جانِ او پایندہ تر گردد ز موت | بانگِ تکبیرش برون از حرف و صوت
ہر کہ سنگِ راہ را داند زجاج | گیرد آن درویش از سلطان خراج
گرمیِ طبعِ تو از صہبائے اوست | جوئے تو پروردہ دریائے اوست
پادشاہان در قباہائے حریر | زرد رو از سہمِ آن عریان فقیر
سرِّ دین ما را خبر او را نظر | او درونِ خانہ ما بیرونِ در

---

[1] لَا تَخَف: تلمیح آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

با کلیسا دوست، با مسجد فروش! / او ز دستِ مصطفیٰ پیمانہ نوش

نے مغان را بندہ نے ساغر بدست / ما تہی پیمانہ او مستِ الست

چہرۂ گل از نمِ او احمر است / ز آتشِ ما دودِ او روشن تر است!

دارد اندر سینہ تکبیرِ اُمم / در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم

قبلۂ ما گہ کلیسا گاہ دیر / او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدہٗ / او نگنجد در جہانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما بفکرِ ساز و برگ / آخرِ ما چیست؟ تلخیہائے مرگ!

در جہانِ بے ثبات او را ثبات / مرگ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل / گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن / او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایان کوچہ گرد و فاقہ مست / فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما بکاہے اسیرِ گرد باد / ضربش از کوہِ گران جوئے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو / خانہ ویران باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گرد گرد / زندہ شو از صحبتِ آن زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است / صحبتِ مردانِ حُر آدم گر است

ہرِ حر دریائے ژرف[۵۱] و بیکران / آب گیر از بحر و نے از ناودان[۵۲]

---

۵۱ عمیق، گہرا۔ ۵۲ پرنالہ

سینۂ این مردمی جوشد چو دیگ
پیشِ او کوہ گران یک تودہ ریگ!

روزِ صلح آن برگ و سازِ انجمن
ہم چو بادِ فرودین اندر چمن

روزِ کین آن محرمِ تقدیرِ خویش
گور خود می کند از شمشیرِ خویش!

ای سرت گردم گریز از ما چو تیر
دامنِ او گیر و بیتابانہ گیر

می نہ روید تخمِ دل از آب و گل
بی نگاہی از خداوندانِ دل

اندرین عالم نیرزی با خسی
تا نیاویزی بدامانِ کسی!

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ روم آموختم
خویش را در حرفِ او وا سوختم

مال را گر بہرِ دین باشی حمول
(رومی) نِعْمَ مَالٌ صَالِحٌ[1] گوید رسول

گر نداری اندرین حکمت نظر
تو غلام و خواجۂ تو سیم و زر

از تہی دستان کشاد امتنان
از چنین منعم فسادِ امتنان

جدّت، اندر چشمِ او خوار است و بس
گہنگی را او خریدار است و بس

در نگاہش ناصواب آمد صواب
ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

---

[1] نعم مال صالح: حدیث نبوی ہے. مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پر خرچ کرنے کے لیے جمع کیا جائے تو وہ مال صالح ہے.

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد
آبروئے دخترِ مزدور خورد

در حضورش بندہ می نالد چو نے
برلبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادہ و نے در سبوست
کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آن منعم کہ چون درویش زیست
در چنین عصرے خدا اندیش زیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال
بر جماعت زیستن گردد وبال

آہ یورپ زین مقام آگاہ نیست
چشمِ او ینظر بنور اللہ نیست[۱]

او نداند از حلال و از حرام
حکمتش خام است و کارش نا تمام

امتے بر امتے دیگر چرد
دانہ این می کارد آن حاصل برد

از ضعیفان نان ربودن حکمت است
از تنِ شان جان ربودن حکمت است

شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است
پردۂ آدم دری سوداگری است

این بنوک[۲] این فکرِ چالاکِ یہود
نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد این نظام
دانش و تہذیب و دین سودائے خام

---

[۱] ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیث نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔ [۲] بنوک: بنک کی جمع، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے۔

آدمی اندر جہانِ خیر و شر
کم شناسد نفعِ خود را از ضرر

کس نداند زشت و خوب کار چیست
جادۂ ہموار و ناہموار چیست

شرع بر خیزد ز اعماقِ[1] حیات
روشن از نورش ظلامِ کائنات

گر جہان داند حرامش را حرام
تا قیامت پختہ ماند این نظام

نیست این کارِ فقیہان اے پسر
با نگاہے دیگرے او را نگر

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست
بیخِ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است

از فراق است آرزو ہا سینہ تاب
تو نمانی چون شود او بے حجاب

از جدائی گرچہ جان آید بلب
وصلِ او کم جو رضائے او طلب

مصطفیٰ ؐ داد از رضائے او خبر
نیست در احکامِ او چیزے دگر

تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریاست
فقرِ شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطان گیر و از حکمش منال
روزِ میدان نیست در قیل و قال

تا توانی گردن از حکمش مپیچ
تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحْسَنُ التَّقْوِیم[2] شو
وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے والا صفات
شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

---

[1] جمع عمق، گہرائی۔ [2] تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

فاش می خواهی اگر اسرارِ دین — جز به اعماقِ ضمیرِ خود مبین
گر نه بینی، دینِ تو مجبوری است — این چنین دین از خدا مهجوری است
بنده تا حق را نه بیند آشکار — بر نمی آید ز جبر و اختیار
تو یکے در فطرتِ خود غوطه زن — مردِ حق شو بر ظن و تخمین متن
تا به بینی زشت و خوبِ کار چیست — اندرین نه پردهٔ اسرار چیست
هر که از سرّ نبی گیرد نصیب — هم به جبریلِ امین گردد قریب
اے که می نازی به قرآنِ عظیم — تا کجا در حجره می باشی مقیم
در جهان اسرارِ دین را فاش کن — نکتهٔ شرعِ مبین را فاش کن
کس نه گردد در جهان محتاجِ کس — نکتهٔ شرعِ مبین این است و بس
مکتب و ملّا سخن ها ساختند — مومنان این نکته را نشناختند
زنده قومے بود از تاویل مُرد — آتشِ او در ضمیرِ او فسرد
صوفیانِ باصفا را دیده ام — شیخِ مکتب را نکو سنجیده ام
عصرِ من پیغمبرے هم آفرید — آنکه در قرآن بغیر از خود ندید
هر یکے دانائے قرآن و خبر — در شریعت کم سواد و کم نظر
عقل و نقل افتاده در بندِ هوس — منبرِ شان منبرِ کاک[1] است و بس

---

[1] منبرِ کاک: کاک، ایک قسم کی چھوٹی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چوکی یا میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

زین کلیمان نیست امیدِ کشود — آستین ہا بے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست
از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

اشکے چند بر افتراقِ ہندیان

اے ہمالہ! اے اٹک! اے رودِ گنگ — زیستن تا کے چنان بے آب و رنگ

پیرِ مردان از فراست بے نصیب — نوجوانان از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر — خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگران — جاودان مرگ است نے خوابِ گران

نیست این مرگے کہ آید زآسمان — تخمِ او می بالد از اعماقِ جان

صیدِ او نے مردہ شو[1] خواہد نہ گور — نے ہجومِ دوستان از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست — دوزخِ او آن سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو — ہست در امروزِ او فردائے او

ہر کہ این جا دانہ کشت این جا درود — پیشِ حق آن بندہ را بردن چہ سود

اُشترے کز آرزو سبزے نہ خورد — نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است — سخت چون سنگ این زجاج از ساحری است

---

[1] غسل دینے والا۔

درگذشت از حکمِ این سحرِ مبین | کافری از کفر و دین داری ز دین
هندیان با یک دگر آویختند | فتنه‌های کهنه باز انگیختند
تا فرنگی قومی از مغرب زمین | ثالث آمد در نزاعِ کفر و دین

کس نداند جلوهٔ آب از سراب
انقلاب! ای انقلاب! ای انقلاب!

ای ترا هر لحظه فکرِ آب و گل | از حضورِ حق طلب یک زنده دل
آشیانش گرچه در آب و گل است | نه فلک سرگشتهٔ این یک دل است
تا نه پنداری که از خاک است او | از بلندی‌های افلاک است او
این جهان او را حریمِ کوی دوست | از غبارِ لاله گیرد بوی دوست
هر نفس با روزگار اندر ستیز | سنگِ ره از ضربتِ او ریز ریز
آشنای منبر و دار است او | آتشِ خود را نگهدار است او
آب جوی و بحر ها دارد به بر | می دهد موجش ز طوفانی خبر
زنده و پاینده بی نانِ تنور | میرد آن ساعت که گردد بی حضور
چون چراغ اندر شبستانِ بدن | روشن از وی خلوت و هم انجمن
این چنین دل خود نگر الله مست | جز به درویشی نمی آید بدست

ای جوان دامانِ او محکم بگیر
در غلامی زادهٔ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلامان سخت تر — حریت می خواند او را بے بصر
گرمیٔ ہنگامۂ جمہور دید — پردہ بر روئے ملوکیت کشید
سلطنت را جامعِ اقوام گفت — کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت
در فضایش بال و پر نتوان کشود — با کلیدش ہیچ در نتوان کشود
گفت با مرغِ قفس اے دردمند — آشیاں در خانۂ صیاد بند
ہر کہ سازد آشیاں در دشت و مرغ — او نباشد ایمن از شاہین و چرغ
از فسونش مرغِ زیرک دانہ مست — نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست
حریت خواہی بہ پیچاکش میفت — تشنہ میر و بر نمِ تاکش میفت
الحذر از گرمیٔ گفتارِ او — الحذر از حرفِ پہلودار[1]ِ او
چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر — بندۂ مجبور ازو مجبور تر
از شرابِ ساتگین[2]ش الحذر — از قمارِ بدنشینش الحذر
از خودی غافل نہ گردد مردِ حر — حفظِ خود کن حبِ افیونش مخور

پیشِ فرعونان بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

[1] پہلودار: ایسی بات جس کے کئی معنی نکل سکتے ہوں۔ [2] پیالہ

داغم از رسوائی این کاروان — در امیرِ او ندیدم نورِ جان
تن پرست و جاه مست و کم نگه — اندرونش بے نصیب از لا اِله
در حرم زاد و کلیسا را مرید — پردهٔ ناموسِ ما را بر درید
دامنِ او را گرفتن ابلهی است — سینهٔ او از دلِ روشن تهی است
اندرین ره تکیه بر خود کن که مرد — صیدِ آهو با سگِ کورے نکرد
آه از قومے که چشم از خویش بست — دل بغیر الله داد، از خود گسست
تا خودی در سینهٔ ملت بمرد — کوه کاهی کرد و باد او را ببرد
گرچه دارد لا اِله اندر نهاد — از بطونِ او مسلمانے نزاد
آنکه بخشد بے یقینان را یقین — آنکه لرزد از سجودِ او زمین
آنکه زیرِ تیغ گوید لا اِله — آنکه از خونش بروید لا اِله
آن سرور آن سوزِ مشتاقی نماند — در حرم صاحبدلے باقی نماند
اے مسلمان اندرین دیرِ کهن — تا کجا باشی به بندِ اهرمن
جهدِ با توفیق و لذت در طلب — کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے به بحر اندر چو خس
سخت شو چون کوه از ضبطِ نفس

گرچه دانا حالِ دل با کس نگفت — از تو درد خویش نتوانم نهفت
تا غلامم در غلامی زاده ام — ز آستانِ کعبه دور افتاده ام

چون بنامِ مصطفیٰ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید که اے محکومِ غیر
سینۂ تو از بتان مانندِ دیر

تا نداری از محمدؐ رنگ و بو
از درودِ خود میالا نامِ اوؐ

از قیامِ بے حضورِ من مپرس
از سجودِ بے سرورِ من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردے آزادے چو آید در سجود
در طوافش گرم رَو چرخِ کبود

ما غلامان از جلالش بے خبر
از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذّتِ ایمان مجو
گرچہ باشد حافظِ قرآن، مجو

مومن است و پیشۂ او آذری است
دین و عرفانش سراپا کافری است

در بدن داری اگر سوزِ حیات
ہست[۱] معراجِ مسلماں در صلوٰت

ورنداری خونِ گرم اندر بدن
سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزادان شکوہِ ملک و دین
عیدِ محکومان ہجومِ مومنین!

۱؎ ہست معراجِ مسلمان الخ: تلمیح حدیثِ حضور رسالتمآب کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کی۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیّہ

اے درو دشتِ تو باقی تا ابد — نعرۂ لا قیصر[1] و کسریٰ[1] کہ زد؟
در جہانِ نزد و دور و دیر و زود — اولین خوانندۂ قرآن کہ بود؟
رمزِ الّا اللہ کرا آموختند؟ — این چراغِ اول کجا افروختند؟
علم و حکمت ریزۂ از خوانِ کیست؟ — آیۂ فَاَصْبَحْتُم[2] اندر شانِ کیست؟
از دمِ سیرابِ آن اُمّی لقب — لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب
حرّیت پروردۂ آغوشِ اوست — یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست
او دلے در پیکرِ آدم نہاد — او نقاب از طلعتِ آدم کشاد
ہر خداوندِ کہن را او شکست — ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست
گرمیِ ہنگامۂ بدر و حنین — حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ
سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد — قرأتِ الصّٰفّٰت[3] اندر نبرد
تیغِ ایوبی[4] نگاہِ بایزید[5] — گنج ہائے ہر دو عالم را کلید

---

[1] تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قیصر ولا قیصر بعده الخ
[2] تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمته اخوانا۔
[3] سورۂ قرآن کا نام، [4] سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ
[5] حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امت سے ہیں

عقل و دل را مستی از یک جام مے — اختلاطِ ذکر و فکرِ روم و رے[1]
علم و حکمت، شرع و دین، نظمِ امور — اندرونِ سینہ دلہا ناصبور
حُسنِ عالم سوزِ الحمراء و تاج — آنکہ از قدّوسیان گیرد خراج
این ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست — یک تجلّی از تجلّیاتِ اوست
ظاہرش این جلوہ ہائے دل فروز — باطنش از عارفان پنہان ہنوز

"حمد بیحد مر رسولِ پاک را
آن کہ ایمان داد مشتِ خاک را" (خواجہ عطار بتغیرِ لفظی)

حق ترا برّان تر از شمشیر کرد — ساربان را راکبِ تقدیر کرد
بانگِ تکبیر و صلوٰت و حرب و ضرب — اندران غوغا کشادِ شرق و غرب
اے خوش آن مجذوبی و دل بردگی — آہ زین دل گیری و افسردگی
کارِ خود را امّتان بردند پیش — تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش
امّتے بودی امم گردیدۂ — بزمِ خود را خود ز ہم پاشیدۂ[2]
ہر کہ از بندِ خودی وارست مُرد — ہر کہ با بیگانگان پیوست مُرد
آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد — روحِ پاکِ مصطفیٰ آمد بدرد!
اے ز افسونِ فرنگی بے خبر — فتنہ ہا در آستینِ او نگر

---

[1] روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومیؒ اور امام فخر الدین رازیؒ۔

[2] از ہم پاشیدن: پراگندہ کرنا۔

از فریبِ او اگر خواهی امان — اشترانش را ز حوضِ خود بران
حکمتش هر قوم را بیچاره کرد — وحدتِ اعرابیان صد پاره کرد
تا عرب در حلقهٔ دامش فتاد — آسمان یک دم امان او را نداد
عصرِ خود را بنگر ای صاحب‌نظر — در بدن باز آفرین روحِ عمرؓ
قوّت از جمعیتِ دینِ مبین — دین همه عزم است و اخلاص و یقین
تا ضمیرش رازدانِ فطرت است — مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است
ساده و طبعش عیارِ زشت و خوب — از طلوعش صد هزار انجم غروب
بگذر از دشت و در و کوه و دمن — خیمه را اندر وجودِ خویش زن
طبع از بادِ بیابان کرده تیز — ناقه را سر ده بمیدانِ ستیز
عصرِ حاضر زادهٔ ایامِ تست — مستیٔ او از مئے گلفامِ تست
شارحِ اسرارِ او تو بوده‌ئی — اوّلین معمارِ او تو بوده‌ئی
تا بفرزندی گرفت او را فرنگ — شاهدے گردید بے ناموس و ننگ
گرچه شیرین است و نوشین است او — کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا پخته‌تر کن خام را
بر عیارِ خود بزن ایّام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیّت زار نالید از فرنگ — زندگی ہنگامہ بر چید از فرنگ
پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟ — باز روشن می شود ایّامِ شرق
در ضمیرش انقلاب آمد پدید — شب گزشت و آفتاب آمد پدید
یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد — زیرِ گردون رسمِ لادینی[1] نہاد
گرگے اندر پوستینِ برّہ — ہر زمان اندر کمینِ برّہ
مشکلاتِ حضرتِ انسان ازوست — آدمیّت را غمِ پنہان ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

ہر چہ می بینی ز انوارِ حق است — حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است
ہر کہ آیاتِ خدا بیند حُر است — اصلِ این حکمت ز حکمِ اُنظُر[2] است
بندۂ مؤمن از و بہروز تر — ہم بہ حالِ دیگران دلسوز تر
علم چون روشن کند آب و گلش — از خدا ترسندہ تر گردد دلش

۱؎ رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

۲؎ حکمِ اُنظُر: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فَانظُر اِلَی الاِبِلِ کَیفَ خُلِقَت
یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

علمِ اشیا خاکِ ما را کیمیاست — آه! در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت — چشمِ او بے نم، دلِ او سنگ و خشت

علم ازو رسواست اندر شہر و دشت — جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت

دانشِ افرنگیان تیغے بدوش — در ہلاکِ نوعِ انسان سخت کوش

با خسان اندر جہانِ خیر و شر — در نسازد مستیٔ علم و ہنر

آه از افرنگ و از آئینِ او — آه از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند — ساحری نے، کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر[1] — تیغ را از پنجۂ رہزن بگیر

اے کہ جان را باز می دانی ز تن — سحرِ این تہذیبِ لادینے شکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید — تا بگردد قفلِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چون ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زمان در کشمکش — عبرت آموز است احوالِ حبش

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال — برّہ را کرد است بر گرگان حلال

نقشِ نو اندر جہان باید نہاد — از کفن دزدان چہ امیدِ کشاد

---

[1] نفیر آوردن: ہجوم کرنا۔

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن — صیدِ تو این میش آن نخچیرِ من!

نکته‌ها کو می نگنجد در سخن

یک جہان آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ، پاک از رنگ شو — مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیان در دستِ تست — آبروئے خاوران در دستِ تست

این کہن اقوام را شیرازہ بند — رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوّت است — قوّتِ ہر ملّت از جمعیّت است

رائے بے قوّت ہمہ مکر و فسون

قوّتِ بے رائے جہل است و جنون

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست — ہم شراب و ہم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم — شیوۂ آدم گری آموختیم

ہم ہنر ہم دین ز خاکِ خاور است — رشکِ گردون خاکِ پاکِ خاور است

وانمودیم آنچہ بود اندر حجاب — آفتاب از ما و ما از آفتاب

ہر صدف را گوہر از نیسانِ ماست — شوکتِ ہر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیدہ ایم — خونِ آدم در رگِ گل دیدہ ایم

فکرِ ما جویائے اسرارِ وجود — زد نخستین زخمہ بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینہ داغ — بر سرِ راہے نہادیم این چراغ

اے امینِ دولتِ تہذیب و دین　　آن یدِ بیضا برآر از آستین

خیز و از کارِ امم بکشا گرہ　　نشۂ افرنگ را از سر بنہ

نقشے از جمعیتِ خاور فگن
واستان خود را ز دستِ اہرمن

دانی از افرنگ و از کارِ فرنگ　　تا کجا در قیدِ زنّارِ فرنگ

زخم ازو نشتر ازو سوزن ازو　　ما و جوئے خون و امیدِ رفو

خود بدانی پادشاہی قاہری است　　قاہری در عصرِ ما سوداگری است

تختۂ دکان شریکِ تخت و تاج　　از تجارت نفع و شاہی خراج

آن جہانبانے کہ ہم سوداگر است　　بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست　　از حریرش نرم تر کرپاسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گذر　　در زمستان پوستینِ او مخر

کشتنِ بے حرب و ضرب آئینِ اوست　　مرگہا در گردشِ ماشینِ اوست

بوریائے خود بہ قالینش مدہ　　بیذقِ[۱] خود را بفرزینش مدہ

گوہرش را تف دار[۲] و در لعلش رگ است　　مشکِ این سوداگر از نافِ سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش　　رہزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

---

۱ بیذق: پیادہ - فرزین: وزیر - (اصطلاحات شطرنج) ۲ تف دار: عیب دار۔

صد گره افگندۂ در کارِ خویش — از قماشِ او بکن دستارِ خویش
هوشمندے از خمِ او مے نخورد — هر که خورد اندر ہمین میخانه مُرد
وقتِ سودا خند خند و کم خروش — ما چو طفلانیم و او شکّر فروش
محرم از قلب و نگاهِ مشتری است — یارب این سحر است یا سوداگری است
تاجرانِ رنگ و بو بردند سود — ما خریداران همه کور و کبود
آنچه از خاکِ تو رُست اے مردِ حُر — آن فروش و آن بپوش و آن بخور
آن نکو بینان که خود را دیده اند — خود گلیمِ خویش را بافیده اند
اے ز کارِ عصرِ حاضر بے خبر — چرب دستیهائے[۱] یورپ را نگر
قالی[۲] از ابریشمِ تو ساختند — باز او را پیشِ تو انداختند
چشمِ تو از ظاهرش افسون خورد — رنگ و آبِ او ترا از جا برد

وائے آن دریا که موجش کم تپید
گوهرِ خود را ز غوّاصان خرید

---

۱ چرب دستی: کاری گری۔ ۲ قالین

در حضورِ رسالت مآب ؐ

شب سہ اپریل سنہ ۱۹۳۶ء کہ در دار الاقبال بھوپال بودم سید احمد خان رحمۃ اللہ علیہ را در خواب دیدم فرمودند کہ از علالت خویش در حضور رسالت مآب ؐ عرض کن

اے کہ تو ما بیچارگان را ساز و برگ — وارہان این قوم را از ترسِ مرگ
سوختی لات و مناتِ کہنہ را — تازہ کردی کائناتِ کہنہ را
در جہانِ ذکر و فکرِ انس و جان — تو صلوٰتِ صبح، تو بانگِ اذان
لذتِ سوز و سرور از لَآ اِلٰہ — در شبِ اندیشہ نور از لَآ اِلٰہ
نے خداہا ساختیم از گاؤ و خر — نے حضورِ کاہنان افگندہ سر
نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر — نے طوافِ کوشکِ سلطان و میر
این ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست — فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست
ذکرِ تو سرمایۂ ذوق و سرور — قوم را دارد بہ فقر اندر غیور
اے مقام و منزلِ ہر راہرو — جذبِ تو اندر دلِ ہر راہرو
سازِ ما بے صوت گردید آنچنان — زخمہ بر رگہائے او آید گران
در عجم گردیدم و ہم در عرب — مصطفیٰؐ نایاب و ارزان بولہب
این مسلمان زادۂ روشن دماغ — ظلمت آبادِ ضمیرش بے چراغ

در جوانی نرم و نازک چون حریر — آرزو در سینهٔ او زود میر
این غلام ابنِ غلام ابنِ غلام — حریّتِ اندیشهٔ او را حرام
مکتب از وی جذبهٔ دین در ربود — از وجودش این قدر دانم که بود
این ز خود بیگانه این مستِ فرنگ — نانِ جو می خواهد از دستِ فرنگ
نان خرید این فاقه کش با جانِ پاک — داد ما را ناله هائے سوزناک
دانه چین مانندِ مرغانِ سراست — از فضائے نیلگون نا آشناست
شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر — از مقامِ او نداد او را خبر
آتشِ افرنگیان بگداختش — یعنی این دوزخ دگرگون ساختش
مومن و از رمزِ مرگ آگاه نیست — در دلش لا غالب الا اللہ[۱] نیست
تا دلِ او در میان سینه مرد — می نیندیشد مگر از خواب و خورد
بهرِ یک نان نشترِ لا و نعم — منّتِ صد کس برائے یک شکم
از فرنگی می خورد لات و منات — مومن و اندیشهٔ او سومنات
قم باذنی[۲] گوئے و او را زنده کن — در دلش اللہ ھو را زنده کن
ما همه افسونیِ تهذیبِ غرب — کشتهٔ افرنگیان بے حرب و ضرب
تو از آن قومے که جامِ او شکست — وانما یک بندهٔ اللہ مست

---

۱ لاغالب الا اللہ: یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔
۲ قم باذنی: یعنی اُٹھ میرے حکم سے۔

"تا مسلمان باز بیند خویش را
از جهانے برگزیند خویش را"

شہسوارا! یک نفس درکش عنان
حرف من آسان نیاید بر زبان

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب؟
می نہ گردد شوق محکوم ادب

آن بگوید لب کشا اے دردمند
این بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گرد تو گردد حریم کائنات
از تو خواہم یک نگاہ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی
کشتی و دریا و طوفانم توئی

آہوئے زار و زبون و ناتوان
کس بہ فتراکم نہ بست اندر جہان

اے پناہ من حریم کوئے تو
من بہ امیدے رمیدم سوئے تو

آن نوا در سینہ پروردن کجا
وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمۂ من در گلوئے من شکست
شعلۂ از سینہ ام بیرون نجست

در نفس سوز جگر باقی نماند
لطف قرآن سحر باقی نماند

نالۂ کو می نگنجد در ضمیر
تا کجا در سینہ ام ماند اسیر

یک فضائے بے کران می بایدش
وسعت نہ آسمان می بایدش

آہ زان دردے کہ در جان و تن است
گوشۂ چشم تو داروئے من است

در نسازد بادوا ہا جانِ زار — تلخ ولیش بر مشامم ناگوار
کارِ این بیمارِ ناتوان بر د پیش — من چو طفلان نالم از داروئے خویش
تلخیٔ او را فسرہم از شکر — خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر
چون بصیری[1] از تو می خواہم کشود — تا من باز آید آن روزے کہ بود
مہرِ تو بر عاصیان افزون تر است — در خطا بخشی چو مہرِ مادر است
با پرستارانِ شب دارم ستیز — باز روغن در چراغِ من بریز
اے وجودِ تو جہان را نو بہار — پرتوِ خود را دریغ از من مدار
خود بدانی قدرِ تن از جان بود (رومی) قدرِ جان از پرتوِ جانان بود
تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ امید — یا مرا شمشیر گردان یا کلید
فکرِ من در فہمِ دین چالاک و چست — تخمِ کردارے زخاکِ من نہ رست
تیشہ ام را تیز تر گردان کہ من — محنتے دارم فزون از کوہ کن

مومنم از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است — چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

---

[1] بصیریؒ: مشہور عربی قصیدہ بردہ کا مصنّف، یہ قصیدہ حضور رسالت مآبؐ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیریؒ کا قصیدہ بارگاہ نبویؐ میں مقبول ہوا اور مصنّف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

دارمش پوشیده از چشمِ جہان — کز سمِ شبدیزِ تو دارد نشان!
بندۂ را کو نخواہد ساز و برگ — زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!
اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب — بندۂ خود را حضورِ خود طلب
بندۂ چون لالہ داغے در جگر — دوستانش از غمِ او بے خبر
بندۂ اندر جہان نالان چو نے — تفتہ جان از نغمہ ہائے پے بہ پے
در بیابان مثلِ چوبِ نیم سوز — کاروان بگذشت و من سوزم ہنوز!
اندرین دشت و درے پہناورے — بو کہ آید کاروانے دیگرے

جان ز مہجوری بنالد در بدن
نالۂ من وائے من! اے وائے من!

کاتب مشتاق احمد خاں رامپوری

جاوید نامه

اقبال

ملنے کا پتہ

کتب خانہ نذیریہ ۔ اردو بازار دہلی

(بیتمو صفحات محبوب المطابع برقی پریس دہلی)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مناجات

آدمی اندر جہانِ ہفت رنگ
ہر زمان گرمِ فغان مانند چنگ!
آرزوئے ہم نفس می سوزدش
نالہ ہائے دل نواز آموزدش
لیکن این عالم کہ از آب و گل است
کے توان گفتن کہ دارائے دل است!
بحر و دشت و کوہ و کہ خاموش و کر
آسمان و مہر و مہ خاموش و کر!
گرچہ بر گردون ہجومِ اختر است
ہر یکے از دیگرے تنہا تر است!
ہر یکے مانندِ ما بیچارہ ایست
در فضائے نیلگون آوارہ ایست!
کاروان برگِ سفر ناکردہ ساز!
بیکران افلاک و شب ہا دیریاز!
این جہان صید است و صیادیم ما؟
یا اسیرِ رفتہ از یادیم ما؟

زار نالیدم صدائے بر نخاست
ہم نفس فرزند آدم را کجاست؟

دیده ام روزِ جهانِ چار سوے	آنکه نورش بر فروزد کاخ و کوے
از رمِ سیّارهٔ او را وجود	نیست اِلّا اینکه گوئی رفت و بود
اے خوش آن روزے که از ایام نیست	صبحِ او را نیمروز و شام نیست
روشن از نورش اگر گردد روان	صوت را چون رنگ دیدن می توان
غیب ها از تابِ او گردد حضور	نوبتِ او لایزال و بے مرور!

اے خدا روزی کن آن روزے مرا
وارهان زین روزِ بے سوزے مرا

آیهٔ تسخیر[۱] اندر شانِ کیست؟	این سپهرِ نیلگون حیرانِ کیست؟
رازدانِ عَلَّمَ الاَسما[۲] که بود؟	مستِ آن ساقی و آن صهبا که بود؟
برگزیدی از همه عالم کرا؟	کردی از رازِ درون محرم کرا؟
اے ترا تیرے که ما را سینه سفت	حرفِ اُدْعُونِی که گفت و با که گفت؟
روئے تو ایمانِ من قرآنِ من	جلوه داری دریغ از جانِ من؟

از زیانِ صد شعاعِ آفتاب
کم نمی گردد متاعِ آفتاب

---

۱ ۲ آیهٔ تسخیر، علم الاسماء: تلمیحات به آیاتِ قرآنی۔

عصر حاضر را خرد زنجیر پاست　　جانِ بی‌تابے کہ من دارم کجاست؟

عمرہا بر خویش می پیچد وجود　　تا یکے بے‌تاب جان آید فرود

گر نگیری این زمینِ شورہ زار　　نیست تخمِ آرزو را سازگار

از درون این گِلِ بے حاصلے　　بس غنیمت دان اگر روید دلے!

تو مہی اندر شبستانم گذر　　یک زمانِ بے نوری جانم نگر

شعلہ را پرہیز از خاشاک چیست
برق را از بر فتادن باک چیست

زیستم تا زیستم اندر فراق　　وا نما آن سوئے این نیلی رواق!

بستہ درہا را برویم باز کُن　　خاک را با قدسیان ہمراز کُن!

آتشے در سینۂ من برفروز　　عود را بگداز و ہیزم را بسوز

باز بر آتش بنہ عُودِ مرا　　در جہان آشفتہ کن دُودِ مرا

آتشِ پیمانۂ من تیز کن　　با تغافل یک نگہ آمیز کن

ما ترا جوییم و تو از دیدہ دُور　　نے غلط، ما کور و تو اندر حضور!

یا گشا این پردۂ اسرار را　　یا بگیر این جانِ بے دیدار را

نخلِ فکرم ناامید از برگ و بر　　یا تبر بفرست یا بادِ سحر

عقل دادی ہم جنونے دہ مرا　　رہ بجذبِ اندرونے دہ مرا

علم در اندیشہ می گیرد مقام　　عشق را کاشانہ قلبِ لاینام

علم تا از عشق برخوردار نیست / جز تماشاخانهٔ افکار نیست
این تماشاخانه سحرِ سامری است / علم بی روح القدس افسونگری است
بی تجلّی مردِ دانا رہ نبُرد / از لکدکوبِ خیالِ خویش مُرد
بی تجلّی زندگی رنجوری است / عقل مهجوری و دین مجبوری است
این جهانِ کوه و دشت و بحر و بر / ما نظر خواهیم و او گوید خبر
منزلی بخش این دلِ آواره را / بازده با ماه این مه پاره را
گرچه از خاکم نروید جز کلام / حرفِ مهجوری نمی گردد تمام!
زیرِ گردون خویش را یابم غریب / زان سوئے گردون بگو "اِنّی قریب"[1]
تا مثالِ مهر و مه گردد غروب / این جهات و این شمال و این جنوب

از طلسمِ دوش و فردا بگذرم
از مه و مهر و ثریا بگذرم!

تو فروغِ جاودان ما چون شرار / یک دو دم داریم و آن هم مستعار!
ای تو نشناسی نزاعِ مرگ و زیست / رشک بر یزدان برد این بنده کیست؟
بندهٔ آفاق گیر و ناصبور / نی غیاب او را خوش آید نی حضور
آنیم من جاودانی کن مرا / از زمینی آسمانی کن مرا
ضبط در گفتار و کردارے بده / جاده ها پیداست رفتارے بده

---

[1] آیهٔ قرآنی۔

آنچه گفتم از جهانِ دیگر است　　این کتاب از آسمانِ دیگر است
بحرم و از من کمِ آشوبی خطاست　　آن که در قعرم فرو آید کجاست؟
یک جهان بر ساحلِ من آرمید　　از کران غیر از رمِ موجے ندید
من که نومیدم ز پیرانِ کهن　　دارم از روزے که می آید سخن!

برجوانان سهل کن حرفِ مرا
بهرِ شان پایاب کن ژرفِ مرا

بسم الله الرحمن الرحیم

تمهید آسمانی

نخستین روز آفرینش

نکوهش می کند آسمان زمین را

زندگی از لذت غیب و حضور ... بست نقش این جهان نزد و دور
آن چنان تار نفس از هم گسیخت ... رنگ حیرت خانهٔ ایام ریخت
هر کجا از ذوق و شوق خودگری ... نعرهٔ "من دیگرم تو دیگری"
ماه و اختر را خرام آموختند ... صد چراغ اندر فضا افروختند!
بر سپهر نیلگون زد آفتاب ... خیمهٔ زربفت با سیمین طناب
از افق صبح نخستین سر کشید ... عالم نوزاده را در بر کشید

ملکِ آدم خاکدانے بود و بس — دشتِ او بے کاروانے بود و بس
نے بکوہے آبجوئے در ستیز — نے بصحرائے سحابے ریز ریز
نے سرودِ طائران در شاخسار — نے رمِ آہو میانِ مرغزار
بے تجلّی ہائے جان بحر و برش — دودِ پیچان طیلسانِ پیکرش
سبزہ بادِ فرودین نادیدہٴ — اندر اعماقِ زمین خوابیدہٴ
طعنہ زد چرخِ نیلی بر زمین — "روزگارِ کس ندیدم اینچنین
چون تو در پہنائے من کورے کجا — جز بقندیلم ترا نورے کجا
خاک اگر الوند شد جز خاک نیست — روشن و پایندہ چون افلاک نیست
یا بزی با ساز و برگِ دلبری — یا بمیر از ننگ و عارِ کمتری"
شد زمین از طعنۂ گردون خجل — نا امید و دلگران و مضمحل

پیشِ حق از دردِ بے نوری تپید
تا ندائے زان سوئے گردون رسید

"اے امینے از امانت بے خبر — غم مخور، اندر ضمیرِ خود نگر
روزہا روشن ز غوغائے حیات — نے ازان نورے کہ بینی در جہات
نورِ صبح از آفتابِ داغ دار — نورِ جان پاک از غبارِ روزگار
نورِ جان بے جادہ ہا اندر سفر — از شعاعِ مہر و مہ سیّار تر
شستہ از لوحِ جان نقشِ امید — نورِ جان از خاکِ تو آید پدید!

عقلِ آدم بر جہان شبخون زند | عشقِ او بر لامکان شبخون زند!
راه دان اندیشۂ او بے دلیل | چشمِ او بیدار تر از جبرئیل!
خاک و در پرواز مانندِ ملک | یک رباطِ کہنہ در راہش فلک!
می خلد اندر وجودِ آسمان | مثلِ نوکِ سوزن اندر پرنیان!
داغہا شوید ز دامانِ وجود | بے نگاهِ او جہان کور و کبود!
گرچہ کم تسبیح و خونریز است او | روزگاران را چو مہمیز است او
چشمِ او روشن شود از کائنات | تا به بیند ذات را اندر صفات

"ہر کہ عاشق شد جمالِ ذات را
اوست سیّد جملۂ موجودات را"

نغمۂ ملائک

فروغِ مشتِ خاک از نوریان افزون شود روزے
زمین از کوکبِ تقدیرِ او گردون شود روزے
خیالِ او کہ از سیلِ حوادث پرورش گیرد
ز گردابِ سپہرِ نیلگون بیرون شود روزے!
یکے در معنئ آدم نگر! از ما چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزون شود روزے!

چنان موزون شود این پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزدان را دل از تاثیرِ او پرخون شود روزے!

تمہیدِ زمینی

آشکارا می شود روحِ حضرت رومی

و شرح می دہد اسرارِ معراج را

عشقِ شور انگیز بے پروائے شہر
شعلۂ او میرد از غوغائے شہر

خلوتے جوید بدشت و کہسار
یا لبِ دریائے ناپیدا کنار

من کہ دریا را ندیدم محرمے
بر لبِ دریا بیاسودم دمے

بحر و ہنگامِ غروبِ آفتاب
نیلگون آب از شفق لعلِ مذاب

کور را ذوقِ نظر بخشد غروب
شام را رنگِ سحر بخشد غروب

با دلِ خود گفتگو ہا داشتم
آرزو ہا جستجو ہا داشتم

آنی و از جاودانی بے نصیب!
زندہ و از زندگانی بے نصیب!

تشنہ و دور از کنارِ چشمہ سار
می سرودم این غزل بے اختیار

غزل

بگشائے لب کہ قندِ فراوانم آرزوست
نمائے رخ کہ باغ گلستانم آرزوست

یک دست جامِ بادہ ویک دست زلفِ یار
رقصِ چنین میانۂ میدانم آرزوست

گفتی ز ناز بیش مرنجان مرا، برو
آن گفتنت کہ بیش مرنجانم آرزوست

اے عقل تو ز شوق پراگندہ گوئے شو
اے عشق نکتہ ہائے پریشانم آرزوست

این آب و نانِ چرخ چو سیل است بیوفا
من ماہیم ونہنگم وعمانم آرزوست

جانم ملول گشت ز فرعون وظلمِ او
آن نورِ جیبِ موسیٰ عمرانم آرزوست

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همرهانِ سُست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست
گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست!" (رومی)

موجِ مضطر خفت بر سنجابِ آب
شد افق تار از زیانِ آفتاب

از متاعِ عشق پارهٔ دزدیده شام
کوکبے چون شاہدے بالائے بام!

روحِ رومی پرده ها را بر درید
از پسِ کُہ پارهٔ آمد پدید!

طلعتش رخشنده مثلِ آفتاب
شیبِ او فرخنده چون عہدِ شباب

پیکرے روشن ز نورِ سرمدی
در سراپایش سرورِ سرمدی!

بر لبِ او سرِّ پنہانِ وجود
بندہائے حرف و صوت از خود گشود

حرفِ او آئینهٔ آویخته
علم با سوزِ درون آمیخته!

گفتمش موجود و ناموجود چیست؟
معنیٔ محمود و نامحمود چیست؟

گفت "موجود آنکه می خواهد نمود
آشکارائی تقاضائے وجود

زندگی خود را بخویش آراستن
بر وجودِ خود شهادت خواستن

انجمن روزِ الست آراستند
بر وجودِ خود شهادت خواستند!

زندهٔ یا مردهٔ یا جان بلب
از سه شاهد کن شهادت را طلب

شاهدِ اوّل شعورِ خویشتن
خویش را دیدن بنورِ خویشتن

شاہدِ ثانی شعورِ دیگرے
خویش را دیدن بنورِ دیگرے

شاہدِ ثالث شعورِ ذاتِ حق
خویش را دیدن بنورِ ذاتِ حق

پیشِ این نور ار بمانی استوار
حیّ و قائم چون خدا خود را شمار!

بر مقامِ خود رسیدن زندگی است
ذات را بے پردہ دیدن زندگی است

مردِ مومن در نسازد با صفات
مصطفیٰ راضی نہ شد اِلّا بذات

چیست معراج؟ آرزوے شاہدے
امتحانے روبروئے شاہدے

شاہدِ عادل کہ بے تصدیقِ او
زندگی ما را چو گل را رنگ و بو

در حضورش کس نماند استوار
ور بماند ہست او کامل عیار

ذرہ از کف مدہ تابے کہ ہست
پختہ گیر اندر گرہ تابے کہ ہست

تابِ خود را بر فزودن خوشتر است
پیشِ خورشید آزمودن خوشتر است

پیکرِ فرسودہ را دیگر تراش
امتحانِ خویش کن موجود باش

اینچنین موجود محمود است و بس
ورنہ نارِ زندگی دود است و بس

باز گفتن پیشِ حق رفتن چسان؟
کوہِ خاک و آب را گفتن چسان؟[۵۱]

آمر و خالق برون از امر و خلق
ما ز شمست روزگاران خستہ حلق

گفت اگر سلطان ترا آید بدست
می توان افلاک را از ہم شکست

باش تا عریان شود این کائنات
شوید از دامانِ خود گردِ جہات

۵۱۔ نشگافتن۔

در وجودِ او نه کم بینی نه بیش — خویش را بینی ازو او را ز خویش
نکته‌ی "اِلّا بسلطان"[1] یاد گیر — ورنه چون مور و ملخ در گِل بمیر
از طریقِ زادن ای مردِ نکوی — آمدی اندر جهانِ چارسوی
هم برون جَستن بزادن می‌توان — بندها از خود گشادن می‌توان
لیکن این زادن نه از آب و گِل است — داند آن مردی که او صاحبدل است
آن ز مجبوری است این از اختیار — آن نهان در پرده‌ها این آشکار
آن یکی با گریه این با خنده ایست — یعنی آن جوینده این یابنده ایست
آن سکون و سیر اندر کائنات — این سراپا سیر بیرون از جهات
آن یکی محتاجِ روز و شب است — وان دگر روز و شب او را مرکب است
زادنِ طفل از شکستِ اشکم است — زادنِ مرد از شکستِ عالم است
هر دو زادن را دلیل آمد اذان — آن بلب گویند این از عینِ جان

جانِ بیداری چو زاید در بدن
لرزه‌ها افتد درین دیرِ کهن"

گفتم این زادن نمی‌دانم که چیست؟ — گفت "شأنی از شیونِ زندگی است
شیوه‌های زندگی غیب و حضور — آن یکی اندر ثبات آن در مرور
گه بخلوت می‌گدازد خویش را — گه بجلوت جمع سازد خویش را

---

[1] تلمیح به آیه شریفه یا معشر الجن الخ۔

جلوتِ او روشن از نورِ صفات
خلوتِ او مستنیر از نورِ ذات

عقل او را سوئے جلوت می کشد
عشق او را سوئے جلوت می کشد

عقل ہم خود را بدین عالم زند
تا طلسمِ آب و گِل را بشکند

می شود ہر سنگِ رہ او را ادیب
می شود برق و سحاب او را خطیب

چشمش از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن او را جرأتِ رندانہ نیست!

پس ز ترسِ راہ چون کورے رود
نرم نرمک صورتِ مورے رود

تا خرد پیچیدہ تر در رنگ و بوست
می رود آہستہ اندر راہِ دوست

کارش از تدریج می یابد نظام
من ندانم کے شود کارش تمام!

می نداند عشق سال و ماہ را
دیر و زود و نزد و دورِ راہ را

عقل در کوہے شگافے می کند
یا بگردِ او طوافے می کند

کوہ پیشِ عشق چون کاہے بود
دل سریع السیر چون ماہے بود

عشق شبخونے زدن بر لامکان
گور را نادیدہ رفتن از جہان!

زورِ عشق از باد و خاک و آب نیست
قوتش از سختیٔ اعصاب نیست

عشق با نانِ جوین خیبر کشاد
عشق در اندامِ مہ چاکے نہاد!

کلۂ نمرود بے ضربے شکست
لشکرِ فرعون بے حربے شکست!

عشق در جان چون بچشم اندر نظر
ہم درونِ خانہ ہم بیرونِ در

عشق ہم خاکستر و ہم اخگر است
کارِ او از دین و دانش برتر است

عشق سلطان است و برہان مبین — ہر دو عالم عشق را زیر نگین
لازمان و دوش و فردائے ازو — لامکان و زیر و بالائے ازو
چون خودی از خدا طالب شود — جملہ عالم مرکب او راکب شود
آشکارا تر مقام دل ازو — جذب این دیر کہن باطل ازو
عاشقان خود را بہ یزدان می دہند — عقل تاویلی بقربان می دہند
عاشقی؟ از سوئے بے سوئی خرام — مرگ را بر خویشتن گردان حرام
اے مثال مردہ در صندوق گور — می توان برخاستن بے بانگ صور؟
در گلو داری نواہا خوب و نغز — چند اندر گل بنالی مثل چغز
بر مکان و بر زمان اسوار شو — فارغ از پیچاک این زنار شو
تیز ترکن این دو چشم و این دو گوش — ہر چہ می بینی بنوش از راہ ہوش
آن کسے کو بانگ موران بشنود — ہم ز دوران سر دوران بشنود
آن نگاہ پردہ سوز از من بگیر — کو بچشم اندر رگی گردد اسیر

آدمی دید است باقی پوست است
دید آن باشد کہ دید دوست است
جملہ تن را در گداز اندر بصر
در نظر رو در نظر رو در نظر
(رومی)

تو ازین نہ آسمان ترسی؟ مترس — از فراخائے جہان ترسی؟ مترس

چشم بکشا بر زمان و بر مکان | این دو یک حال است از احوالِ جان
تا نگه از چشم پیش افتاده است | اختلافِ دوش و فردا زاده است
دانه اندر گِل بظلمت خانهٔ | از فضائے آسمان بیگانهٔ
هیچ می داند که در جائے فراخ | می توان خود را نمودن شاخ شاخ؟

جوهر او چیست؟ یک ذوقِ نمو ست
هم مقامِ اوست این جوهر هم اوست

اے که گوئی محملِ جان است تن | سرِّ جان را در نگر بر تن متن
محملے نے حالے از احوالِ اوست | محملش خواندن فریبِ گفتگوست!
چیست جان! جذب و سرور و سوز و درد | ذوقِ تسخیرِ سپہر گرد گرد!
چیست تن؟ بارنگ و بو خو کردن است | با مقامِ چار سو خو کردن است
از شعور است این که گوئی نزد و دور | چیست معراج؟ انقلاب اندر شعور
انقلاب اندر شعور از جذب و شوق | وارہاند جذب و شوق از تحت و فوق

این بدن با جانِ ما انباز نیست
مشتِ خاکے مانعِ پرواز نیست"

زروان کہ روحِ زمان و مکان است
مسافر را بسیاحتِ عالمِ علوی می برد

از کلامش جانِ من بیتاب شد
در تنم ہر ذرّہ چون سیماب شد

ناگہان دیدم میانِ غرب و شرق
آسمان در یک سحاب نور غرق

زان سحاب آفرشتۂ آمد فرود
با دو طلعت این چو آتش آن چو دود

آن چو شب تاریک و این روشن شہاب
چشمِ این بیدار و چشمِ آن بخواب

بال او را رنگہائے سُرخ و زرد
سبز و سیمین و کبود و لاجورد

چون خیال اندر فراغ او رمے
از زمین تا کہکشان او را دمے

ہر زمان او را ہوائے دیگرے
پر کشادن در فضائے دیگرے

گفت "زروانم جہان را قاہرم
ہم نہانم از نگہ ہم ظاہرم

بستہ ہر تدبیر با تقدیرِ من
ناطق و صامت ہمہ نخچیرِ من

غنچہ اندر شاخ می بالد زمن
مرغک اندر آشیان نالد زمن

دانہ از پروازِ من گردد نہال
ہر فراق از فیضِ من گردد وصال

ہم عتابے ہم خطابے آورم
تشنہ سازم تا شرابے آورم

من حیاتم، من مماتم، من نشور
من حسابِ دوزخ و فردوس و حور

آدم و آفرشتہ در بندِ من است! عالمِ شش روزہ فرزندِ من است!
ہر گلے کز شاخ می چینی منم اُمّ ہر چیزے کہ می بینی منم!
در طلسمِ من اسیر است این جہان از دمم ہر لحظہ پیر است این جہان
لِی مَعَ اللہ ہر کرا در دل نشست[1] آن جوانمردے طلسمِ من شکست

گر تو خواہی من نباشم درمیان
لِی مَعَ اللہ باز خوان از عینِ جان"

در نگاہ او نہ می دانم چہ بود از نگاہم این کہن عالم ربود
یا نگاہم بر دگر عالم گشود یا دگرگون شد ہمہ عالم کہ بود
مُردم اندر کائنات رنگ و بُو زادم اندر عالمِ بے ہاے وہُو
رشتۂ من زان کہن عالم گسست یک جہانِ تازہ آمد بدست
از زیانِ عالمے جانم تپید تا دگر عالم زخاکم بر دمید
تن سبک تر گشت و جان سیار تر چشمِ دل بینندہ و بیدار تر

بردگی ہا بے حجاب آمد پدید
نغمۂ انجم بگوشِ من رسید!

---

[1] تلمیح بہ حدیث لی مع اللہ وقت الخ۔

زمزمۂ انجم

عقل تو حاصلِ حیات عشقِ تو سرِّ کائنات
پیکرِ خاک! خوش بیا این سوئے عالمِ جہات
زہرہ و ماہ و مشتری از تو رقیبِ یک دگر
از پئے یک نگاہِ تو کشمکشِ تجلیات
در رہِ دوست جلوہ ہاست تازہ بتازہ نَو بنَو
صاحبِ شوق و آرزو دل نہ دہد بہ کلّیات
صدق و صفاست زندگی، نشو و نماست زندگی
تا ابد از ازل بتاز ملکِ خداست زندگی
شوق غزل سرائے را رخصتِ ہائے و ہُو بدہ
باز بہ رند و محتسب بادہ سبو سبو بدہ
شام و عراق و ہند و پارس خو بہ نبات کردہ اند
خو بہ نبات کردہ را تلخیِ آرزو بدہ
تا بہ یمِ بلند موج معرکہ بنا کنند
لذّتِ سیلِ تند رو با دلِ آبجو بدہ

سرد فقیر آتش است، میری و قیصری خس است
فالِ و فرِ ملوک را حرفِ برہنہ بس است!

دبدبۂ قلندری، طنطنۂ سکندری
آن ہمہ جذبۂ کلیم، این ہمہ سحرِ سامری
آن بہ نگاہ می کُشد، آن بہ سپاہ می کُشد
آن ہمہ صلح و آشتی، این ہمہ جنگ و داوری
ہر دو جہان کشا ستند، ہر دو دوام خواستند
این بہ دلیلِ قاہری، آن بہ دلیلِ دلبری
ضربِ قلندری بیار، سدِّ سکندری شکن
رسمِ کلیم تازہ کن، رونقِ ساحری شکن!

فلکِ قمر

فلکِ قمر

این زمین و آسمان ملک خداست / این مه و پروین همه میراثِ ماست!
اندرین ره هرچه آید در نظر / با نگاه محرمے او را نگر
چون غریبان در دیارِ خود مرو / اے ز خود گم اندکے بیباک شو!
این و آن حکم ترا بر دل زنند / گر تو گوئی این مکن آن کن، کنند
نیست عالم جز بتان چشم و گوش / اینکه هر فردائے او میرد چو دوش!
در بیابانِ طلب دیوانه شو! / یعنی ابراهیم این بتخانه شو!
چون زمین و آسمان را طے کنی / این جهان و آن جهان را طے کنی
از خدا هفت آسمان دیگر طلب / صد زمان و صد مکان دیگر طلب

بی خبر افتادن لب جوئے بہشت — بی نیاز از حرب و ضرب خوب و زشت
گر نجاتِ ما فراغ از جستجوست — گور خوشتر از بہشتِ رنگ و بوست!

اے مسافر جان بمیرد از مقام
زندہ تر گردد ز پرواز مدام!

ہمسفر با اختران بودن خوش است — در سفر یک دم نیاسودن خوش است
تا شدم اندر فضاہائے سپہر — آنچہ بالا بود زیر آمد نظر
تیرہ خاکے برتر از قندیلِ شب! — سایۂ من بر سرِ من اے عجب!
ہر زمان نزدیک تر نزدیک تر — تا نمایان شد کہستانِ قمر
گفت رومی "از گمانہا پاک شو — خوگرِ رسم و رہِ افلاک شو
ماہ از ما دور و با ما آشناست — این نخستین منزل اندر راہِ ماست

دیر و زودِ روزگارش دیدنی ست
غارہائے کوہسارش دیدنی ست"

آن سکوت آن کوہسارِ ہولناک — اندرون پر سوز و بیرون چاک چاک
صد جبل از خافطین[۱] و یلدرم — بر دہانش دود و نار اندر شکم
از درونش سبزۂ سر بر نہ زد — طائرے اندر فضائش پر نزد
ابرہائے بے نم ہوا تند و تیز — با زمینِ مردۂ اندر ستیز

[۱] خافطین و یلدرم: کوہہائے آتش فشان قمر۔

عالمے فرسودۂ بے رنگ و صوت	نے نشان زندگی در وے نہ موت!
نے بنافش ریشۂ نخلِ حیات	نے بہ صلبِ روزگارش حادثات!

گرچہ ہست از دودمانِ آفتاب
صبح و شامِ او نہ زاید انقلاب!

گفت "رومی خیز و گامے پیش نہ	دولتِ بیدار را از کف مدہ
باطنش از ظاہرِ او خوشتر است	در قفارِ[1] او جہانے دیگر است!
ہر چہ پیش آید ترا اے مردِ ہوش	گیر اندر حلقہ ہائے چشم و گوش
چشم اگر بیناست ہر شے دیدنی است	در ترازوئے نگہ سنجیدنی است
ہر کجا رومی برد آنجا برو	یک دو دم از غیرِ او بیگانہ شو"

دستِ من آہستہ سوئے خود کشید
تند رفت و بر سرِ غارے رسید

---

[1] غار۔

عارفِ ہندی کہ بیکے از غارہائے قمر خلوت گرفتہ اہلِ ہند اورا "جہان دوست" می گویند

من چو کوران دست بر دوشِ رفیق   پا نہادم اندرا غارِ عمیق
ماہ را از ظلمتش دل داغ داغ   اندرو خورشید محتاجِ چراغ!
وہم و شک بر من شبیخون ریختند   عقل و ہوشم را بدار آویختند!
راہ رفتم رہزنان اندر کمین   دل تہی از لذتِ صدق و یقین!
تا نگہ را جلوہ ہا شد بے حجاب   صبحِ روشن بے طلوعِ آفتاب!
وادیٔ ہر سنگ او زنار بند   دیو سار از نخلہائے سر بلند
از سرشتِ آب و خاک است این مقام   یا خیالم نقش بندد در منام!
در ہوائے او چو مے ذوق و سرور   سایہ از تقبیلِ خاکش عینِ نور
نے زمینش را سپہرِ لاجورد   نے کنارش از شفقہا سرخ و زرد
نور در بندِ ظلام آنجا نبود   دود گردِ صبح و شام آنجا نبود
زیرِ نخلے عارفے ہندی نژاد   دیدہ ہا از سرمہ اش روشن سواد

موئے بر سر بستہ و عریاں بدن
گرد او مارے سفیدے حلقہ زن!
آدمے از آب و گل بالاترے
عالم از دیرِ خیالش پیکرے!
وقتِ او را گردشِ ایّام نے
کارِ او با چرخِ نیلی فام نے
گفت با رومی کہ ہمراہِ تو کیست؟
در نگاہش آرزوئے زندگیست!

رومی

مردے اندر جستجو آوارۂ
ثابتے با فطرتِ سیّارۂ!
پختہ تر کارش ز خامیہائے او
من شہیدِ ناتمامیہائے او
شیشۂ خود را بگردوں بستہ طاق
فکرش از جبریل می خواہد صداق[1]!
چوں عقاب افتد بصیدِ ماہ و مہر
گرم رو اندر طوافِ نہ سپہر
حرف با اہلِ زمیں رندانہ گفت
حور و جنّت را بُت و بتخانہ گفت!
شعلہ ہا در موجِ دودش دیدہ ام
کبریا اندر سجودش دیدہ ام!
ہر زماں از شوق می نالد چو نال
می کشد او را فراق و ہم وصال!
من ندانم چیست در آب و گلش
من ندانم از مقام و منزلش!

---

[1] رونمائی۔

جهان دوست

عالم از رنگ است و بے رنگی است حق
چیست عالم؟ چیست آدم؟ چیست حق؟

رومی

آدمی شمشیر و حق شمشیر زن — عالم این شمشیر را سنگِ فسن!
شرق حق را دید و عالم را ندید — غرب در عالم خزید، از حق رمید
چشم بر حق باز کردن بندگی است — خویش را بے پرده دیدن زندگی است!
بنده چون از زندگی گیرد برات — هم خدا آن بنده را گوید صلوات!

هر که از تقدیرِ خویش آگاه نیست
خاکِ او با سوزِ جان همراه نیست!

جهان دوست

بر وجود و بر عدم پیچیده است — مشرق این اسرار را کم دیده است
کارِ ما افلاکیان جز دید نیست — جانم از فردائے او نومید نیست!

دوش دیدم بر فراز قشمرود[۱] / ز آسمان افرشتہ آمد فرود
از نگاہش ذوقِ دیدارے چکید / جز بسوئے خاکدانِ ما ندید
گفتمش از محرمان رازے مپوش / تو چہ بینی اندران خاکِ خموش؟
از جمالِ زہرہ بگداختی؟ / دل بہ چاہِ بابلے انداختی؟
گفت ہنگامِ طلوعِ خاور است / آفتابِ تازہ او را در بر است
لعلہا از سنگِ رہ آید برون / یوسفانِ او ز چہ آید برون!
رستخیزے در کنارش دیدہ ام / لرزہ اندر کہسارش دیدہ ام
رخت بندد از مقامِ آذری / تا شود خوگر ز ترکِ بتگری
اے خوش آن قومے کہ جانِ او تپید / از گلِ خود خویش را باز آفرید!

عرشیان را صبحِ عید آن ساعتے
چون شود بیدار چشمِ ملتے!

پیرِ ہندی اندکے دم در کشید / باز در من دید و بیتابانہ دید
گفت مرگِ عقل؟ گفتم ترکِ فکر / گفت مرگِ قلب؟ گفتم ترکِ ذکر
گفت تن؟ گفتم کہ زاد از گردِ راہ / گفت جان؟ گفتم کہ رمزِ لا الٰہ
گفت آدم؟ گفتم از اسرارِ اوست / گفت عالم؟ گفتم او خود روبروست
گفت این علم و ہنر؟ گفتم کہ پوست / گفت حجت چیست؟ گفتم روئے دوست
گفت دینِ عامیان؟ گفتم شنید / گفت دینِ عارفان؟ گفتم کہ دید

۱؎ نام کوہے از کوہستانِ قمر۔

از کلامم لذّت جانش فزود
نکته هائے دل نشین بر من کشود

نُه تا سخن از عارفِ هندی

(۱)

ذاتِ حق را نیست این عالم حجاب
غوطه را حائل نگردد نقشِ آب!

(۲)

زادن اندر عالمِ دیگر خوش است
تا شبابِ دیگرے آید بدست!

(۳)

حق ورائے مرگ و عینِ زندگی است
بنده چون میرد نمی داند که چیست!
گرچه ما مرغانِ بے بال و پریم
از خدا در علمِ مرگ افزون تریم!

(۴)

وقت، شیرینی بزہر آمیختن
رحمتِ عامے بقہر آمیختن!
خالی از قہرش بہ بینی شہر و دشت
رحمتِ او این کہ گوئی در گزشت!

(۵)

کافری مرگ است اے روشن نہاد
کے سزد با مردہ غازی را جہاد!
مردِ مومن زندہ و با خود بجنگ
بر خود افتد ہمچو بر آہو پلنگ!

(۶)

کافرِ بیدار دل پیشِ صنم
بہ ز دین دارے کہ خفت اندر حرم!

(۷)

چشمِ کور است اینکہ بیند ناصواب
ہیچگہ شب را نہ بیند آفتاب!

(۸)

صحبت گِل دانه را سازد درخت
آدمی از صحبت گِل تیره بخت!
دانه از گِل می پزیرد پیچ و تاب
تا کند صیدِ شعاعِ آفتاب!

(۹)

من بگل گفتم بگو اے سینه چاک
چون بگیری رنگ و بو از باد و خاک؟
گفت گل اے ہوشمند رفته ہوش
چون پیامے گیری از برقِ خموش؟
جان به تن ما را ز جذبِ این و آن
جذبِ تو پیدا او جذب نہان!

جلوۂ سروش

مردِ عارف گفتگو را در به بست
مستِ خود گردید و از عالم گسست!
ذوق و شوقِ او ز دستِ او ربود
در وجودِ او ز نیرنگِ شہود
با حضورش ذره ہا مانندِ طور
بے حضورِ او نه نورے نے ظہور!

نازنینے در طلسمِ آن شبے — آن شبے بے کوکبے را کوکبے!
سنبلستانِ دو زلفش تا کمر — تاب گیر از طلعتش کوہ و کمر
غرق اندر جلوۂ مستانۂ — خوش سرود آن مستِ بے پیمانۂ
پیشِ او گردندہ فانوسِ خیال — ذوفنون مثلِ سپہرِ دیرسال
اندر آن فانوس پیکرِ رنگ رنگ — شکرہ بر گنجشک و بر آہو پلنگ!
من بہ رومی گفتم اے دانائے راز — بہر رفیق کم نظر بکشائے راز
گفت این پیکر چو سیمِ تابناک — زاد در اندیشۂ یزدانِ پاک!
بازیے تابانہ از ذوقِ نمود — در شبستانِ وجود آمد فرود
ہمچو ما آوارہ و غربت نصیب — تو غریبی من غریبم او غریب!
شانِ او جبریلی و نامش سروش — می برد از ہوش و می آرد بہوش
غنچۂ ما را گشود از شبنمش — مردہ آتش زندہ از سوزِ دمش
زخمۂ شاعر بسازِ دل ازوست — چاکہا در پردۂ محمل ازوست

دیدہ ام در نغمۂ او عالمے
آتشے گیر از نوائے او دمے!

~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~

نوائے سروش

ترسم که تو می رانی زورق بسراب اندر
زادی به حجاب اندر میری به حجاب اندر!

چون سرمهٔ رازی[۱] را از دیده فرو شستم
تقدیر امم دیدم پنهان بکتاب اندر!

بر کشت و خیابان پیچ، بر کوه و بیابان پیچ
برقے که بخود پیچد میرد به سحاب اندر!

با مغربیان بودم، پرجستم و کم دیدم
مردے که مقاماتش ناید بحساب اندر!

بے دردِ جهانگیری آن قرب میسر نیست
گلشن بگریبان کش اے بو بگلاب[۲] اندر،

اے زاهدِ ظاهر بین گیرم که خودی فانی است
لیکن تو نمی بینی طوفان به حباب اندر!

این صوتِ دل آویزے از زخمهٔ مطرب نیست
مهجورِ جنان حورے نالد به رباب اندر!

۱؎ مشہور مفسر قرآن۔ ۲؎ تلمیح بجانب مشہور غزل صوفیہ "او در من و من در او چون بو بگلاب اندر"

حرکت بوادیٔ یرغمید کہ ملائکہ اورا وادیٔ طواسین می نامند

رومی آن عشق و محبت را دلیل
تشنہ کامان را کلامش سلسبیل

گفت آن شعرے کہ آتش اندروست
اصل او از گرمی اللہ ھوست!

آن نوا گلشن کند خاشاک را
آن نوا برہم زند افلاک را

آن نوا بر حق گواہی می دہد
با فقیران پادشاہی می دہد!

خون ازو اندر بدن سیّارہ تر
قلب از روح الامین بیدار تر

اے بسا شاعر کہ از سحرِ ہنر
رہزنِ قلب است و ابلیسِ نظر!

شاعرِ ہندی! خدایش یار باد
جانِ او بے لذتِ گفتار باد

عشق را خنیاگری آموختہ
با خلیلان آذری آموختہ!

حرفِ او جاوید و بے سوز و درد
مُرد خوانند اہل درد او را نمرد

زان نوائے خوش کہ نشناسد مقام
خوشتر آن حرفے کہ گوئی در تمام

فطرتِ شاعر سراپا جستجوست
خالق و پروردگارِ آرزوست!

شاعر اندر سینۂ ملت چو دل
ملتے بے شاعرے انبارِ گل!

سوز و مستی نقشبندِ عالمے است
شاعری بے سوز و مستی ماتمے است!

شعر را مقصود اگر آدم گری است
شاعری هم وارثِ پیغمبری است"

گفتمش از پیغمبری هم باز گوی — سرِّ او با محرمِ خود باز گوی

گفت "اقوام و ملل آیاتِ اوست — عصرهائے ما ز مخلوقاتِ اوست

از دمِ او ناطق آمد سنگ و خشت — ما همه مانندِ حاصل او چو کشت!

پاک سازد استخوان و ریشه را — بالِ جبریلے دهد اندیشه را

هاے و هوے اندرونِ کائنات — از لبِ او نجم[1] و نور و نازعات

آفتابش را زوالے نیست نیست — منکرِ او را کمالے نیست نیست

رحمتِ حق صحبتِ احرارِ او — قهرِ یزدان ضربتِ کرّارِ او

گرچه باشی عقلِ کل اندر حرم — زانکه او بیند تن و جان را بهم

تیز تر نه پا براهِ برخمید — تا نه بینی آنچه می بایست دید

کنده بر دیوارے از سنگِ قمر[2]
چار طاسینِ نبوت را نگر"

شوق راهِ خویش داند بے دلیل — شوق پروازے ببالِ جبرئیل!

شوق را راهِ دراز آمد دو گام — این مسافر خسته گردد از مقام

یا زدم مستانه سوئے برخمید — تا بلندیهاے او آمد پدید

---

۱ نجم و نور و نازعات: اسمائے سوره هائے قرآن۔ ۲ قسمے از سنگِ سفید۔

من چہ گویم از شکوہِ آن مقام | ہفت کوکب در طوافِ او مدام
فرشیان از نورِ او روشن ضمیر | عرشیان از سرمۂ خاکش بصیر!
حق مرا چشم و دل گفتار داد | جستجوئے عالمِ اسرار داد
پردہ را برگیرم از اسرارِ کل
با تو گویم از طواسینِ رُسل

طاسین گوتم

توبہ آوردنِ زنِ رقاصۂ عشوہ فروش گوتم

مۓ دیرینہ و معشوقِ جوان چیزے نیست
پیشِ صاحب نظران حورِ جنان چیزے نیست!
ہر چہ از محکم و پائندہ شناسی، گزرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کران چیزے نیست!

دانشِ مغربیان فلسفۂ مشرقیان
همه بتخانه و در طوفِ بتان چیزے نیست!
از خود اندیش و ازین بادیه ترسان مگذر
که تو هستی و وجودِ دو جہان چیزے نیست!
در طریقے که بنوکِ مژه کاویدم من
منزل و قافله و ریگِ روان چیزے نیست!
بگذر از غیب که این وہم و گمان چیزے نیست
در جہان بودن و رستن ز جہان چیزے ہست
آن بہشتے که خدائے بتو بخشد ہمہ ہیچ
تا جزائے عملِ تست جنان چیزے ہست!
راحتِ جان طلبی؟ راحتِ جان چیزے نیست
در غمِ ہم نفسان اشکِ روان چیزے ہست
چشمِ مخمور و نگاہِ غلط انداز و سرود
همه خوب است ولے خوشتر ازان چیزے ہست
حُسنِ رخسار دمے ہست و دمے دیگر نیست
حُسنِ کردار و خیالاتِ خوشان چیزے ہست!

رقاصه

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بیقرار را
یک دو شکن زیاده کن گیسوئے تابدار را
از تو درونِ سینه ام برقِ تجلّیٔ که من
با مه و مهر داده ام تلخیٔ انتظار را
ذوقِ حضور در جهان رسمِ صنم گری نهاد
عشق فریب می دهد جانِ امیدوار را!
تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازهٔ زنم
باز به مرغزار ده طائرِ مرغزار را
طبعِ بلند دادهٔ، بند ز پائے من کشائے
تا به پلاسِ تو دهم خلعتِ شهریار را
تیشه اگر به سنگ زد این چه مقامِ گفتگوست؟
عشق بدوش می کشد این همه کهسار را!

طاسین زرتشت

آزمائش کردنِ اہرمن زرتشت را

اہرمن

از تو مخلوقاتِ من نالان چو نَے / از تو ما را فرودین مانندِ دَے
در جہان خوار و زبونم کردۂ / نقشِ خود رنگین ز خونم کردۂ

زندہ حق از جلوۂ سینائے تست
مرگِ من اندر یدِ بیضائے تست!

تکیہ بر میثاقِ یزدان ابلہی است / بر مرادش راہ رفتن گمرہی است
زہر ہا در بادۂ گلفامِ اوست / ارّہ[1] و کرم و صلیب انعامِ اوست!
جز دعا ہا نوح تدبیرے نداشت / حرفِ آن بیچارہ تاثیرے نداشت!
شہر را بگزار و در غارے نشین / ہم بہ خیلِ نوریان خلوت گزین
از نگاہے کیمیا کن خاک را / از مناجاتے بسوز افلاک را

---

[1] ارّہ، کِرم، صلیب: تلمیحات بہ قصصِ پیغمبران۔

در کہستان چون کلیم آوارہ شو　　نیم سوزِ آتشِ نظارہ شو
لیکن از پیغمبری باید گذشت　　از چنین مُلّاگری باید گذشت!
کس میانِ ناکسان ناکس شود　　فطرتش گر شعلہ باشد خس شود
تا نبوت از ولایت کمتر است　　عشق را پیغمبری دردِ سر است!

خیز و در کاشانۂ وحدت نشین
ترکِ جلوت گوے و در خلوت نشین!

زرتشت

نور دریائے است ظلمت ساحلش　　ہم چو من سیلے نزاد اندر دلش
اندرو نم موجہائے بیقرار　　سیل را جز غارتِ ساحل چہ کار؟
نقشِ بے رنگے کہ او را کس ندید　　جز بخونِ اہرمن نتوان کشید!

خویشتن را وانمودن زندگی است
ضربِ خود را آزمودن زندگی است!

از بلاہا پختہ تر گردد خودی　　تا خدا را پردہ در گردد خودی
مردِ حق بین جز بحق خود را ندید　　لَا اِلٰہ می گفت و در خون می تپید!
عشق را در خون تپیدن آبروست　　ارّہ و چوب و رسن عیدینِ اوست!

در رہِ حق ہر چہ پیش آید نکوست
مرحبا نامہربانیہائے دوست!

جلوۂ حق چشمِ من تنہا نخواست
حسن را بے انجمن دیدن خطاست

چیست خلوت؟ درد و سوز و آرزو
انجمن دید است و خلوت جستجو

عشق در خلوت کلیم اللہی است
چون بجلوت می خرامد شاہی است!

خلوت و جلوت کمالِ سوز و ساز
ہر دو حالات و مقاماتِ نیاز

چیست آن؟ بگزشتن از دیر و کنشت
چیست این؟ تنہا نہ رفتن در بہشت!

گرچہ اندر خلوت و جلوت خداست
خلوت آغاز است و جلوت انتہاست

گفتمش پیغمبری دردِ سر است
عشق چون کامل شود آدم گر است!

راہِ حق با کاروان رفتن خوش است
ہمچو جان اندر جہان رفتن خوش است!

طاسینِ مسیح

رویائے حکیم طالسطائی[۱]

درمیان کوہسارِ ہفت مرگ
وادئی بے طائر و بے شاخ و برگ!

تاب مہ اندر دودِ گرد او چو قیر
آفتاب اندر فضایش تشنہ میر!

---

۱ نام حکیم و مصلح روسیہ۔

رودِ سیماب اندران وادی روان — خم بخم مانند جوئے کہکشان
پیشِ او پست و بلندِ راه، ہیچ — تند سیر و موج موجش پیچ پیچ
غرق در سیماب مردے تا کمر — با ہزاران نالہاے بے اثر!
قسمتِ او ابر و باد و آب نے — تشنہ و آبے بجز سیماب نے!
برکران دیدم زنے نازک تنے — چشمِ او صد کاروان را رہزنے
کافری آموزِ پیرانِ کنشت — از نگاہش زشت خوب و خوب زشت
گفتمش تو کیستی نام تو چیست؟ — این سراپا نالہ و فریاد کیست؟
گفت در چشمم فسونِ سامری است — نامم افرنگین و کارم ساحری است!
ناگہان آن جوئے شیرین تخ ببست — استخوانِ آن جوان در تن شکست
بانگ زد اے واے بر تقدیرِ من — واے بر فریادِ بے تاثیرِ من!
گفت افرنگین اگر داری نظر — اندکے احوالِ خود را ہم نگر
نورِ مریم آن چراغِ کائنات — نور با او اندر جہات و بے جہات!
آن فلاطوس[1] آن صلیب آن روئے زرد — زیرِ گردون تو چہ کردی او چہ کرد!
اے بجانت لذتِ ایمان حرام — اے پرستارِ بتانِ سیمِ خام
قیمتِ روح القدس نشناختی
تن خریدی نقدِ جان در باختی!"

---

[1] نامِ حاکمِ رومی

طعنهٔ آن نازنین جلوه مست — آن جوان را نشتر اندر دل شکست
گفت "اے گندم نمائے جو فروش — از تو شیخ و برہمن ملت فروش!
عقل و دین از کافریہائے تو خوار — عشق از سوداگریہائے تو خوار!
مہرِ تو آزار و آزارِ نہان — کینِ تو مرگ است و مرگِ ناگہان!
صحبتے با آب و گل ورزیدهٔ — بنده را از پیشِ حق دزدیدهٔ!
حکمتے کو عقدهٔ اشیا کشاد — با تو غیر از فکرِ چنگیزی نداد
داند آن مردے کہ صاحب جوہر است — جرمِ تو از جرمِ من سنگین تر است
از دمِ او رفته جان آمد بتن — از تو جان را دخمہ می گردد بدن
آنچہ ما کردیم با ناسوتِ[۱] او — ملتِ او کرد با لاہوتِ[۲] او

مرگِ تو اہلِ جہان را زندگی است
باش! تا بینی کہ انجامِ تو چیست!"

طاسین محمدؐ

نوحہٴ روحِ ابوجہل در حرمِ کعبہ

سینهٔ ما از محمدؐ داغ داغ! — از دمِ او کعبہ را گل شد چراغ!

---

۱ جسم ـ ۲ روح

از هلاکِ قیصر و کسریٰ سرود
نوجوانان را ز دستِ ما ربود

ساحر و اندر کلامش ساحری است
این دو حرفِ لا اِلٰہ خود کافری است

تا بساطِ دینِ آبا در نورد
با خداوندانِ ما کرد آنچه کرد

پاش پاش از ضربتش لات و منات
انتقام از وے بگیر اے کائنات!

دل بغائب بست و از حاضر گسست
نقشِ حاضر را فسونِ او شکست

دیده بر غائب فرو بستن خطاست
آنچه در دیده نمی‌آید کجاست!

پیشِ غائب سجده بردن کوری است
دینِ نو کور است و کوری دوری است

خم شدن پیشِ خدائے بے جہات
بنده را ذوقے نه بخشد این صلوٰت!

مذهبِ او قاطعِ ملک و نسب
از قریش و منکر از فضلِ عرب!

در نگاهِ او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خوان نشست،

قدرِ احرارِ عرب نشناخته
با کلفتان[1] حبش درساخته

احمران با اسودان آمیختند
آبروئے دودمانے ریختند!

این مساوات این مواخات اعجمی است
خوب می‌دانم که سلمان رض[2] مزدکی است

ابنِ عبدالله فریبش خورده است
رستخیزے بر عرب آورده است!

عترتِ هاشم ز خود مهجور گشت
از دو رکعت چشمِ شان بے نور گشت

---

۱ کلفت: فربه و بدگل ۔ ۲ حضرت سلمان فارسی رض ۔

اعجمی را اصلِ عدنانی[1] کجاست   گنگ را گفتارِ سحبانی[2] کجاست
چشمِ خاصانِ عرب گردیده کور   بر نیائی اے زہیر[3] از خاکِ گور؟

اے تو مارا اندرین صحرا دلیل
بشکن افسونِ نوائے جبرئیل!

باز گو اے سنگِ اسود باز گوے   آنچه دیدیم از محمدؐ باز گوے
اے ہُبل اے بندہ را پوزش پذیر   خانۂ خود را ز بے کیشان بگیر
گلّۂ شان را بگرگان کن سبیل   تلخ کن خرمائے شان را بر نخیل!
صرصرے دہ با ہوائے بادیہ   اَنَّھُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِیَہ[4]
اے منات اے لات ازین منزل مرو   گر ز منزل می روی از دل مرو

اے ترا اندر دو چشمِ من وثاق
مُہلتے اِنْ کُنْتِ اَزْمَعْتِ الفِرَاقْ[5]

---

[1] جدِ عرب۔ [2] یکے از فصحائے عرب۔ [3] شاعرِ مشہور عرب۔ [4] آیۂ قرآنیہ۔
[5] پارۂ از شعرِ امراء القیس یعنی مہلتے بدہ اگر قصد جدائی کردۂ۔

فلکِ عطارد

زیارتِ ارواحِ جمال الدین افغانی وسعید حلیم پاشا

مشتِ خاکے کارِ خود را بردہ پیش   در تماشائے تجلّی ہائے خویش!

یا من افتادم بدامِ ہست و بود   یا بدامِ من اسیر آمد وجود!

اندرین نیلی تتق چاک از من است؟   من ز افلاکم کہ افلاک از من است؟

یا ضمیرم را فلک در برگرفت   یا ضمیرِ من فلک را در گرفت!

اندرون است این کہ بیرون است؟ چیست؟   آنچہ می بیند نگہ چون است؟ چیست؟

پر زنم بر آسمانے دیگرے   پیشِ خود بینم جہانے دیگرے

عالمے با کوہ و دشت و بحر و بر   عالمے از خاکِ ما دیرینہ تر

عالمے از ابرکے بالیدہ   دستبردِ آدمے نادیدہ

نقشہا نابستہ بر لوحِ وجود   خردہ گیرِ فطرت آنجا کس نبود!

من به رومی گفتم این صحرا خوش است — در کهستان شورشِ دریا خوش است

من نیابم از حیات این جا نشان — از کجا می آید آوازِ اذان؟

گفت رومی این مقامِ اولیاست — آشنا این خاکدان با خاکِ ماست

بوالبشر چون رخت از فردوس بست — یک دو روزے اندرین عالم نشست

این فضاها سوزِ آهش دیده است — نالہائے صبحگاہش دیده است

زائرانِ این مقامِ ارجمند — پاک مردان از مقاماتِ بلند

پاک مردان چون فضیل و بوسعید — عارفان مثلِ جنید و بایزید

خیز تا ما را نمازے آید بدست

یک دو دم سوز و گدازے آید بدست"

رفتم و دیدم دو مرد اندر قیام — مقتدی تاتار و افغانی امام

پیرِ رومی هر زمان اندر حضور — طلعتش برتافت از ذوق و سرور

گفت مشرق زین دو کس بهتر نزاد — ناخنِ شان عقده هائے ما گشاد

سید السادات مولانا جمال — زنده از گفتارِ او سنگ و سفال

ترکِ سالار آن حلیمِ دردمند — فکرِ او مثلِ مقامِ او بلند

با چنین مردان دو رکعت طاعت است

ورنه آن کارے که مزدش جنت است"

قرأتِ آن پیرِ مردے سخت کوش — سورهٔ والنجم و آن دشتِ خموش؛

قرأتے گر زوے خلیل آید بوجد
روحِ پاک جبرئیل آید بوجد!
دل ازو در سینہ گردد ناصبور
شورِ الا اللہ خیزد از قبور!
اضطرابِ شعلہ بخشد دود را
سوز و مستی می دہد داؤد را

آشکارا ہر غیاب از قرأتش
بے حجاب ام الکتاب از قرأتش!

من ز جا برخاستم بعد از نماز
دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز
گفت رومی ذرۂ گردون نورد!
در دلِ او یک جہانِ سوز و درد!
چشم جز بر خویشتن نکشادۂ
دل بکس ناداده آزادۂ

تند سیر اندر فراخائے وجود
من ز شوخی گویم او را زندہ رود"

افغانی

زندہ رود از خاکدانِ ما بگوے
از زمین و آسمانِ ما بگوے
خاکی و چون قدسیان روشن بصر!
از مسلمانان بدہ ما را خبر!

زندہ رود

در ضمیرِ ملّتِ گیتی شکن
دیدہ ام آویزشِ دین و وطن!

روح در تن مردہ از ضعف یقین ـ ناامید از قوتِ دینِ مبین
ترک و ایران و عرب مستِ فرنگ ـ ہر کسے را در گلو شستِ فرنگ
مشرق از سلطانیٔ مغرب خراب ـ اشتراک از دین و ملت بردہ تاب!

افغانی

دین و وطن

لردِ مغرب آن سراپا مکر و فن ـ اہلِ دین را داد تعلیمِ وطن
او بفکرِ مرکز و تو در نفاق ـ بگزر از شام و فلسطین و عراق
تو اگر داری تمیزِ خوب و زشت ـ دل نہ بندی با کلوخ و سنگ و خشت
چیست دین برخاستن از روئے خاک ـ تا ز خود آگاہ گردد جانِ پاک!
می نگنجد آنکہ گفت اَللّٰہ ھُو ـ در حدودِ این نظامِ چارسُو
پرّ کہ از خاک و برخیزد ز خاک ـ حیف اگر در خاک میرد جانِ پاک!
گرچہ آدم بردمید از آب و گل ـ رنگ و نم چون گل کشید از آب و گل
حیف اگر در آب و گل غلطد مدام ـ حیف اگر برتر نپرّد زین مقام!
گفت تن در شو بخاکِ رہگذر ـ گفت جان پہنائے عالم را نگر!
جان نگنجد در جہات اے ہوشمند ـ مردِ حُر بیگانہ از ہر قید و بند

حرز خاکِ تیره آید در خروش
زانکه از بازان نیاید کارِ موش!

آن کفِ خاکے که نامیدی وطن — اینکه گوئی مصر و ایران و یمن
با وطن اهلِ وطن را نسبتے است — زانکه از خاکش طلوعِ ملتے است
اندرین نسبت اگر داری نظر — نکته بینی ز مُو باریک تر
گرچه از مشرق بر آید آفتاب — با تجلّی هائے شوخ و بے حجاب
در تب و تاب است از سوزِ درون — تا ز قیدِ شرق و غرب آید برون
بر دمد از مشرقِ خود جلوه مست — تا همه آفاق را آرد بدست!

فطرتش از مشرق و مغرب بری است
گرچه او از روئے نسبت خاوری است!

اشتراک و ملوکیت

صاحبِ سرمایه[1] از نسلِ خلیل — یعنی آن پیغمبرِ بے جبرئیل[2]
زانکه حق در باطلِ او مضمر است — قلبِ او مومن دماغش کافر است
غربیان گم کرده اند افلاک را — در شکم جویند جانِ پاک را!
رنگ و بو از تن نگیرد جانِ پاک — جز به تن کارے ندارد اشتراک

[illegible] کارل مارکس مصنف کتاب سرمایه که اصول اشتراک [illegible] وضع کرده۔

دینِ آن پیغمبرِ حق ناشناس بر مساوات شکم دارد اساس

تا اخوت را مقام اندر دل است
بیخ او در دل نه در آب و گل است!

هم ملوکیت بدن را فربهی است سینهٔ بے نورِ او از دل تہی است!
مثلِ زنبورے که بر گل می چرد برگ را بگزارد و شهدش برد
شاخ و برگ و رنگ و بوئے گل ہمان بر جمالش نالهٔ بلبل ہمان
از طلسم رنگ و بوئے او گزر ترک صورت گوے و در معنی نگر

مرگِ باطن گرچه دیدن مشکل است
گل مخوان او را که در معنی گِل است!

ہر دو را جان ناصبور و ناشکیب ہر دو یزدان ناشناس آدم فریب!
زندگی این را خروج آن را خراج درمیان این دو سنگ آدم زجاج
این بہ علم و دین و فن آرد شکست آن برد جان را ز تن نان را ز دست
غرق دیدم ہر دو را در آب و گل ہر دو را تن روشن و تاریک دل!

زندگانی سوختن با ساختن
در گِلے تخمِ دلے انداختن!

سعید حلیم پاشا

شرق و غرب

غربیان را زیرکی سازِ حیات
شرقیان را عشق رازِ کائنات
زیرکی از عشق گردد حق شناس
کارِ عشق از زیرکی محکم اساس
عشق چون با زیرکی همبر شود
نقشبندِ عالمِ دیگر شود
خیز و نقشِ عالمِ دیگر بنه
عشق را با زیرکی آمیز ده
شعلهٔ افرنگیان نم خورده ایست
چشمِ شان صاحب نظر دل مرده ایست!
زخمها خوردند از شمشیرِ خویش
بسمل افتادند چون نخچیرِ خویش!
سوز و مستی را مجو از تاکِ شان
عصرِ دیگر نیست در افلاکِ شان!

زندگی را سوز و ساز از نارِ تست
عالمِ نو آفریدن کارِ تست!

مصطفیٰ[1] کو از تجدّد می سرود
گفت نقشِ کهنه را باید زدود
نو نگردد کعبه را رختِ حیات
گر ز افرنگ آیدش لات و منات
ترکِ را آهنگِ نو در چنگ نیست
تازه اش جز کهنهٔ افرنگ نیست

---

[1] مراد از مصطفیٰ اکمال۔

سینهٔ او را دمی دیگر نبود | در ضمیرش عالمی دیگر نبود
لاجرم با عالمِ موجود ساخت | مثلِ موم از سوزِ این عالم گداخت
طرفگیها در نهادِ کائنات | نیست از تقلید تقویمِ حیات
زنده دل خلّاقِ اعصار و دهور | جانش از تقلید گردد بی حضور
چون مسلمانان اگر داری جگر | در ضمیرِ خویش و در قرآن نگر
صد جهانِ تازه در آیاتِ اوست | عصرها پیچیده در آناتِ اوست!
یک جهانش عصرِ حاضر را بس است | گیر اگر در سینهٔ دل معنی رس است
بندهٔ مومن ز آیاتِ خداست | هر جهان اندر برِ او چون قباست!

چون کهن گردد جهانی در برش
می دهد قرآن جهانی دیگرش!

زنده رود

زورقِ ما خاکیان بی ناخداست
کس نداند عالمِ قرآن کجاست!

افغانی

عالمی در سینهٔ ما گم هنوز | عالمی در انتظارِ قُم هنوز

عالمے بے امتیازِ خون و رنگ / شامِ او روشن تر از صبحِ فرنگ
عالمے پاک از سلاطین و عبید / چون دلِ مومن کرانش ناپدید
عالمے رعنا کہ فیضِ یک نظر / تخمِ او افگند در جانِ عمرؓ!
لایزال و وارداتش نو بنو / برگ و بارِ محکماتش نو بنو
باطنِ او از تغیر بے غمے / ظاہرِ او انقلابِ ہر دمے

اندرونِ تست آن عالم نگر
می دہم از محکماتِ او خبر!

محکماتِ عالمِ قرآنی

۱۔ خلافتِ آدم

در دو عالم ہر کجا آثارِ عشق / ابنِ آدم سرّے از اسرارِ عشق
سرِّ عشق از عالمِ ارحام نیست / او ز سام و حام و روم و شام نیست
کوکبے بے شرق و غرب و بے غروب / در مدارش نے شمال و نے جنوب
حرفِ اِنّی جاعلٌ تقدیرِ او / از زمین تا آسمان تفسیرِ او
مرگ و قبر و حشر و نشر احوالِ اوست / نور و نارِ آن جہان اعمالِ اوست
او امام و او صلوٰۃ و او حرم / او مداد و او کتاب و او قلم!

خرده خرده غیبِ او گردد حضور   نی حدود او را نه ملکش را ثغور

از وجودش اعتبارِ ممکنات   اعتدالِ او عیارِ ممکنات

من چه گویم از یم بی ساحلش   غرق آثار و دهور اندر دلش!

آنچه در آدم بگنجد عالم است   آنچه در عالم نگنجد آدم است!

آشکارا مهر و ماه از جلوتش   نیست ره جبریل را در خلوتش!

برتر از گردون مقامِ آدم است

اصلِ تهذیب احترامِ آدم است

زندگی ای زنده دل دانی که چیست   عشقِ یک بین در تماشای دوئی ست!

مرد و زن وابستهٔ یک دیگر اند   کائناتِ شوق را صورتگر اند!

زن نگه دارندهٔ نارِ حیات   فطرتِ او لوحِ اسرارِ حیات!

آتشِ ما را بجانِ خود زند   جوهرِ او خاک را آدم کند

در ضمیرش ممکناتِ زندگی   از تب و تابش ثباتِ زندگی

شعله‌ئی کز وی شرر ها در گسست   جان و تن بی سوزِ او صورت نبست

ارجِ ما از ارجمندیهای او   ما همه از نقشبندیهای او!

حق ترا داد است اگر تابِ نظر

پاک شو قدسیتِ او را نگر

ای ز بنت عصر حاضر برده تاب   فاش گویم با تو اسرارِ حجاب

ذوقِ تخلیق آتشے اندر بدن — از فروغِ او فروغِ انجمن!
ہر کہ بردارد ازین آتش نصیب — سوز و سازِ خویش را گردد رقیب
ہر زمان بر نقشِ خود بندد نظر — تا نگیرد لوحِ او نقشِ دگر
مصطفیٰ اندر حرا خلوت گزید — مدّتے جز خویشتن کس را ندید
نقشِ ما را در دلِ او ریختند — ملّتے از خلوتش انگیختند
می توانی منکرِ یزدان شدن — منکر از شانِ نبیؐ نتوان شدن
گرچہ داری جانِ روشن چون کلیمؑ — ہست افکارِ تو بے خلوت عقیم!

از کم آمیزی تخیل زندہ تر
زندہ تر جوئندہ یابندہ تر

علم و ہم شوق از مقاماتِ حیات — ہر دو می گیرد نصیب از واردات!
علم از تحقیق لذّت می برد — عشق از تخلیق لذّت می برد
صاحبِ تحقیق را جلوت عزیز — صاحبِ تخلیق را خلوت عزیز
چشمِ موسیٰؑ خواست دیدارِ وجود — این ہمہ از لذّتِ تحقیق بود
لن ترانی نکتہ ہا دارد دقیق — اندکے گم شو درین بحرِ عمیق
ہر کجا بے پردہ آثارِ حیات — چشمہ زارش در ضمیرِ کائنات
در نگر ہنگامۂ آفاق را — زحمتِ جلوت مدہ خلاق را

حفظِ ہر نقش آفرین از خلوت است
خاتمِ او را نگین از خلوت است

۲۔ حکومتِ الٰہی

بندۂ حق بے نیاز از ہر مقام — نے غلام او را نہ او کس را غلام
بندۂ حق مردِ آزاد است و بس — ملک و آئینش خداداد است و بس
رسم و راہ و دین و آئینش ز حق — زشت و خوب و تلخ و نوشینش ز حق
عقلِ خود بین غافل از بہبودِ غیر — سودِ خود بیند نہ بیند سودِ غیر
وحیِ حق بینندۂ سودِ ہمہ — در نگاہش سود و بہبودِ ہمہ
عادل اندر صلح و ہم اندر مصاف — وصل و فصلش لایراعی[1] لایخاف
غیرِ حق چون ناہی و آمر شود — زور ور بر ناتوان قاہر شود

زیرِ گردون آمری از قاہری است
آمری از ما سِوَی اللہ کافری است

قاہرِ آمر کہ باشد پختہ کار — از قوانین گردِ خود بندد حصار
جرّہ شاہینِ تیز چنگ و زود گیر — صعوہ را در کارہا گیرد مشیر
قاہری را شرع و دستورے دہد — بے بصیرت سرمہ با کورے دہد!

حاصلِ آئین و دستورِ ملوک
دہ خدایان فربہ و دہقان چو دوک!

---

[1] نہ رعایت می کند نہ خوف از کسے دارد۔

وائے بر دستورِ جمہورِ فرنگ — مردہ تر شد مردہ از صورِ فرنگ!
حقّہ بازان چون سپہرِ گرد گرد — از امم بر تختۂ خود چیدہ نرد!
شاطرانِ این گنج ور آن رنج بر — ہر زمان اندر کمینِ یک دگر
فاش باید گفت سرِّ دلبران — ما متاع و این ہمہ سوداگران!
دیدہ ہا بے نم ز حبِّ سیم و زر — مادران را بارِ دوش آمد پسر
وائے بر قومے کہ از بیمِ ثمر — می برد نم را ز اندامِ شجر!
تا نیارد زخمہ از تارش سرود — می کُشد نازادہ را اندر وجود!
گرچہ دارد شیوہ ہائے رنگ رنگ — من بجز عبرت نگیرم از فرنگ!

اے بہ تقلیدش اسیر آزاد شو
دامنِ قرآن بگیر آزاد شو!

۳ - ارض ملکِ خداست

سرگذشتِ آدم شرق و غرب — بہرِ خاکے فتنہ ہائے حرب و ضرب!
یک عروس و شوہرِ او ما ہمہ — آن فسون گر بے ہمہ ہم با ہمہ!
عشوہ ہائے او ہمہ مکر و فن است — نے ازانِ تو نہ از آنِ من است!
در نسازد با تو این سنگ و حجر — این ز اسبابِ حضر تو در سفر!
اختلاطِ خفتہ و بیدار چیست؟ — ثابتے را کار با سیار چیست؟

حق زمین را جز متاعِ ما نگفت — این متاعِ بے بہا مفت است مفت
دہ خدایا! نکتهٔ از من پذیر — رزق و گور از وے بگیر او را مگیر
صحبتش تا کے تو بود و او نبود — تو وجود و او نمودِ بے وجود
تو عقابی طائفِ افلاک شو — بال و پر بکشا و پاک از خاک شو

باطنِ اَلْاَرْضُ لِلّٰہ ظاہر است
ہر کہ این ظاہر نہ بیند کافر است

من نہ گویم در گزر از کاخ و کوے — دولتِ تست این جہانِ رنگ و بوے
دانہ دانہ گوہر از خاکش بگیر — صید چون شاہین ز افلاکش بگیر
تیشهٔ خود را بکهسارش بزن — نورے از خود گیر و بر نارش بزن
از طریقِ آذری بیگانہ باش — بر مرادِ خود جہانِ نو تراش
دل برنگ و بوے و کاخ و کو مدہ — دل حریمِ اوست جز با او مدہ!
مردنِ بے برگ و بے گور و کفن؟ — گم شدن در نقرہ و فرزند و زن!
ہر کہ حرفِ لَا اِلٰہ از بر کند — عالمے را گم بخویش اندر کند

فقر جوع و رقص و عریانی کجاست
فقر سلطانی است رہبانی کجاست

۴۔ حکمت خیرِ کثیر است

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر
هر کجا این خیر را بینی بگیر

علمِ حرف و صوت را شہپر دہد
پاکیٔ گوہر بہ ناگوہر دہد

علم را بر اوجِ افلاک است رہ
تا ز چشمِ مہر برکند نگہ

نسخۂ او نسخۂ تفسیرِ کل
بستۂ تدبیرِ او تقدیرِ کل

دشت را گوید حبابے دہ دہد
بحر را گوید سرابے دہ دہد!

چشمِ او بر وارداتِ کائنات
تا ببیند محکماتِ کائنات

دل اگر بندد بہ حق پیغمبری است
ور ز حق بیگانہ گردد کافری است!

علم را بے سوزِ دل خوانی شر است
نورِ او تاریکیٔ بحر و بر است

عالمے از غازِ او کور و کبود
فرودینش برگ ریزِ ہست و بود

بحر و دشت و کوہسار و باغ و راغ
از بمِ طیارۂ او داغ داغ!

سینۂ افرنگ را نارے از اوست
لذتِ شبخون و یلغارے از اوست

سیرِ واژونے دہد ایام را
می برد سرمایۂ اقوام را!

قوتش ابلیس را یارے شود
نورِ نار از صحبتش نارے شود

کشتنِ ابلیس کارے مشکل است
زانکہ او گم اندر اعماقِ دل است!

خوشتر آن باشد مسلمانش کنی
کشتۂ شمشیرِ قرآنش کنی

از جلالِ بے جمالے الاماں
از فراقِ بے وصالے الاماں!
علمِ بے عشق است از طاغوتیاں
علمِ با عشق است از لاہوتیاں!
بے محبّت علم و حکمت مردہٗ
عقل تیرے بر ہدف ناخوردہٗ
کور را بینندۂ از دیدار کُن
بولہب را حیدرِ کرّار کُن!

زندہ رود

محکماتش وا نمودی از کتاب
ہست آں عالم ہنوز اندر حجاب!
پردہ را از چہرہ نکشاید چرا
از ضمیرِ ما بروں ناید چرا
پیشِ یک عالمِ فرسودہ ایست
ملت اندر خاکِ او آسودہ ایست
رفت سوزِ سینۂ تاتار و کرد
یا مسلماں مُرد یا قرآں بمرد!

سعید حلیم پاشا

دینِ حق از کافری رسوا تر است
زانکہ مُلا مومنِ کافر گر است!
شبنمِ ما در نگاہِ ما یم است
از نگاہِ او یمِ ما شبنم است!
از شگرفیہائے آں قرآں فروش
دیدہ ام روح الامیں را در خروش!
زاں سوئے گردوں دلش بیگانۂ
نزد او امّ الکتاب افسانۂ

بے نصیب از حکمتِ دینِ نبیؐ — آسمانش تیرہ از بے کوکبی!
کم نگاہ و کور ذوق و ہرزہ گرد — ملت از قال و اقولش فرد فرد!
مکتب و ملا و اسرارِ کتاب — کورِ مادر زاد و نورِ آفتاب!

دین کافر فکر و تدبیرِ جہاد
دین ملا فی سبیل اللہ فساد!

مردِ حق جانِ جہانِ چار سوے — آن بخلوت رفتہ را از من بگوے
اے ز افکارِ تو مومن را حیات — از نفسہاے تو ملت را ثبات
حفظِ قرآنِ عظیم آئینِ تست — حرفِ حق را فاش گفتن دینِ تست
تو کلیمی چند باشی سرنگون — دستِ خویش از آستین آور برون
سرگزشتِ ملتِ بیضا بگوے — با غزال از وسعتِ صحرا بگوے

فطرتِ تو مستنیر از مصطفیٰؐ است
باز گو آخر مقامِ ما کجا است؟

مردِ حق از کس نگیرد رنگ و بو — مردِ حق از حق پذیرد رنگ و بو
ہر زمان اندر تنش جانے دگر — ہر زمان او را چو حق شانے دگر
رازہا با مردِ مومن باز گوے — شرحِ رمزِ کُلَّ یَوْمٍ[1] باز گوے
جز حرم منزل ندارد کاروان — غیرِ حق در دل ندارد کاروان

[1] تلمیح بہ آیۂ کل یوم ھو فی شان۔

من نمی گویم کہ راہش دیگر است
کاروان دیگر نگاہش دیگر است

افغانی

از حدیثِ مصطفیٰ داری نصیب؟
دینِ حق اندر جہان آمد غریب[1]

با تو گویم معنیٔ این حرفِ بکر
غربتِ دین نیست فقرِ اہلِ ذکر

بہرِ آن مردے کہ صاحب جستجوست
غربتِ دین ندرتِ آیاتِ اوست

غربتِ دین ہر زمان نوعِ دگر
نکتہ را دریاب اگر داری نظر

دل بہ آیاتِ مبین دیگر بہ بند
تا بگیری عصرِ نو را در کمند!

کس نمی داند ز اسرارِ کتاب
شرقیان ہم غربیان در پیچ و تاب

روسیان نقشِ نوی انداختند
آب و نان بردند و دین در باختند!

حق ببین حق گوے و غیر از حق مجوے
یک دو حرف از من بآن ملت بگوے

پیغامِ افغانی با ملتِ روسیہ

منزل و مقصودِ قرآن دیگر است
رسم و آئینِ مسلمان دیگر است

---

[1] تلمیح بہ حدیث الاسلام جاء غریبا الخ۔

در دلِ او آتشِ سوزنده نیست ‏ مصطفیٰ در سینۂ او زنده نیست!
بندۂ مومن ز قرآن بر نخورد ‏ در ایاغِ او نہ مے دیدم نہ دُرد
خود طلسمِ قیصر و کسریٰ شکست ‏ خود سرِ تختِ ملوکیت نشست!
تا نہالِ سلطنت قوت گرفت ‏ دینِ او نقش از ملوکیت گرفت

از ملوکیت نگہ گردد دگر
عقل و ہوش و رسم و رہ گردد دگر!

تو کہ طرحِ دیگرے انداختی ‏ دل ز دستورِ کہن پرداختی
ہمچو ما اسلامیان اندر جہان ‏ قیصریت را شکستی استخوان
تا برافرازی چراغے در ضمیر ‏ عبرتے از سرگزشتِ ما بگیر
پائے خود محکم گذار اندر نبرد ‏ گردِ این لات و ہبل دیگر مگرد
ملتے می خواہد این دنیائے پیر ‏ آنکہ باشد ہم بشیر و ہم نذیر!
باز می آئی سوئے اقوامِ شرق ‏ بستہ ایامِ تو با ایامِ شرق
تو بجان افگندۂ سوزے دگر ‏ در ضمیرِ تو شب و روزے دگر!
کہنہ شد افرنگ را آئین و دین ‏ سوئے آن دیرِ کہن دیگر مبین
کردۂ کارِ خداوندان تمام ‏ بگزر از لا جانبِ اِلاّ خرام
درگزر از لا اگر جوئندۂ ‏ تا رہِ اثبات گیری زندۂ

اے کہ می خواہی نظامِ عالمے
جُستۂ او را اساسِ محکمے؟

داستانِ کہنہ شستی باب باب — فکر را روشن کن از اُمُّ الکتاب
با سیہ فامان یدِ بیضا کہ داد؟ — مژدۂ لا قیصر و کسریٰ کہ داد؟
در گزر از جلوہ ہائے رنگ رنگ — خویش را دریاب از ترکِ فرنگ!
گر ز مکرِ غربیان باشی خبیر — روبہی بگذار و شیری پیشہ گیر
چیست روباہی؟ تلاشِ ساز و برگ — شیرِ مولا جوید آزادی و مرگ،
جز بقرآن ضیغمی روباہی است — فقرِ قرآن اصلِ شاہنشاہی است
فقرِ قرآن اختلاطِ ذکر و فکر — فکر را کامل ندیدم جز بذکر
ذکر؟ ذوق و شوق را دادن ادب — کارِ جان است این نہ کارِ کام و لب
خیزد از وے شعلہ ہائے سینہ سوز — با مزاجِ تو نمی سازد ہنوز

اے شہیدِ شاہدِ رعنائے فکر
با تو گویم از تجلّی ہائے فکر

چیست قرآن؟ خواجہ را پیغامِ مرگ — دستگیرِ بندۂ بے ساز و برگ!
ہیچ خیر از مردکِ زرکش مجو — لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا
از ربا آخر چہ می زاید؟ فتن! — کس نداند لذّتِ قرضِ حسن!
از ربا جان تیرہ، دل چون خشت و سنگ — آدمی درندہ بے دندان و چنگ!

رزقِ خود را از زمین بردن رواست — این متاعِ بنده و مِلکِ خداست
بندهٔ مومن امین، حق مالک است — غیرِ حق هر شئے که بینی هالک است [۱]
رایتِ حق از ملوک[۲] آمد نگون — قریه ها از دخلِ شان خوار و زبون

آب و نان ماست از یک مائده
دودهٔ آدم "کنفسٍ واحده"[۳]

نقشِ قرآن تا درین عالم نشست — نقشهائے کاهن و پاپا شکست
فاش گویم آنچه در دل مضمر است — این کتابے نیست چیزے دیگر است
چون بجان در رفت جان دیگر شود — جان چو دیگر شد جهان دیگر شود
مثلِ حق پنهان و هم پیداست این — زنده و پاینده و گویاست این
اندرو تقدیرهائے غرب و شرق — سرعتِ اندیشه پیدا کن چو برق
با مسلمان گفت جان بر کف بنه — هر چه[۴] از حاجت فزون داری بده
آفریدی شرع و آئینے دگر — اندکے با نورِ قرآنش نگر

از بم و زیرِ حیات آگه شوی
هم ز تقدیرِ حیات آگه شوی

۱؎ تلمیح به آیهٔ شریفه کل شئ هالك الا وجهه۔ ۲؎ تلمیح به آیهٔ شریفه: ان الملوك اذا دخلوا الخ۔ ۳؎ تلمیح به آیهٔ شریفه: ما خلقكم ولا بعثكم الخ۔ ۴؎ تلمیح به آیهٔ شریفه: ویسئلونك ماذا ینفقون الخ۔

محفلِ ما بے مے بے ساقی است
ساز قرآن را نواہا باقی است

زخمۂ ما بے اثر افتد اگر
آسمان دارد ہزاران زخمہ در

ذکرِ حق از امتان آمد غنی
از زمان و از مکان آمد غنی!

ذکرِ حق از ذکرِ ہر ذاکر جدا است
احتیاجِ روم و شام او را کجا است

حق اگر از پیشِ ما بر داردش
پیشِ قومے دیگرے بگزاردش

از مسلمان دیدہ ام تقلید و ظن
ہر زمان جانم بلرزد در بدن!

ترسم از روزے کہ محرومش کنند
آتشِ خود بر دلِ دیگر زنند!

پیرِ رومی بہ زندہ رود گوید کہ شعرے بیار

پیرِ رومی آن سراپا جذب و درد
این سخن دانم کہ با جانش چہ کرد

از درون آہے جگر دوزے کشید
اشکِ او رنگین تر از خونِ شہید

آنکہ تیرش جز دلِ مردان نسُفت
سوئے افغانی نگاہے کرد و گفت

دل بخون مثلِ شفق باید زدن
دست در فتراکِ حق باید زدن

جانِ تو امید است چون جوئے روان
ترکِ امید است مرگِ جاودان

بازدرمن دید و گفت "اے زندرودٗ — با دو بیتے آتش افگن در وجود
ناقہ ما خستہ و محمل گران — تلخ تر باید نوائے ساربان
امتحانِ پاک مردان از بلاست — تشنگان را تشنہ کردن و اَست
درگذر مثلِ کلیم از رود نیل — سوئے آتش گام زن مثلِ خلیل!

نغمۂ مردے کہ دار بوئے دوست
ملتے را می برد تا کوئے دوست!"

غزلِ زندہ رود

این گل و لالہ تو گوئی کہ مقیم اند ہمہ
راہ پیما صفتِ موجِ نسیم اند ہمہ
معنیٔ تازہ کہ جوئیم و نیابیم کجاست
مسجد و مکتب و میخانہ عقیم اند ہمہ
حرفے از خویشتن آموز و دران حرف بسوز
کہ درین خانقہ بے سوز کلیم اند ہمہ
از صفا کوشیٔ این تکیہ نشینان کم گوے
موئے ژولیدہ و ناشستہ گلیم اند ہمہ

چہ حرمہا کہ درونِ حرمے ساختہ اند
اہلِ توحید یک اندیشہ و دو نیم اند ہمہ
مشکل این نیست کہ بزم سر ہنگامہ گزشت
مشکل این است کہ بے نقل و ندیم اند ہمہ

فلک زہرہ

فلکِ زہرہ

در میانِ ماہ و نورِ آفتاب — از فضائے تو بتو چندین حجاب!

پیشِ ما صد پردہ را آویختند — جلوہ ہائے آتشین ار بیختند

تا ز کم سوزی شود دل سوزتر — ساز گار آید بشاخ و برگ و بر

از تبِ او در عروقِ لالہ خون — آب جو از رقصِ او سیماب گون

ہم چنان از خاک خیزد جانِ پاک — سوئے بے سوئی گریزد جانِ پاک

در رہِ او مرگ و حشر و حشر و مرگ — جز تب و تابے ندارد ساز و برگ

در فضائے صد سپہرِ نیلگون — غوطہ پیہم خوردہ باز آید برون

خود حریمِ خویش و ابراہیمِ خویش — چون ذبیح اللہ در تسلیمِ خویش!

پیشِ او نہ آسمان نخچیر است — ضربتِ او از مقامِ حیدر است

این ستیزِ دمبدم چاکش کند — محکم و سیار و چالاکش کند!

می کند پرواز در پهنائے نور — مخلبش گیرندۂ جبریل و حور!

تا ز "ما زاغ البصر"[۱] گیرد نصیب
بر مقامِ "عبدهٗ" گردد رقیب!

از مقامِ خود نمی دانم کجاست — این قدر دانم که از یاران جداست
اندرونم جنگ بے خیل و سپہ — بیند آن کو همچو من دارد نگہ
بے خبر مردان ز رزمِ کفر و دین — جانِ من تنها چو زین العابدینؒ!
از مقامِ درا کس آگاه نیست — جز نوائے من چراغِ راه نیست!
غرق دریا طفلک و برنا و پیر — جان بساحل برده یک مردِ فقیر!
بر کشیدم پرده هائے این وثاق — ترسم از وصلم بنالم از فراق!
وصل اگر پایانِ شوق است الحذر — اے خنک آه و فغانِ بے اثر!
راه رو از جاده کم گیرد سراغ — گر بجانش سازگار آید فراغ
آن دلے دارم که از ذوقِ نظر — هر زمان خواهد جهانے تازه تر!
رومی از احوالِ جانِ من خبیر — گفت "می خواهی دگر عالم؟ بگیر!"
عشق شاطر ما بدستش مهره ایم — پیش بنگر در سوادِ زهره ایم
عالمے از آب و خاک او را قوام — چون حرم اندر خلافِ مشک خام
با نگاهِ پرده سوز و پرده در — از درونِ صبح و شامِ او گزر

---

۱ تلمیح بہ آیۂ شریفہ: ما زاغ البصر و ما طغیٰ۔

اندرو بینی خدایانِ کهن / می شناسم من همه را تن به تن

بعل و مردوخ و یعوق و نسر و فسر
رم خن و لات و منات و عسر و غسر
بر قیام خویش می آرد دلیل
از مزاجِ این زمانِ بی خلیل

مجلسِ خدایانِ اقوامِ قدیم

آن هوائے تند و آن شبگون سحاب / برق اندر ظلمتش گم کرده تاب
قلزمے اندر هوا آویخته / چاک داماں و گهر کم ریخته
ساحلش ناپید و موجش گرم خیز / گرم خیز و با هواها کم ستیز
رومی و من اندران دریائے قیر / چون خیال اندر شبستانِ ضمیر
او سفرها دیده و من نوسفر / در دو چشمم ناصبور آمد نظر
هر زمان گفتم نگاهم نارساست / آن دگر عالم نمی بینم کجاست
تا نشانِ کوهسار آمد پدید / جوئبار و مرغزار آمد پدید
کوه و صحرا صد بهار اندر کنار / مشکبار آمد نسیم از کوهسار
نغمه هائے طائرانِ هم نفس / چشمه زار و سبزه هائے نیم رس
تن ز فیضِ آن هوا پاینده تر / جانِ پاک اندر بدن بیننده تر

از سرِ کُهپارهٔ گیرد نظر
خرّم آن کوه و کمرّ آن دشت و در!
وادی خوش بے نشیب و بے فراز
آبِ خضر آید بخاکِ او نیاز
اندرین وادی خدایانِ کهن
آن خدائے مصر و این ربّ الیمن
آن ز اربابِ عرب این از عراق
این اله الوصل و این ربّ الفراق
این ز نسلِ مهر و داماد قمر
آن به زوجِ مشتری دارد نظر
آن یکے در دستِ او تیغ دو رو
وان دگر پیچیده مارے در گلو
هر یکے ترسنده از ذکرِ جمیل
هر یکے آزرده از ضربِ خلیل
گفت مردوح آدم از یزدان گریخت
از کلیسا و حرم نالان گریخت
تا بیفزاید به ادراک و نظر
سوئے عهدِ رفته باز آید مگر!
می برد لذّت ز آثارِ کهن
از تجلّی هائے ما دارد سخن!
روزگار افسانهٔ دیگر گشاد
می وزد زان خاکدان بادِ مراد!

بعل از فرطِ طرب خوش می سرود
بر خدایان رازهائے ما گشود!

نغمهٔ بعل

آدم این نیلی تتق را بر درید
آن سوئے گردون خدائے را ندید
در دلِ آدم بجز افکار چیست
همچو موج این سر کشید و آن رمید!

جانش از محسوس می‌گیرد قرار / بو که عهدِ رفته باز آید پدید
زنده باد افرنگیِ مشرق شناس / آنکه ما را از لحد بیرون کشید!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

در نگر آن حلقهٔ وحدت شکست / آلِ ابراهیم بے ذوقِ الست!
صحبتش پوشیده جامش ریز ریز / آنکه بود از بادهٔ جبریل مست!
مردِ حُر افتاد در بندِ جهات / با وطن پیوست و از یزدان گسست!
خونِ او سرد از شکوهِ دیریان / لاجرم پیرِ حرم زنّار بست!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

در جهان باز آمد ایامِ طرب / دین ہزیمت خوردہ از ملک و نسب!
از چراغِ مصطفٰے اندیشہ چیست؟ / زانکہ او را پف زند صد بولہب!
گرچہ می‌آید صدائے لَا اِلٰہ / آنچہ از دل رفت کے ماند بہ لب!
اہرمن را زندہ کرد افسونِ غرب / روزِ یزدان زرد رو از بیمِ شب!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

بندِ دین از گردنش باید گشود / بندۂ ما بندۂ آزاد بود
تا صلوٰت او را گران آید ہمی / رکعتے خواہیم و آن ہم بے سجود
جذبہ ہا از نغمہ می‌گردد بلند / پس چہ لذّت در نمازِ بے سرود
از خداوندے کہ غیب او را سزد / خوشتر آن دیوے کہ آید در شہود!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

فرو رفتن بدریائے زہرہ و دیدنِ ارواحِ فرعون و کشنر را

بپیرِ رومؔ آن صاحبِ ذکرِ جمیل
ضربِ او را سطوتِ ضربِ خلیل

این غزل در عالمِ مستی سرود
ہر خدائے کہنہ آمد در سجود

غزل

"باز بر رفتہ و آیندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد

عشق بر ناقۂ ایّام کشد محملِ خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جہان بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جہان کردہ سرِ او داری
پس نخستین ز سرِ خویش گزر باید کرد

گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت "این بتکده را زیر و زبر باید کرد"

باز با من گفت "برخیز اے پسر | جز بدامانم میاویز اے پسر
آن کہستان آن جبالِ بے کلیم | آنکه از برف است چون انبارِ سیم!
در پسِ او قلزمِ الماس گون | آشکاراتر درونش از برون!
نے بموج وے نسیم او را خلل | در مزاجِ او سکونِ لم یزل
این مقامِ سرکشانِ نورمست | منکرانِ غائب و حاضر پرست!
آن یکے از شرق و آن دیگر زغرب | هر دو با مردانِ حق در حرب و ضرب
آن یکے بر گردنش چوبِ کلیم | وان دگر از تیغِ درویشے دو نیم!
هر دو فرعون این صغیر و آن کبیر | هر دو در آغوشِ دریا تشنه میر!
هر کسے با تلخیِ مرگ آشناست | مرگِ جباران ز آیاتِ خداست!
در پئے من پا بنه از کس مترس | دست در دستم بده از کس مترس

سینهٔ دریا چو موسے بر درم
من ترا اندر ضمیرِ او برم"

بحر بر ما سینهٔ خود را گشود | یا هوا بود و چو آبے وانمود
قعرِ او یک وادیِ بے رنگ و بو | وادیِ تاریکیِ او تو بتو
پیرِ رومی سورهٔ طٰه سرود | زیرِ دریا ماهتاب آمد فرود!

کوه هائے شسته و عریان و سرد اندران سرگشته و حیران و مرد!
سوئے رومی یک نظر نگریستند باز سوئے یکدگر نگریستند
گفت فرعون این سحر این جوئے نور! از کجا این صبح و این نور و ظهور؟

رومی

هرچه پنهان است ازو پیدا ستے
اصلِ این نور از ید بیضا ستے!

فرعون

آه نقدِ عقل و دین در باختم دیدم و این نور را نشناختم!
اے جهانداران سوئے من بنگرید اے زیان کاران سوئے من بنگرید!
وائے قومے از هوس گردیده کور می برد لعل و گهر از خاکِ گور!
پیکرے کو در عجائب خانه ایست بر لبِ خاموشِ او افسانه ایست!
از ملوکیت خبرها می دهد کور چشمان را نظرها می دهد
چیست تقدیرِ ملوکیت؟ شقاق محکمی جستن ز تدبیرِ نفاق!
از بد آموزی زبون تقدیرِ ملک باطل و آشفته تر تدبیرِ ملک!

باز اگر بینم کلیم الله را
خواهم از وے یک دلِ آگاه را!

رومی

حاکمی بے نورِ جان خام است خام
بے یدِ بیضا ملوکیت حرام

حاکمی از ضعفِ محکومان قوی ست
بیخش از حرمانِ محرومان قوی است!

تاج از باج است و از تسلیم باج
مرد اگر سنگ است می گردد زجاج!

فوج و زندان و سلاسل رہزنی است
اوست حاکم کز چنین سامان غنی است

ذوالخرطوم

مقصدِ قومِ فرنگ آمد بلند
از پئے لعل و گہر گورے نکند

سرگذشتِ مصر و فرعون و کلیم
می توان دیدن ز آثارِ قدیم!

علم و حکمت کشفِ اسرار است و بس
حکمتِ بے جستجو خوار است و بس!

فرعون

قبرِ ما را علم و حکمت بر کشود
لیکن اندر تربتِ مہدی چہ بود؟

نمودار شدنِ درویشِ سودانی

برق بیتابانه رخشید اندر آب / موجها بالید و غلطید اندر آب
بوئے خوش از گلشنِ جنت رسید / روحِ آن درویشِ مصر آمد پدید
در صدف از سوزِ او گوہر گداخت / سنگ اندر سینۂ کشنر گداخت
گفت "اے کشنر اگر داری نظر / انتقامِ خاکِ درویشے نگر!
آسمان خاکِ ترا گورے نداد / مرقدے جز در یمِ شورے نداد"
باز حرف اندر گلوئے او شکست / از لبش آہے جگر تابے گسست!
گفت "اے روحِ عرب بیدار شو / چون نیاگان خالقِ اعصار شو!
اے فواد اے فیصل اے ابنِ سعود / تا کجا بر خویش پیچیدن چو دود!
زندہ کن در سینہ آن سوزے کہ رفت / در جہان باز آور آن روزے کہ رفت!
خاکِ بطحا خالدے دیگر بزاے / نغمۂ توحید را دیگر سراے
اے نخیلِ دشت تو بالندہ تر / بر نخیزد از تو فاروقے دگر؟
اے جہانِ مومنانِ مشک فام / از تو می آید مرا بوئے دوام!
زندگانی تا کجا بے ذوقِ سیر / تا کجا تقدیرِ تو در دستِ غیر!
بر مقامِ خود نیائی تا بکے / استخوانم در یمے نالد چو نے!

از بلا ترسی؟ حدیثِ مصطفیٰ است
مرد را روزِ بلا روزِ صفاست'

ساربان یارا به یثرب ما به نجد — آن حدی کو ناقه را آرد بوجد!
ابر بارید از زمین ها سبزه رست — می شود شاید که پائے ناقه سست!
جانم از درد جدائی در نفیر — آن رہے کو سبزه کم دارد بگیر!
ناقه مست سبزه و من مست دوست — او بدست تست و من در دست دوست!
آب را کردند بر صحرا سبیل — بر جبل ها شسته اوراق نخیل!
آن دو آهو در قفائے یک دگر — از فراز تل فرود آید نگر!
یک دم آب از چشمهٔ صحرا خورد — باز سوئے راه پیما بنگرد!
ریگ دشت نم مثال پرنیان — جاده بر اشتر نه می آید گران
حلقه حلقه چون پر تیهو غمام — ترسم از باران که دوریم از مقام!

ساربان یاران به یثرب ما به نجد
آن حدی کو ناقه را آرد بوجد!"

فلکِ مریخ

اہلِ مریخ

چشم را یک لحظہ بستم اندر آب
اندکے از خود گسستم اندر آب!
رخت بردم زی جہانے دیگرے
با زمان و با مکانے دیگرے!
آفتابِ ما بہ آفاقش رسید
روز و شب را نوعِ دیگر آفرید!
تن ز رسم و راہ جان بیگانہ نیست
در زمانش از زمان بیگانہ نیست!
جانِ ما سازد بہر سوزے کہ ہست
وقتِ او خرم بہر روزے کہ ہست!
می نہ گردد کہنہ از پر و از روز
روزہا از نورِ او عالم فروز!

روز و شب را گردشِ پیہم از وست
سیرِ او کن زانکہ ہر عالم از وست!

مرغزارے با رصدگاہِ بلند
دوربینِ او ثریا در کمند!

خلوتِ نه گنبدِ خضراست این
یا سوادِ خاکدانِ ماست این؟

گاه جستم وسعتِ او را کران
گاه دیدم در فضائے آسمان!

پیرِ رومِ آن مرشدِ اہلِ نظر
گفت "مریخ است این عالم نگر!"

چون جہانِ ما طلسمِ رنگ و بوست
صاحبِ شہر و دیار و کاخ و کوست!

ساکنانش چون فرنگان ذوفنون
در علومِ جان و تن از ما فزون!

بر زمان و بر مکان قاہرتر اند
زانکه در علمِ فضا ماہرتر اند

بر وجودش آنچنان پیچیده اند
ہر خم و پیچِ فضا را دیده اند

خاکیان را دل به بندِ آب و گل
اندرین عالم بدن در بندِ دل!

چون دلے در آب و گل منزل کند
ہرچه می خواہد به آب و گل کند

مستیِ ذوق و سرور از حکمِ جان
جسم را غیب و حضور از حکمِ جان!

در جہانِ ما دوتا آمد وجود
جان و تن، آن بے نمود این بانمود!

خاکیان را جان و تن مرغ و قفس
فکرِ مریخی یک اندیش است و بس!

چون کسے را می رسد روزِ فراق
چست تر می گردد از سوزِ فراق!

یک دو روزے پیشتر از آن مرگ
می کند پیشِ کسان اعلانِ مرگ!

جانِ شان پروردهٔ اندام نیست
لاجرم خو کردهٔ اندام نیست!

تن بخویش اندر کشیدن مردن است
از جہان در خود رمیدن مردن است!

برتر از فکرِ تو آمد این سخن
زانکه جانِ تست محکومِ بدن!

رخصتِ این جا یک دو دم باید گشاد
این چنین فرصت خدا کس را نداد"

برآمدنِ انجم شناس مرّیخی از رصدگاه

پیر مردے ریشِ او مانندِ برف
سالها در علم و حکمت کرده صرف

تیز بینی مانندِ دانایانِ غرب
کسوتش چون پیرِ ترسایانِ غرب

دیر سال و قامتش بالا چو سرو
طلعتش تابنده چون ترکانِ مرو

آشنائے رسم و راهِ هر طریق
آشکارا از جبینِ او فکرِ عمیق

آدمی را دید و چون گل بر شگفت
در زبانِ طوسی و خیّام گفت

"پیکرِ گل آن اسیرِ چند و چون
از مقامِ پست و فوق آمد برون!

خاک پروازِ بے طیاره داد
ثابتان را جوهرِ سیّاره داد"

نطق و ادراکش روان چون آبجو
محوِ حیرت بودم از گفتارِ او

این همه خوب است یا افسونگری
بر لبِ مرّیخیان حرفِ دری!

گفت "بود اندر زمانِ مصطفےٰ
مردے از مرّیخیانِ باصفا

بر جهان چشمِ جهان بین را گشاد
دل به سیرِ خطّهٔ آدم نهاد

پر کشود اندر فضاهائے وجود
تا بصحرائے حجاز آمد فرود

آنچه دید از مشرق و مغرب نوشت
نقشِ او رنگین تر از باغِ بهشت!

بودہ ام من ہم بہ ایران و فرنگ
گشتہ ام در ملکِ نیل و رودِ گنگ
دیدہ ام امریکہ ہم ژاپون و چین
بہرِ تحقیقِ فلزاتِ زمین
از شب و روزِ زمین دارم خبر
کردہ اندر بر و بحرش سفر
پیشِ ما ہنگامہ ہائے آدم است
گرچہ او از کارِ ما نامحرم است!"

رُومی

من ز افلاکم رفیقِ من ز خاک
سرخوش و ناخوردہ از رگہائے تاک!
مردِ بے پروا و باشش زندہ رو
مستی او از تماشائے وجود!
ما کہ در شہرِ تنہا افتادہ ایم
در جہان و از جہان آزادہ ایم
در تلاشش جلوہ ہائے نو بنو
یک زمان ما را رفیق راہ شو

حکیمِ مرّیخی

این نواحِ مرغدینِ برخیاست
برخیا نامِ ابو الآبائے ماست
فرزِ وم زآن آمر کردارِ زشت
رفت پیشِ برخیا اندر بہشت

۱؎ نامِ شہرے در مریخ۔

گفت تو این جا حسان آسودهٔ؟ — عمرہا محکوم یزدان بودهٔ!
از مقامِ تو نکوتر عالمے است — پیشِ او جنت بہار یک دمے است
آن جہان از ہر جہان بالاتر است — آن جہان از لامکان بالاتر است
نیست یزدان را از آن عالم خبر — من ندیدم عالمے آزادتر!
نے خدائے در نظامِ او دخیل — نے کتابے نے رسول و جبرئیل!
نے طوافے نے سجودے اندرو — نے دعائے نے درودے اندرو
برخیا گفت اے فسون پرداز خیز — نقشِ خود را اندران عالم بریز
تا ابوالآبا فریبِ او نخورد — حق جہانے دیگرے با ما سپرد

اندرین ملکِ خدادادے گزر
مرغدین و رسم و آئینش نگر!

گردش در شہرِ مرغدین[۱]

مرغدین و آن عماراتِ بلند — من چه گویم زان مقامِ ارجمند
ساکنانش در سخن شیرین چو نوش — خوب روئے نرم خوئے ساده پوش!
فکرشان بے درد و سوزِ اکتساب — رازدانِ کیمیائے آفتاب!
ہر کہ خواہد سیم و زر گیرد ز نور — چون نمک گیریم ما از آبِ شور!

۱ نام شہرے در مریخ۔

خدمت آمد مقصدِ علم و ہنر
کار ہا را کس نمی سنجد بزر را
کس زدینار و درم آگاہ نیست
این بتان را در حرم بارا نیست
بر طبیعت دیو ماشین چیرہ نیست
آسمانہا از دخانہا تیرہ نیست!
سخت کوش و دہقان، چراغش روشن است
از نہابِ دہ خدایان ایمن است!
کشت و کارش بے نزاع آبجو ست
حاصلش بے شرکتِ غیرے از وست!
اندران عالم نہ لشکر نے قشون
نے کسے سوزی خورد از کشت و خون!
نے قلم در مرغدین گیرد فروغ
از فنِ تحریر و تشہیرِ دروغ!
نے بہ بازاران ز بے کاران خروش
نے صداہائے گدایان دردِ گوش!

حکیم مریخی

کس درین جا سائل و محروم نیست
عبد و مولا حاکم و محکوم نیست!

زن رود

سائل و محرومِ تقدیرِ حق است
حاکم و محکوم تقدیرِ حق است
جز خدا کس خالقِ تقدیر نیست
چارۂ تقدیر از تدبیر نیست!

حکیم مرّیخی

گر ز یک تقدیر خون گردد جگر
خواه از حق حکمِ تقدیرِ دگر

تو اگر تقدیرِ نو خواہی رواست
زانکہ تقدیراتِ حق لا انتہاست

ارضیان نقدِ خودی در باختند
نکتۂ تقدیر را نشناختند

رمزِ باریکش بحرفے مضمر است
تو اگر دیگر شوی او دیگر است!

خاک شو نذرِ ہوا سازد ترا
سنگ شو بر شیشہ اندازد ترا!

شبنمی؟ افتندگی تقدیرِ تست
قلزمی؟ پایندگی تقدیرِ تست!

ہر زمان سازی ہمان لات و منات
از بتان جوئی ثبات اے بے ثبات؟

تا بخود ناساختن ایمانِ تست
عالمِ افکارِ تو زندانِ تست

رنج بے گنج است تقدیرِ این چنین
گنج بے رنج است تقدیرِ این چنین!

اصلِ دین این است اگر اے بے خبر
می شود محتاج از محتاج تر!

وائے آن دینے کہ خواب آرد ترا
باز در خوابِ گران دارد ترا!

سحر و افسون است یا دین است این؟
حبِّ افیون است یا دین است این؟

می شناسی طبعِ دراک از کجاست؟
حورے اندر سینۂ خاک از کجاست؟

قوتِ فکرِ حکیمان از کجاست؟
طاقتِ ذکرِ کلیمان از کجاست؟

این دل و این واردات از کیست؟ | این فنون و معجزات او ز کیست؟

گرمیِ گفتار داری؟ از تو نیست | شعلهٔ کردار داری؟ از تو نیست

این همه فیض از بهارِ فطرت است | فطرت از پروردگارِ فطرت است!

زندگانی چیست؟ کانِ گوهر است | تو امینی صاحبِ او دیگر است!

طبعِ روشن مردِ حق را آبروست | خدمتِ خلقِ خدا مقصودِ اوست!

خدمت از رسم و رهِ پیغمبری است
مزدِ خدمت خواستن سوداگری است

همچنان این باد و خاک و ابر و کشت | باغ و راغ و کاخ و کوی و سنگ و خشت

ای که می گوئی متاعِ ما ز ماست | مردِ ناداں این همه ملکِ خداست

ارضِ حق را ارضِ خود دانی بگو | چیست شرحِ آیهٔ لا تفسدوا[۱]؟

ابنِ آدم دم بابلیسی نهاد | من ز ابلیسی ندیدم جز فساد!

کس امانت را بکارِ خود نبرد | ای خوشا کو ملکِ حق با حق سپرد

بردهٔ چیزے که از آنِ تو نیست | دانم از کارے که شایانِ تو نیست!

گر تو باشی صاحبِ شئ می سزد | ورنه باشی خود بگو کے می سزد

ملکِ یزداں را بہ یزداں باز دہ | تا ز کارِ خویش بکشائی گره

زیرِ گردوں فقر و مسکینی چرا است؟ | آنچه از مولاست می گوئی ز ماست!

---

۱ تلمیح بہ آیۂ شریفہ لا تفسدوا فی الارض بعد اصلاحها۔

بندهٔ کز آب و گل بیرون نجست
شیشهٔ خود را به سنگِ خود شکست!
ای که منزل را نمی‌دانی ز ره
قیمتِ هر شی ز انداز نگه!
تا متاعِ تست گو گوهر است
ورنه سنگ است از شرری کمتر است!

نوعِ دیگر بین جهان دیگر شود
این زمین و آسمان دیگر شود

احوالِ دوشیزهٔ مرّیخ که دعوائے رسالت کرد

در گذشتیم از هزاران کوی و کاخ
بر کنارِ شهر میدانِ فراخ!
اندر آن میدان هجومِ مرد و زن
درمیان یک زن قدش چون نارون
چهره اش روشن ولی بی نورِ جان
معنیِ او بر بیانِ او گران!
حرفِ او بی سوز و چشمش بی نمی
از سرورِ آرزو نامحرمی!
فارغ از جوشِ جوانی سینه اش
کور و صورت ناپذیر آئینه اش!
بی خبر از عشق و از آئینِ عشق
صعوهٔ رو کرده شاهینِ عشق!
گفت با ما آن حکیمِ نکته دان
"نیست این دوشیزه از مرّیخیان
ساده و آزاده و بی ریو و رنگ
فرزمرز او را بدزدید از فرنگ

پخته در کارِ نبوّت ساختش | اندرین عالم فرو انداختش!
گفت نازل گشته ام از آسمان | دعوتِ من دعوتِ آخر زمان!
از مقامِ مرد و زن دارد سخن | فاش تر می گوید اسرارِ بدن!

نزدِ این آخر زمان تقدیرِ زیست
در زبانِ ارضیان گویم که چیست"

تذکیرِ نبیهٔ مرّیخ

ای زنان! ای مادران! ای خواهران! | زیستن تا کی مثالِ دلبران؟
دلبری اندر جهان مظلومی است | دلبری محکومی و محرومی است
در دو گیسو شانه گردانیم ما | مرد را نخچیرِ خود دانیم ما
مرد صیادی به نخچیری کند | گردِ تو گردد که زنجیری کند!
خود گداز از بهرِ او مکر و فریب | درد و داغ و آرزو مکر و فریب!
گرچه آن کافر حرم سازد ترا | مبتلائے درد و غم سازد ترا
همبرِ او بودن آزارِ حیات | وصلِ او زهر و فراقِ او نبات
مارِ پیچان! از خم و پیچش گریز | زهرهایش را بخون خود مریز!

از امومت زرد روئے مادران!
ای خنک آزادیِ بے شوهران!

وحیِ یزدان پے بہ پے آید مرا
لذّتِ ایمان بیفزاید مرا

آمد آن وقتے کہ از اعجازِ فن
می توان دیدن جنین اندر بدن

حاصلے برداری از کشتِ حیات
ہر چہ خواہی از بنین و از بنات!

گر نباشد بر مرادِ ما جنین
بے محابا کشتن او عینِ دین!

در پسِ این عصر اعصارِ دگر
آشکارا گردد اسرارِ دگر

پرورش گیرد جنین نوعِ دگر
بے شبِ ارحام دریابد سحر!

تا بمیرد آن سراپا اہرمن
ہمچو حیواناتِ ایامِ کہن!

لالہ ہا بے داغ و باد امانِ پاک
بے نیاز از شبنمے خیزد ز خاک!

خود بخود بیرون فتد اسرارِ زیست
نغمہ بے مضراب بخشد تارِ زیست!

آنچہ از نیسان فرو ریزد مگیر
اے صدف در زیرِ دریا تشنہ میر

خیز و با فطرت بیا اندر ستیز
تا ز پیکارِ تو حُر گردد کنیز!

رستن از ربطِ دوتن توحیدِ زن
حافظِ خود باش و بر مردان متن!

رومی

مذہبِ عصرِ نو آئینے نگر
حاصلِ تہذیبِ لادینے نگر!

زندگی را شرع و آئین است عشق
اصلِ تہذیب است دین دین است عشق!

ظاہرِ او سوزناک و آتشین
باطنِ او نورِ ربّ العالمین!

از تب و تابِ درونش علم و فن
از جنونِ ذوفنونش علم و فن!

دین نگردد پختہ بے آدابِ عشق
دین بگیر از صحبتِ اربابِ عشق!

فلکِ مشتری

ارواحِ جلیلۂ حلّاج و غالب و قرة العین طاہرہ کہ بہ نشیمن بہشتی نگرویدند و بگردشِ جاودان گرائیدند

من فدائے این دلِ دیوانۂ
ہر زمان بخشد دگر ویرانۂ

چون بگیرم منزلے گوید کہ خیز!
مرد خودرس بحر را داند قفیز

زانکہ آیاتِ خدا لاانتہاست
اے مسافر جادہ را پایان کجاست؟

کارِ حکمت دیدن و فرسودن است
کارِ عرفان دیدن و افزودن است!

آن بسنجد در ترازوئے ہنر
این بسنجد در ترازوئے نظر!

آن بدست آورد آب و خاک را
این بدست آورد جانِ پاک را!

آن نگہ را بر تجلّی می زند
این تجلّی را بخود گم می کند!

در تلاشِ جلوه هائے پے بہ پے
طے کنم افلاک و می نالم چو نے!

این همہ از فیضِ مردے پاک زاد
آنکہ سوزِ او بجانِ من فتاد!

کاروانِ این دو بینائے وجود
بر کنارِ مشتری آمد فرود!

آن جهان آن خاکدانے ناتمام
در طوافِ او قمرها تیز گام

خالی از مے شیشۂ تاکش هنوز
آرزو نارستہ از خاکش هنوز

نیم شب! از تابِ ماهان نیم روز
نے برودت در هوائے او نہ سوز

من چو سوئے آسمان کردم نظر
کوکبش دیدم بخود نزدیک تر

هیبتِ نظاره از هوشم ربود
شد دگرگون نزد و دور و دیر و زود!

پیشِ خود دیدم سہ روحِ پاکباز
آتش اندر سینہ شان گیتی گداز!

در برِ شان حلہ هائے لالہ گون
چهره ها رخشنده از سوزِ درون!

در تب و تابے ز هنگامِ الست
از شرابِ نغمہ هائے خویش مست!

گفت رومیؒ "این قدر از خود مرو
از دمِ آتش نوایان زنده شو!

شوقِ بے پروا ندیدستی نگر!
زورِ این صهبا ندیدستی نگر!

غالبؒ و حلاج و خاتونِ عجم
شورها افگنده در جانِ حرم!

این نواها روح را بخشد ثبات
گرمئ او از درونِ کائنات!"

نوائے حلاج

زخاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیِ دگرے در خورِ تقاضا نیست!
نظر بخویش چنان بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہان گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست!
بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیری را
کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست
اگرچہ عقل فسون پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نباشی کہ عشق تنہا نیست!
تو رہ شناس نۂ وز مقامِ بیخبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمے نیست
ز قید و صیدِ نہنگان حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما روشناسِ دریا نیست
مرید ہمتِ آن رہروم کہ پا نہ گذاشت
بہ جادۂ کہ درو کوہ و دشت و دریا نیست
شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست!

نوائے غالب

بیا کہ قاعدۂ آسمان بگردانیم
قضا بگردشِ رطلِ گران بگردانیم

اگر ز شحنہ بود گیرودار نندیشیم
وگر ز شاہ رسد ارمغان بگردانیم

اگر کلیم شود ہمزبان سخن نکنیم
وگر خلیل شود میہمان بگردانیم

بجنگ باج ستانانِ شاخساری را
تہی سبد ز در گلستان بگردانیم

بصلح بال فشانانِ صبحگاہی را
ز شاخسار سوئے آشیان بگردانیم

ز حیدریم من و تو زما عجب نبود
گر آفتاب سوئے خاوران بگردانیم

نوائے طاہرہ

گر بہ تو افتدم نظر چہرہ بہ چہرہ رُو بہ رُو
شرح دہم غمِ ترا نکتہ بہ نکتہ مو بمو!

از پئے دیدنِ رخت ہمچو صبا فتادہ ام
خانہ بخانہ در بدر کوچہ بکوچہ کو بکو!

می رود از فراقِ تو خونِ دل از دو دیدہ ام
دجلہ بہ دجلہ یم بہ یم چشمہ بہ چشمہ جو بجو!

مہرِ ترا دلِ حزین بافتہ بر قماشِ جان
رشتہ بہ رشتہ نخ بہ نخ تار بہ تار پو بہ پو!
در دلِ خویش طاہرہ گشت و ندید جز ترا
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پردہ بہ پردہ تو بہ تو!

سوز و سازِ عاشقانِ دردمند
شورہائے تازہ در جانم فگند
مشکلاتِ کہنہ سر بیرون زدند
باز بر اندیشہ ام شبخون زدند!
قلزمِ فکرم سراپا اضطراب
ساحلش از زورِ طوفانے خراب!
گفت رومی وقت را از کف مدہ
اے کہ می خواہی کشود ہر گرہ!

چند در افکار خود باشی اسیر
این قیامت را برون ریز از ضمیر!

زندہ رود مشکلاتِ خود را پیشِ ارواحِ بزرگ می گوید

از مقامِ مومنان دوری چرا؟
یعنی از فردوس مہجوری چرا؟

حلّاج

مردِ آزادے کہ داند خوب و زِشت — می نگنجد روحِ او اندر بہشت!

جنّتِ ملّا مے و حور و غلام — جنّتِ آزادگان سیرِ دوام!

جنّتِ ملّا خور و خواب و سرود — جنّتِ عاشق تماشائے وجود!

حشرِ ملّا شقِّ قبر و بانگِ صور — عشقِ شور انگیز خود صبحِ نشور!

علم بر بیم و رجا دارد اساس — عاشقان را نے امید و نے ہراس!

علم ترسان از جلالِ کائنات — عشق غرق اندر جمالِ کائنات

علم را بر رفتہ و حاضر نظر — عشق گوید آنچہ می آید نگر!

علم پیمان بستہ با آئینِ جبر — چارۂ او چیست غیر از جبر و صبر!

عشق آزاد و غیور و ناصبور — در تماشائے وجود آید جسور!

عشقِ ما از شکوہ بیگانہ نیست — گرچہ او را گریۂ مستانہ نیست!

این دلِ مجبورِ ما مجبور نیست — ناوکِ ما از نگاہ حور نیست!

آتشِ ما را بیفزاید فراق — جانِ ما را سازگار آید فراق!

بے خلشہا زیستن نازیستن — باید آتش در تہِ پا زیستن!

زیستن این گونہ تقدیرِ خودی است — از ہمین تقدیر تعمیرِ خودی است!

ذرّۂ از شوقِ بے حد رشکِ مہر — گنجد اندر سینۂ او نہ سپہر!

شوق چون بر عالمے شبخون زند
آنیان را جاودانی می کند!

زنده رود

گردشِ تقدیر مرگ و زندگی است
کس نداند گردشِ تقدیر چیست!

حلّاج

هر که از تقدیر دارد ساز و برگ
لرزد از نیروے او ابلیس و مرگ!

جبر دینِ مردِ صاحب ہمت است
جبرِ مردان از کمالِ قوت است!

پختہ مردے پختہ تر گردد ز جبر
جبر مردِ خام را آغوشِ قبر!

جبرِ خالد عالمے برہم زند
جبرِ ما بیخ و بنِ ما بر کند!

کارِ مردان است تسلیم و رضا
بر ضعیفان راست نابد این قبا!

تو کہ دانی از مقامِ پیرِ روم
می ندانی از کلامِ پیرِ روم؟

بود گبرے در زمانِ بایزید
گفت او را ایک مسلمانِ سعید
خوشتر آن باشد کہ ایمان آوری
تا بدست آید نجات و سروری

گفت این ایمان اگر ہست اے مرید
آنکہ دارد شیخِ عالم بایزید
من ندارم طاقتِ آن تابِ آن
کان فزون آمد ز کوششہائے جان" (رومی)

کارِ ما غیر از امید و بیم نیست | ہر کسے را ہمت تسلیم نیست!
اے کہ گوئی بودنی این بود، شد | کارہا پابندِ آئین بود، شد
معنئ تقدیر کم فہمیدۂ | نے خودی را نے خدا را دیدۂ
مردِ مومن با خدا دارد نیاز | "با تو ما سازیم تو با ما بساز"

عزم او خلاق تقدیرِ حق است
روزِ ہیجا تیرِ او تیرِ حق است!

زندہ رود

کم نگاہان فتنہ ہا انگیختند | بندۂ حق را بدار آویختند!
آشکارا بر تو پنہانِ وجود | باز گو آخر گناہِ تو چہ بود؟

حلّاج

بود اندر سینۂ من بانگِ صور | ملتے دیدم کہ دارد قصدِ گور!

مومنان با خوے و بوے کافران — لا اله گویان و از خود منکران!
امر حق[1] گفتند نقشِ باطل است — زانکه او وابستهٔ آب و گل است
من بجود افروختم نارِ حیات — مرده را گفتم ز اسرارِ حیات!
از خودی طرحِ جهانے ریختند — دلبری با قاهری آمیختند!
هر کجا پیدا و ناپیدا خودی — برنمی تابد نگاهِ ما خودی!
نارها پوشیده اندر نورِ اوست — جلوه هائے کائنات از طورِ اوست
هر زمان هر دل درین دیرِ کهن — از خودی در پرده می گوید سخن
هر که از نارش نصیبِ خود نبرد — در جهان از خویشتن بیگانه مُرد
هند و هم ایران ز نورش محرم است — آن که نارش هم شناسد آن کم است!
من ز نور و نارِ او دادم خبر — بندهٔ محرم! گناهِ من نگر!

آنچه من کردم تو هم کردی بترس!
محشرے بر مرده آوردی بترس!

طاهره

از گناهِ بندهٔ صاحب جنون — کائناتِ تازهٔ آید برون!
شوقِ بے حد پرده ها را بر درد — کهنگی را از تماشا می برد!

---

[1] امر حق: روحِ انسانی۔ تلمیح به آیهٔ قل الروح من امرِ ربی الخ۔

آخر از دار و رسن گیرد نصیب　　بر نگردد زنده از کوئے حبیب!
جلوهٔ او بنگر اندر شهر و دشت　　تا نه پنداری که از عالم گزشت!

در ضمیر عصر خود پوشیده است
اندرین خلوت چسان گنجیده است؟

زنده رود

اے ترا دادند دردِ جستجوے　　معنئ یک شعر خود با من بگوے

"قمری کفِ خاکستر و بلبل قفسِ رنگ
اے ناله نشانِ جگرِ سوخته چیست؟"

غالب

ناله که خیزد از سوزِ جگر　　هر کجا تاثیرِ او دیدم دگر!
قمری از تاثیرِ او وا سوخته　　بلبل از وے رنگها اندوخته!
اندرو مرگے بآغوشِ حیات　　یک نفس اینجا حیات آنجا ممات!
آنچنان رنگے که ارژنگی ازوست　　آنچنان رنگے که بیرنگی ازوست
تو ندانی این مقامِ رنگ و بوست　　قسمتِ هر دل بقدرِ هاے و هوست!

یا برنگ آ یا به بیرنگی گذر
تا نشانے گیری از سوزِ جگر!

زنده رود

صد جهان پیدا درین نیلی فضاست
هر جهان را اولیا و انبیاست؟

غالب

نیک بنگر اندرین بود و نبود — پے بہ پے آید جہانہا در وجود!
ہر کجا ہنگامۂ عالم بود — رحمةً للعالمینے ہم بود

زنده رود

فاش تر گو زانکه فہمم نارساست

غالب

این سخن را فاش تر گفتن خطاست

زنده رود

گفتگوے اہلِ دل بے حاصل است؟

غالب

نکتہ را بر لب رسیدن مشکل است!

زندہ رود

تو سراپا آتش از سوزِ طلب!
بر سخن غالب نیائی اے عجب!

غالب

خلق[1] و تقدیر و ہدایت ابتداست
رحمۃ للعالمینی انتہاست!

زندہ رود

من ندیدم چہرۂ معنی ہنوز
آتشے داری اگر ما را بسوز!

---

[1] تلمیح بہ آیہ شریفہ: خلق فقدر فھدیٰ۔

غالب

اے چو من بینندۂ اسرارِ شعر
این سخن افزون تر است از تارِ شعر

شاعران بزمِ سخن آراستند
این کلیمان بے یدِ بیضا ستند

آنچہ تو از من بخواہی کافری است
کافری کو ماورائے شاعری است!

حلّاج

ہر کجا بینی جہانِ رنگ و بو
آنکہ از خاکش بروید آرزو

یا ز نورِ مصطفیٰ او را بہا ست
یا ہنوز اندر تلاشِ مصطفیٰ است

زندہ رود

از تو پرسیم گرچہ پرسیدن خطاست
سرّ آن جوہر کہ نامش مصطفیٰ است!

آدمے یا جوہرے اندر وجود
آنکہ آید گاہے گاہے در وجود!

حلّاج

پیشِ او گیتی جبین فرسودہ است
خویش را خود عبدہٗ فرمودہ است!

عبدہٗ از فہمِ تو بالاتر است
زانکہ او ہم آدم و ہم جوہر است

جوهرِ او نے عرب نے اعجم است ‏ ‏ ‏ ‏ آدم است و هم ز آدم اقدم است!

عبدهٔ صورتگرِ تقدیرها ‏ ‏ ‏ ‏ اندرو ویرانه‌ها تعمیرها!

عبدهٔ هم جانفزا هم جانستان ‏ ‏ ‏ ‏ عبدهٔ هم شیشه هم سنگِ گران!

عبد دیگر عبدهٔ چیزے دگر ‏ ‏ ‏ ‏ ما سراپا انتظار او منتظر!

عبدهٔ دهر است و دهر از عبدهٔ ست ‏ ‏ ‏ ‏ ما همه رنگیم و او بے رنگ و بوست!

عبدهٔ با ابتدا بے انتهاست ‏ ‏ ‏ ‏ عبدهٔ را صبح و شامِ ما کجاست!

کس ز سرِّ عبدهٔ آگاه نیست ‏ ‏ ‏ ‏ عبدهٔ جز سرِّ اِلّا الله نیست!

لَا اِلٰه تیغ و دمِ او عبدهٔ ‏ ‏ ‏ ‏ فاش تر خواهی بگو هو عبدهٔ

عبدهٔ چند و چگونِ کائنات ‏ ‏ ‏ ‏ عبدهٔ رازِ درونِ کائنات!

مدعا پیدا نگردد زین دو بیت ‏ ‏ ‏ ‏ تا نه بینی از مقامِ ما رمیت[1]

بگذر از گفت و شنود اے زنده رود

غرق شو اندر وجود اے زنده رود!

زنده رود

کم شناسم عشق را این کار چیست؟

ذوقِ دیدار است؟ پس دیدار چیست؟

---

[1] بآیه: وما رمیت اذ رمیت الخ

حلاّج

معنیٔ دیدارِ آن آخر زمان / حکمِ او بر خویشتن کردن روان
در جہان زی چون رسولِ انس و جان / تا چو او باشی قبولِ انس و جان
باز خود را بین ہمین دیدارِ اوست / سنّتِ او سرّے از اسرارِ اوست!

زندہ رود

چیست دیدارِ خدائے نہ سپہر
آنکہ بے حکمش نگردد ماہ و مہر؟

حلاّج

نقشِ حق اوّل بجان انداختن / باز او را در جہان انداختن
نقشِ جان تا در جہان گردد تمام / می شود دیدارِ حق دیدارِ عام!
اے خنک مردے کہ از یک ہوئے او / نہ فلک دارد طوافِ کوئے او!
وائے درویشے کہ ہوئے آفرید / باز لب بربست و دم در خود کشید
حکمِ حق را در جہان جاری نکرد / نانے از جو خورد و کرّاری نکرد
خانقاہے جست و از خیبر رمید / راہبی ورزید و سلطانی ندید!

نقشِ حق دارئی؟ جہان نخچیرِ تست　　　ہم عنان تقدیر با تدبیرِ تست
عصرِ حاضر با تو می جوید ستیز
نقشِ حق بر لوحِ این کافر بریز!

زنده رود

نقشِ حق را در جہان انداختند
من نمی دانم چسان انداختند؟

حلّاج

یا بزورِ دلبری انداختند　　　یا بزورِ قاہری انداختند!
زانکه حق در دلبری پیداتر است　　　دلبری از قاہری اَولیٰ تر است!

زنده رود

باز گو اے صاحبِ اسرارِ شرق
درمیانِ زاہد و عاشق چه فرق؟

حلاّج

زاہد اندر عالم دنیا غریب
عاشق اندر عالم عقبیٰ غریب!

زندہ رود

معرفت را انتہا نابودن است
زندگی اندر فنا آسودن است؟

حلاّج

سکر یاران از تہی پیمانگی است
نیستی از معرفت بیگانگی است
اے کہ جوئی در فنا مقصود را
در نمی یابد عدم موجود را!

زندہ رود

آنکہ خود را بہتر از آدم شمرد
در خم و جامش نہ مے باقی نہ دُرد
مشت خاک ما بگردون آشناست!
آتشِ آں بے سرو ساماں کجاست؟

حلّاج

کم بگو زان خواجۂ اہلِ فراق
تشنہ کام و از ازل خونین ایاق!

ما جهول او عارفِ بود و نبود
کفرِ او این راز را بر ما گشود!

از فتادن لذّتِ برخاستن
عیش افزودن ز دردِ کاستن! ق

عاشقی در نارِ او وا سوختن
سوختن بے نارِ او نا سوختن!

زانکه او در عشق و خدمت اقدم است
آدم از اسرارِ او نامحرم است!

چاک کن پیراہنِ تقلید را
تا بیاموزی از و توحید را

زندہ رود

اے ترا اقلیمِ جان زیرِ نگین
یک نفس با ما دگر صحبت گزین

حلّاج

با مقامے در نمی سازیم و بس
ما سراپا ذوقِ پروازیم و بس

ہر زمان دیدن تپیدن کارِ ماست
بے پر و بالے پریدن کارِ ماست!

نمودار شدنِ خواجهٔ اہلِ فراق ابلیس

صحبتِ روشن دلان یک دم دو دم
آن دو دم سرمایهٔ بود و عدم!

عشق را شوریده تر کرد و گذشت
عقل را صاحب نظر کرد و گذشت

چشم بر بستم که باخود دارمش
از مقام دیده در دل آرمش

ناگهان دیدم جهان تاریک شد
از مکان تا لامکان تاریک شد

اندر ان شب شعلهٔ آمد پدید
از درونش پیر مردے بر جهید

یک قبائے سرمئی اندر برش
غرق اندر دودِ پیچان پیکرش

گفت رومی خواجهٔ اہلِ فراق!
آن سراپا سوز و آن خونین ایاق!

کہنه کم خندندهٔ اندک سخن
چشم او بینندهٔ جان در بدن!

رند و ملا و حکیم و خرقه پوش
در عمل چون زاہدانِ سخت کوش

فطرتش بیگانهٔ ذوقِ وصال
زہدِ او ترکِ جمالِ لایزال!

تا گسستن از جمال آسان نبود
کار پیش افگند از ترکِ سجود

اندکے در واردات او نگر
مشکلاتِ او ثباتِ او نگر!

غرق اندر رزمِ خیر و شر ہنوز
صد پیمبر دیده و کافر ہنوز!

جانم اندر تن ز سوزِ او تپید
بر لبش آہے غم آلودے رسید

گفت و چشمِ نیم وا بر من گشود
"در عمل جز ما کہ برخوردار بود؟

آنچنان بر کارہا پیچیدہ ام
فرصتِ آدینہ را کم دیدہ ام!

نے مرا افرشتۂ نے چاکرے
وحیِ من بے منّتِ پیغمبرے!

نے حدیث و نے کتاب آوردہ ام
جانِ شیرین از فقیہان بردہ ام

رشتۂ دین چون فقیہان کس نرشت
کعبہ را کردند آخر خشت خشت!

کیشِ ما را اینچنین تاسیس نیست
فرقہ اندر مذہبِ ابلیس نیست!

در گذشتم از سجود اے بے خبر
ساز کردم ارغنونِ خیر و شر

از وجودِ حق مرا منکر مگیر
دیدہ بر باطن کشا ظاہر مگیر

گر بگویم نیست، این از ابلہی است
زانکہ بعد از دید نتوان گفت نیست!

من "بلے" در پردۂ "لا" گفتہ ام
گفتۂ من خوشتر از ناگفتہ ام!

تا نصیب از دردِ آدم داشتم
قہرِ یار از بہرِ او نگذاشتم!

شعلہ ہا از کشت زارِ من دمید
او ز مجبوری بہ مختاری رسید!

زشتیِ خود را نمودم آشکار
با تو دادم ذوقِ ترک و اختیار

تو نجاتے دہ مرا از نارِ من
وا کن اے آدم گرہ از کارِ من!

اے کہ اندر بندِ من افتادۂ
رخصتِ عصیان بہ شیطان دادۂ

در جہان با ہمتِ مردانہ زی
غم گسارِ من! ز من بیگانہ زی!

بے نیازاز نوش و نیشِ من گزر
تا نگردد نامہ ام تاریک تر!

در جہان صیاد با نخچیر ہاست
تا تو نخچیری بکیشم تیر ہاست!

صاحبِ پرواز را افتاد نیست
صید اگر زیرک شود صیاد نیست!"

گفتمش "بگزر ز آئینِ فراق
ابغض الاشیاء عندی الطلاق[1]"

گفت "سازِ زندگی سوزِ فراق
اے خوشا سرمستیٔ روزِ فراق!

بر لبم از وصل می ناید سخن
وصل اگر خواہم نہ او ماند نہ من"

حرفِ وصل او را ز خود بیگانہ کرد
تازہ شد اندر دلِ او سوز و درد!

اندکے غلطید اندر دودِ خویش
باز گم گردید اندر دودِ خویش

نالۂ زان دودِ پیچان شد بلند
اے خنک جانے کہ گردد دردمند!

نالۂ ابلیس

اے خداوندِ صواب و ناصواب
من شدم از صحبتِ آدم خراب!

ہیچ گہ از حکمِ من سر بر نتافت
چشم از خود بست و خود را در نیافت!

خاکش از ذوقِ اَبا[2] بیگانۂ
از شرارِ کبریا بیگانۂ!

---

[1] حدیثِ مشہور۔ [2] انکار۔

صید خود صیاد را گوید بگیر
الامان از بندۂ فرمان پذیر!

از چنین صیدے مرا آزاد کن
طاعتِ دیروزۂ من یاد کن

پست از و آن همتِ والائے من
وائے من اے وائے من اے وائے من!

فطرتِ او خام و عزمِ او ضعیف
تابِ یک ضربم نیارد این حریف

بندۂ صاحب نظر باید مرا
یک حریفِ پخته‌تر باید مرا!

لعبتِ آب و گِل از من باز گیر
می نیاید کودکی از مردِ پیر!

ابنِ آدم چیست؟ یک مشتِ خس است
مشتِ خس را یک شرار از من بس است!

اندرین عالم اگر جز خس نبود
این قدر آتش مرا دادن چه سود؟

شیشه را بگداختن عارے بود
سنگ را بگداختن کارے بود!

آنچنان تنگ از فتوحاتِ آدمم
پیشِ تو بهرِ مکافاتِ آدمم

منکرِ خود از تو می خواهم بده
سوئے آن مردِ خدا راهم بده

بندۂ باید که پیچد گردنم
لرزه اندازد نگاهش در تنم

آن که گوید از حضورِ من برو
آن که پیشِ او نیرزم با دو جو

اے خدا یک زنده مردِ حق پرست
لذّتے شاید که یابم در شکست!

فلکِ زحل

ارواحِ رذیله که با ملک و ملّت غداری کرده و دوزخ ایشان را قبول نکرده

پیرِ رومی آن امامِ راستان / آشنائے ہر مقامِ راستان
گفت اے گردون نوردِ سخت کوش / دیدۂ آن عالمِ زنّار پوش؟
آنچه بر گردِ کمر پوشیده است / از دمِ استارۂ دزدیده است!
از گرانسیری خرامِ او سکون / ہر نکو از حکمِ او زشت و زبون!
پیکرِ او گرچه از آب و گل است / بر زمینش پا نہادن مشکل است
صد ہزار افرشته تندر بدست / قہرِ حق را قاسم از روزِ الست!
ذرّه پیہم می زند سیّاره را / انهدارش بر کند ستّاره را
عالمے مطرود و مردودِ سپہر / صبحِ او مانندِ شام از بخلِ مہر!

منزلِ ارواح بے یوم النشور
دوزخ از احراقِ شان آمد نفور

اندرونِ او دو طاغوتِ کهن
روحِ قومے کشته از بهرِ دو تن!

جعفر از بنگال و صادق از دکن
ننگِ آدم ننگِ دین ننگِ وطن!

ناقبول و ناامید و نامراد
ملّتے از کارِ شان اندر فساد!

ملّتے کو بندِ هر ملّت گشاد
ملک و دینش از مقامِ خود فتاد!

می ندانی خطۂ هندوستان
آن عزیزِ خاطرِ صاحبدلان

خطۂ هر جلوه اش گیتی فروز
درمیانِ خاک و خون غلطد هنوز

در گِلش تخمِ غلامی را که کشت؟
این همه کردارِ آن ارواحِ زشت!

در فضائے نیلگون یک دم بایست
تا مکافاتِ عمل بینی که چیست؟

قلزمِ خونین

آنچه دیدم می نگنجد در بیان
تن ز سهمش بے خبر گردد ز جان!

من چه دیدم؟ قلزمے دیدم ز خون!
قلزمے طوفان برون طوفان درون!

در هوا ماران چو در قلزم نهنگ
کفچه شبگون بال و پر سیماب رنگ!

موجها درّنده مانندِ پلنگ!
از نهیبش مرده بر ساحل نهنگ!

بحر ساحل را امان یک دم نداد
هر زمان که پارهٔ در خون فتاد!

موجِ خون با موجِ خون اندر ستیز · در میانش زورقے در اُفت و خیز!

اندر آن زورق دو مردِ زرد روے
زرد رُو، عریان بدن، آشفتہ موے!

آشکار امی شود رُوحِ ہندوستان

آسمان شق گشت و حُورے پاک زاد · پردہ را از چہرہ خود بر کشاد
در جبینش نار و نورِ لایزال · در دو چشمِ او سرورِ لایزال!
حلّہ در بر سُبک تر از سحاب · تار و پودش از رگِ برگِ گلاب
با چنین خوبی نصیبش طوقِ بند · بر لبِ او نالہائے درد مند!

گفت رُومی رُوحِ ہند است این نگر
از فغانش سوزہا اندر جگر!"

رُوحِ ہندوستان نالہ و فریاد می کند

شمعِ جان افسرد در فانوسِ ہند · ہندیان بیگانہ از ناموسِ ہند!
مردکِ نامحرم از اسرارِ خویش · زخمہٴ خود کم زند بر تارِ خویش؛
بر زمانِ رفتہ می بندد نظر · از تشِ افسردہ می سوزد جگر

۱ہ تش مخفف آتش۔

بند ہا بر دست و پائے من از وست
نالہ ہائے نارسائے من از وست

خویشتن را از خودی پرداختہ
از رسوم کہنہ زندان ساختہ

آدمیت از وجودش دردمند
عصر نو از پاک و ناپاکش نژند

بگذر از فقرے کہ عریانی دہد
اے خنک فقرے کہ سلطانی دہد!

الحذر از جبر و ہم از خوے صبر
جابر و مجبور را زہر است جبر!

این بہ صبر پیہمے خوگر شود
آن بہ جبر پیہمے خوگر شود

ہر دو را ذوقِ ستم گردد فزون
وردِ من یا لیت قومی یعلمون

کے شبِ ہندوستان آید بروز!
مردِ جعفر زندہ روحِ او ہنوز!

تا ز قیدِ یک بدن وا می رہد
آشیان اندر تنِ دیگر نہد!

گاہ او را با کلیسا ساز باز
گاہ پیشِ دیریان اندر نیاز

دینِ او آئینِ او سوداگری است
عنتری اندر لباسِ حیدری است

تا جہانِ رنگ و بو گردد دگر
رسمِ او آئینِ او گردد دگر

پیش از این چیزے دگر مسجودِ او
در زمانِ ما وطن معبودِ او

ظاہر او از غمِ دین دردمند
باطنش چون دیریان زنار بند

جعفر اندر ہر بدن ملت کش است
این مسلمانے کہن ملت کش است

خند خنداں است و باکس یار نیست
مار اگر خنداں شود جز مار نیست!

از نفاقش وحدتِ قومی دو نیم
ملّتِ او از وجودِ او لئیم!

ملّتے را ہر کجا غارت گرے ست
اصلِ او از صادقے یا جعفرے ست

الامان از روحِ جعفر الامان
الامان از جعفرانِ این زمان!"

فریادِ یکے از زورق نشینانِ قلزمِ خونین

دُونے عدم ما را پذیرد نے وجود
وائے از بے مہریِ بود و نبود!

تا گزشتیم از جہانِ شرق و غرب
بر درِ دوزخ شدیم از درد و کرب!

یک شرر بر صادق و جعفر نہ زد
ق
بر سرِ ما مشتِ خاکستر نہ زد

گفت دوزخ را خس و خاشاک بہ
شعلۂ من زین دو کافر پاک بہ!

آن سوئے نہ آسمان رفتیم ما
پیشِ مرگِ ناگہان رفتیم ما

گفت جان سرّے از اسرارِ من است
حفظِ جان و ہدمِ تن کارِ من است

جانِ زشتے گرچہ نرزد با دو جَو
اے کہ از من ہدمِ جان خواہی برو!

این چنین کارے نمی آید ز مرگ
جانِ غدّارے نیاساید ز مرگ!

اے ہوائے تند! اے دریائے خون
اے زمین! اے آسمانِ نیلگون!
اے نجوم! اے ماہتاب! اے آفتاب!
اے قلم! اے لوحِ محفوظ! اے کتاب!
اے بتانِ ابیض! اے گردانِ غرب!
اے جہانے در بغل بے حرب و ضرب!

این جہان بے ابتدا بے انتہاست!
بندۂ غدّار را مولا کجاست؟

ناگہان آمد صدائے ہولناک
سینۂ صحرا و دریا چاک چاک!
ربطِ اقلیمِ بدن از ہم گسیخت
دیدمش کُہ پارہ بر کُہ پارہ ریخت
کوہ ہا مثلِ سحاب اندر مرور
انہدامِ عالمے بے بانگِ صور!
برق و تندر از تب و تابِ درون
آشیان جستند اندر بحرِ خون!
موجہا پرشور و از خود رفتہ تر!
غرقِ خون گردید آن کوہ و کمر!

آنچہ بر پیدا و ناپیدا گذشت
خیلِ انجم دید و بے پروا گذشت!

آں سوئے افلاک

مقامِ حکیمِ المانوی نطشه

هر کجا استیزهٔ بود و نبود
کس نداند سرّ این چرخِ کبود!

هر کجا مرگ آورد پیغامِ زیست
ای خوش آن مردی که داند مرگ چیست؟

هر کجا مانندِ باد ارزان حیات
بی ثبات و با تمنای ثبات!

چشمِ من صد عالمِ شش روزه دید
تا حدِ این کائنات آمد پدید!

هر جهان را ماه و پروینی دگر
زندگی را رسم و آئینی دگر!

وقتِ هر عالم روان مانندِ رو[1]
دیریاز[2] این جا و آن جا تندرو!

سالِ ما اینجا مهی آنجا دمی!
بیشِ این عالم بآن عالم کمی!

عقلِ ما اندر جهانی ذوفنون
در جهانی دیگری خوار و زبون!

---

[1] دریا. [2] آهسته خرام

بر شعورِ این جہانِ چون و چند ‏ بود مردے با صدائے دردمند!
دیدۂ او از عقابان تیزتر ‏ طلعتِ او شاہدِ سوزِ جگر!
دمبدم سوزِ درونِ او فزود ‏ بر لبش بیتے کہ صد بارش سرود!

نے جبریلے نہ فردوسے نہ حورے نے خداوندے
کفِ خاکے کہ می سوزد ز جانِ آرزومندے!

من بہ رومی گفتم این دیوانہ کیست؟ ‏ گفت این فرزانۂ المانوی است
در میانِ این دو عالم جائے اوست ‏ نغمۂ دیرینہ اندر نائے اوست!
باز این حلاجِ بے دار و رسن ‏ نوعِ دیگر گفتہ آن حرفِ کہن!
حرفِ او بیباک و افکارش عظیم ‏ غربیان از تیغِ گفتارش دو نیم!
ہم نشین بر جذبۂ او پے نبرد ‏ بندۂ مجذوب را مجنون شمرد!
عاقلان از عشق و مستی بے نصیب ‏ نبضِ او دادند در دستِ طبیب!
با پزشکان چیست غیر از ریو و رنگ ‏ وائے مجذوبے کہ زاد اندر فرنگ!
ابنِ سینا بر بیاضے دل نہد ‏ رگ زند یا حبِّ خواب آور دہد

بود حلاجے بشہرِ خود غریب
جان ز ملا برد و کشت او را طبیب!

مردِ رہ دانے نبود اندر فرنگ ‏ پس فزون شد نغمہ اش از تارِ چنگ!
راہ رو کس نشان از رہ نداد ‏ صد خلل در وارداتِ او فتاد!

نقد بود و کس عیار او نه کرد ۔ کاردانے مردِ کار او نه کرد!
عاشقے در راهِ خود گم گشتهٔ سالکے در راهِ خود گم گشتهٔ!
مستیِ او هر زجاجے را شکست از خدا ببرید و از خود هم گسست!
خواست تا بیند بچشمِ ظاهری اختلاطِ قاهری با دلبری!
خواست تا از آب و گل آید برون خوشه کز کشتِ دل آید برون!
آنچه او جوید مقامِ کبریاست این مقام از عقل و حکمت ماوراست!
زندگی شرحِ اشاراتِ خودی است لَا و اِلّا از مقاماتِ خودی است!
او به لَا درماند و تا اِلّا نرفت از مقامِ عبدهٔ بیگانه رفت!
با تجلّی همکنار و بے خبر دُور تر چون میوه از بیخِ شجر
چشمِ او جز رویتِ آدم نخواست نعرهٔ بیباکانه زد آدم کجاست!
ق ورنه او از خاکیان بیزار بود مثلِ موسیٰ طالبِ دیدار بود!
کاش بودے در زمانِ احمدے[1] تا رسیدے بر سرورِ سرمدے
عقلِ او با خویشتن در گفتگوست تو رهِ خود رو که راهِ خود نکوست!

بیش نه گامے که آمد آن مقام
کاندرو بے حرف می روید کلام

---

[1] حضرت شیخ احمد سرہندی۔

حرکت بجنّت الفردوس

در گذشتم از حدِ این کائنات
پا نهادم در جهانِ بے جہات!

بے یمین و بے یسار است این جہان
فارغ از لیل و نہار است این جہان

پیشِ او قندیلِ ادراکم فسرد
حرفِ من از ہیبتِ معنی بمرد!

با زبانِ آب و گل گفتارِ جان!
در قفس پروازی آید گران!

اندکے اندر جہانِ دل نگر
تا ز نورِ خود شوی روشن بصر

چیست دل؟ یک عالمِ بے رنگ و بوست
عالمِ بے رنگ و بو بے چارسوست!

ساکن و ہر لحظہ سیار است دل!
عالمِ احوال و افکار است دل!

از حقائق تا حقائق رفتنِ عقل
سیرِ او بے جادہ و رفتار و نقل!

صد خیال و ہر یک از دیگر جداست
این بگردد، آن ز نا آشنا نارساست!

کس نگوید این کہ گردون آشناست
بر یمینِ آن خیالِ نارساست!

یا سرِ رے کابد از دیدار دوست
نیم گامے از ہوائے کوئے اوست!

چشمِ تو بیدار باشد یا بخواب
دل ببیند بے شعاعِ آفتاب!

آن جہان را بر جہانِ دل شناس
من چہ گویم آنچہ ناید در قیاس!

اندران عالم جہانِ دیگرے　　اصلِ او از کن فکانِ دیگرے
لازوال و ہر زمان نوعِ دگر　　ناید اندر وہم و آید در نظر!
ہر زمان او را کمالے دیگرے　　ہر زمان او را جمالے دیگرے!
روزگارش بے نیاز از ماہ و مہر　　گنجد اندر ساحتِ او نُہ سپہر!
ہر چہ در غیب است آید رُو برو　　پیش از ان کز دل بروید آرزو!
در زبانِ خود چسان گویم کہ چیست　　این جہان نور و حضور و زندگی است
لالہ ہا آسودہ در کہسارہا　　نہرہا گردندہ در گلزارہا!
غنچہ ہائے سرخ و اسپید و کبود　　از دمِ قدوسیان او را کشود!
آب ہا سیمین، ہوا ہا عنبرین　　قصرہا با قبّہ ہائے زمردین!
خیمہ ہا یاقوت گون زرّین طناب　　شاہدان با طلعتِ آئینہ تاب!
گفت رومیؒ اے گرفتارِ قیاس　　درگزر از اعتبارات حواس!
از تجلی کارہائے خوب و زشت　　می شود آن دوزخ این گردد بہشت!
این کہ بینی قصرہائے رنگ رنگ　　اصلش از اعمال و نے از خشت و سنگ!
آنچہ خوانی کوثر و غلمان و حور　　جلوۂ این عالمِ جذب و سرور!

زندگی اینجا ز دیدار است و بس
ذوقِ دیدار است و گفتار است و بس!"

قصر شرف النسا

گفتمش این کاشانهٔ از لعل ناب — آنکه می گیرد خراج از آفتاب!
این مقام این منزل این کاخ بلند — حوریان بر در گهش احرام بند!
ای تو دادی سالکان را جستجوی — صاحب او کیست؟ با من باز گوی
گفت این کاشانهٔ شرف النساست — مرغ بامش با ملائک هم نواست!
قلزم ما این چنین گوهر نزاد — هیچ مادر این چنین دختر نزاد!
خاک لاهور از مزارش آسمان — کس نداند راز او را در جهان!
آن سراپا ذوق و شوق و درد و داغ — حاکم پنجاب را چشم و چراغ
آن فروغ دودهٔ عبدالصمد — فقر او نقشی که ماند تا ابد!
تا ز قرآن پاک می سوزد وجود — از تلاوت یک نفس فارغ نبود
در کمر تیغ دو رو قرآن بدست — تن بدن هوش و حواس الله مست!
خلوت و شمشیر و قرآن و نماز — ای خوش آن عمری که رفت اندر نیاز!
بر لب او چون دم آخر رسید — سوی مادر دید و مشتاقانه دید!
گفت اگر از راز من داری خبر — سوی این شمشیر و این قرآن نگر
این دو قوت حافظ یکدیگر اند — کائنات زندگی را محور اند!
اندرین عالم که میرد هر نفس — دخترت را این دو محرم بود و بس!

وقتِ رخصت با تو دارم این سخن   تیغ و قرآن را جدا از من مکن
دل به آن حرفے که می گویم بنه   قبرِ من بے گنبد و قندیل به!

مومنان را تیغ با قرآن بس است
تربتِ ما را همین سامان بس است!

عمرها در زیرِ این زرین قباب   بر مزارش بود شمشیر و کتاب
مرقدش اندر جهانِ بے ثبات   اهلِ حق را داد پیغامِ حیات!
تا مسلمان کرد با خود آنچه کرد   گردشِ دوران بساطش در نورد
مردِ حق از غیرِ حق اندیشه کرد   شیرِ مولا روبهی را پیشه کرد!
از دلش تاب و تبِ سیماب رفت   خود بدانی آنچه بر پنجاب رفت!

خالصه شمشیر و قرآن را ببرد
اندر آن کشور مسلمانی بمُرد"

زیارتِ امیرِ کبیر حضرت سیّد علی همدانی و مُلّا طاهر غنی کشمیری

حرفِ رومی در دلم سوزے فگند   آه پنجاب! آن زمینِ ارجمند!
از تپِ یاران تپیدم در بهشت   کهنه غم‌ها را خریدم در بهشت!

تا دران گلشن صدائے دردمند — از کنارِ حوضِ کوثر شد بلند!

"جمع کردم مشت خاشاکے کہ سوزم خویش را
گل گمان دارد کہ بندم آشیان در گلستان" (غنی)

گفت رومیؒ "آنچہ می آید نگر — دل مدہ با آنچہ بگذشت اے پسر!"
شاعرِ رنگین نوا طاہر غنی — فقرِ او باطن غنی ظاہر غنی!
نغمۂ می خواند آن مستِ مدام — در حضورِ سیدِ والا مقام
سید السادات، سالارِ عجم — دستِ او معمارِ تقدیرِ اُمم!
تا غزالی درسِ اللہ ہو گرفت — ذکر و فکر از دودمانِ او گرفت!
مرشدِ آن کشورِ مینو نظیر — میر و درویش و سلاطین را مشیر!
خطہ را آن شاہِ دریا آستین — داد علم و صنعت و تہذیب و دین
آفرید آن مردِ ایرانِ صغیر — با ہنرہائے غریب و دلپذیر

یک نگاہِ او کشاید صد گرہ
خیز و تیرش را بدل راہے بدہ"

در حضورِ شاہ ہمدان

زندہ رود

از تو خواہم سرِّ یزدان را کلید
طاعت از ما جست و شیطان آفرید

زشت و ناخوش را چنان آراستن!
در عمل از ما نکوئی خواستن!

از تو پرسم این فسون سازی کہ چہ!
با قمارِ بدنشین بازی کہ چہ!

مشتِ خاک و این سپہر گرد گرد
خود بگو می زیبدش کارے کہ کرد؟

کارِ ما افکارِ ما آزارِ ما
دست با دندان گزیدن کارِ ما!

شاہِ ہمدان

بندۂ کز خویشتن دارد خبر
آفریند منفعت را از ضرر!

بزم با دیو است آدم را وبال
رزم با دیو است آدم را جمال!

خویش را بر اہرمن باید زدن
تو ہمہ تیغ، آں ہمہ سنگِ فسن!

تیز تر شو تا فتد ضربِ تو سخت
ورنہ باشی در دو گیتی تیرہ بخت!

زندہ رود

زیرِ گردون آدم آدم را خورد — ملتے بر ملتے دیگر چرد!

جان ز اہلِ خطہ سوزد چون سپند — خیزد از دل نالہ ہائے دردمند!

زیرک و دراک و خوش گل ملتے است — در جہان تر دستیٔ او آیتے است

ساغرش غلطندہ اندر خونِ اوست — در نئے من نالہ از مضمونِ اوست!

از خودی تا بے نصیب افتادہ است — در دیارِ خود غریب افتادہ است!

دست مزدِ او بدستِ دیگران — ماہیٔ رودش بہ شستِ دیگران!

کاروانہا سوئے منزل گام گام — کارِ او ناخوب و بے اندام و خام!

از غلامی جذبہ ہائے او بمرد — آتشے اندر رگِ تاکش فسرد!

تا نہ پنداری کہ بود است این چنین — جبہ را ہموارہ سود است این چنین!

در زمانے صف شکن ہم بودہ است
چیرہ و جانباز و پردم بودہ است!

کوہ ہائے خنگ سار[1] او نگر — آتشین دستِ چنارِ او نگر!

در بہاران لعل می ریزد ز سنگ — خیزد از خاکش یکے طوفانِ رنگ!

لکہ ہائے ابر در کوہ و دمن — پنبہ پران از کمانِ پنبہ زن!

[1] سفید سر۔

کوه و دریا و غروب آفتاب
من خدا را دیدم آنجا بی حجاب!

با نسیم آواره بودم در نشاط[1]
بشنو از نے[2] می سرودم در نشاط!

مرغکی می گفت اندر شاخسار
با پشیزے می نیرزد این بهار!

لاله رست و نرگسِ شهلا دمید
باد نوروزی گریبانش درید!

عمرها بالید ازین کوه و کمر
نستر از نورِ قمر پاکیزه تر!

عمرها گل رختِ بربست و گشاد
خاکِ ما دیگر شهاب الدین[3] نزاد!

نالهٔ پرسوزِ آن مرغِ سحر
داد جانم را تب و تابِ دگر!

تا یکے دیوانه دیدم در خروش
آنکه برد از من متاعِ صبر و هوش!

"بگذر ز ما و نالهٔ مستانه مجوے
بگذر ز شاخِ گل که طلسمے است رنگ و بوے
گفتی که شبنم از ورقِ لاله می چکد
غافل دلے است این که بگرید کنار جوے!
این مشتِ پر کجا و سرود این چنین کجا
روحِ غنی است ماتمیِ مرگِ آرزوے!

---

[1] باغِ مشهور در کشمیر۔ [2] تلمیح به شعرِ حضرت رومی: "بشنو از نے چون حکایت می کند"
[3] یکے از سلاطینِ مشهور کشمیر۔

بادِ صبا اگر بہ جنیوا گزر کنی
حرفے ز ما بہ مجلسِ اقوام باز گوے
دہقان و کشت و جوے و خیابان فروختند
قومے فروختند و چہ ارزان فروختند!

شاہِ ہمدان

با تو گویم رمزِ باریک اے پسر
تن ہمہ خاک است و جان والا گہر

جسم را از بہرِ جان باید گداخت
پاک را از خاک می باید شناخت!

گر ببرّی پارۂ تن را ز تن
رفت از دستِ تو آن لختِ بدن!

لیکن آن جانے کہ گردد جلوہ مست
گر ز دست او را دہی آید بدست!

جوہرش با ہیچ شے مانند نیست
ہست اندر بند و اندر بند نیست!

گر نگہداری بمیرد در بدن
ور بیفشانی، فروغِ انجمن!

چیست جان جلوہ مست اے مرد راہ؟
چیست جان دادن ز دست اے مردِ راہ؟

چیست جان دادن؟ بحق پرداختن!
کوہ را با سوزِ جان بگداختن!

جلوہ مستی؟ خویش را دریافتن!
در شبان چون کوکبے بر تافتن!

خویش را نا یافتن نابودن است
یافتن خود را بخود بخشودن است!

ہر کہ خود را دید و غیر از خود ندید
رخت از زندانِ خود بیرون کشید!

جلوه بد مستے که بیند خویش را / خوشتر از نوشینه داند نیش را!
در نگاهش جان چو باد ارزان شود / پیشِ او زندانِ او لرزان شود!
تیشهٔ او خاره را بر می‌درد / "تا نصیبِ خود ز گیتی می‌برد!
"تا ز جان بگذشت، جانش جانِ اوست / ورنه جانش یک دو دم مهمانِ اوست!

زنده رود

گفتهٔ از حکمتِ زشت و نکوے / پیرِ دانا نکتهٔ دیگر بگوے
مرشدِ معنی نگاهان بودهٔ / محرمِ اسرارِ[1] شاهان بودهٔ
ما فقیر و حکمران خواهد خراج / چیست اصلِ اعتبارِ تخت و تاج؟

شاهِ همدان

اصل شاهی چیست اندر شرق و غرب / یا رضائے امتان یا حرب و ضرب
فاش گویم با تو اے والا مقام / باج را جز با دو کس دادن حرام!
یا اُولی الامرے[2] که منکم شانِ اوست / آیهٔ حق حجت و برهان اوست
یا جوان مردے چو صرصر تند خیز / شهر گیر و خویش باز اندر ستیز

[1] محرمِ اسرارِ شاهان: تلمیح بکتاب ملوک که از تصانیفِ شاه همدان است۔ [2] تلمیح با آیهٔ قرآن

روز کین کشور کشا از قاهری
روز صلح از شیوه‌هائے دلبری
می توان ایران و هندوستان خرید
پادشاهی را ز کس نتوان خرید
جام جم را اے جوان باہنر
کس نگیرد از دکان شیشه‌گر
در نگیرد مال او جز شیشه نیست
شیشه را غیر از شکستن پیشه نیست

غنی

ہند را این ذوق آزادی که داد؟
صید را سودائے صیادی که داد؟
آن برہمن زادگان زنده دل
لالۂ احمر ز روئے شان خجل!
تیز بین و پخته کار و سخت کوش
از نگاہ شان فرنگ اندر خروش!
اصل شان از خاک دامنگیر ماست!
مطلع این اختران کشمیر ماست!
خاک ما را بے شرر دانی اگر
بر درون خود یکے بکشا نظر!
این ہمه سوزے که داری از کجاست؟
این دم باد بہاری از کجاست؟
این ہمان باد است کز تاثیر او
کوہسار ما بگیرد رنگ و بو!

ہیچ می دانی که روزے در ولر[1]
موجه می گفت با موج دگر
چند در قلزم بہم دیگر زنیم
خیز تا یک دم بساحل سر زنیم

---

[1] دریاچه معروف در کشمیر۔

زادۂ ما یعنی آن جوئے کہن — شورِ او در وادی و کوہ و دمن!
ہر زمان بر سنگِ رہ خود را زند — تا بنائے کوہ را برمی کند
آن جوان کو شہر و دشت و در گرفت — پرورش از شیرِ صد مادر گرفت
سطوتِ او خاکیان را محشرے است — این ہمہ از ماست نے از دیگرے است
زیستن اندر حدِ ساحل خطاست — ساحلِ ما سنگے اندر راہِ ماست
با کران در ساختن مرگِ دوام — گرچہ اندر بحر غلطی صبح و شام

زندگی جولان میانِ کوہ و دشت
اے خنک موجے کہ از ساحل گزشت!'

اے کہ خواندی خطِ سیمائے حیات — اے بخاور دادہ غوغائے حیات
اے ز آہے کہ می سوزد جگر — تو ازو بے تاب و ما بے تاب تر!
اے ز تو مرغِ چمن را ہائے و ہو — سبزہ از اشکِ تو می گیرد وضو!
اے کہ از طبعِ تو کشتِ گل دمید — اے ز امیدِ تو جانہا پر امید!
کاروانہا را صدائے تو درا — تو ز اہلِ خطہ نومیدی چرا؟
دل میانِ سینۂ شان مردہ نیست — اخگرِ شان زیرِ یخ افسردہ نیست!
باش تا بینی کہ بے آوازِ صور — ملتے برخیزد از خاکِ قبور!
غم مخور اے بندۂ صاحب نظر — برکش آن آہے کہ سوزد خشک و تر
شہرہا زیرِ سپہرِ لاجورد — سوخت از سوزِ دلِ درویش مرد

سلطنت نازک‌تر آمد از حباب | از دمی او را توان کردن خراب
از نوا تشکیلِ تقدیرِ امم | از نوا تخریب و تعمیرِ امم
نشترِ تو گرچه در دلها خلید | مر ترا چونانکه هستی کس ندید!
پردهٔ تو از نوای شاعری است | آنچه گوئی ماورای شاعری است!

تازه آشوبی فگند اندر بهشت!
یک نوا مستانه زن اندر بهشت!

زنده رود

با نشهٔ درویشی در ساز و دمادم زن
چون پخته شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جهانِ ما آیا بتو می‌سازد؟
گفتم که نمی‌سازد گفتند که برهم زن!
در میکده‌ها دیدم شایسته حریفی نیست!
با رستمِ دستان زن با مغبچه‌ها کم زن!
ای لالهٔ صحرائی تنها نتوانی سوخت
این جگرتابی بر سینهٔ آدم زن

تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
باور نہ کنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پُرخونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن!

صحبت با شاعرِ ہندی بھرتری ہری

حوریان را در قصور و در خیام
آن یکے از خیمہ سر بیرون کشید
ہر دلے را در بہشتِ جاودان
زیرِ لب خندید پیرِ پاک زاد
آن نوا پردازِ ہندی را نگر
نکتہ آرائے کہ نامش برتری است
از چمن جز غنچۂ نورس نچید
پادشاہے با نوائے ارجمند
نقشِ خوبے بند و از فکرِ شگرف

نالۂ من دعوتِ سوزِ تمام!
وان دگر از غرفہ رخ بنمود و دید!
دادم از درد و غمِ آن خاکدان!
گفت "اے جادوگرِ ہندی نژاد
شبنم از فیضِ نگاہِ او گہر!
فطرتِ او چون سحاب آذری است!
نغمۂ تو سوئے ما او را کشید!
ہم بفقر اندر مقامِ او بلند!
یک جہان معنی نہان اندر دو حرف!

کارگاہِ زندگی را محرم است — او جم است، شعرِ او جامِ جم است!

ما بتعظیمِ ہنر برخاستیم
باز بادے صحبتے آراستیم

زنده رود

اے کہ گفتی نکتہ ہائے دلنواز — مشرق از گفتارِ تو دانائے راز!
شعر را سوز از کجا آید بگوے — از خودی یا از خدا آید بگوے!

برتری ہری

کس نداند در جہان شاعر کجاست — پردۂ او از بم و زیرِ نواست!
آن دلِ گرمے کہ دارد در کنار — پیشِ یزدان ہم نمی گیرد قرار!
جانِ ما را لذّت اندر جستجوست — شعر را سوز از مقامِ آرزوست!
اے ترا از تاکِ سخن مستِ مدام — گر ترا آید میسّر این مقام

با دو بیتے در جہانِ سنگ و خشت
می توان بردن دل از حورِ بہشت!

زندہ رود

ہندیان را دیدہ ام در پیچ و تاب
سرِ حق وقت است گوئی بے حجاب!

برتری ہری

این خدایانِ تنک مایہ ز سنگ اند و ز خشت!
برترے ہست کہ دور است ز دیر و ز کنشت!
سجدہ بی ذوقِ عمل خشک و بجائے نرسد
زندگانی ہمہ کردار چہ زیبا و چہ زشت!
فاش گویم بتو حرفے کہ نداند ہمہ کس
اے خوشا بندہ کہ بر لوحِ دل او را بنوشت!
این جہانے کہ تو بینی اثرِ یزدان نیست
چرخہ از تست و ہم آن رشتہ کہ بر دوکِ تو رشت!
پیشِ آئینِ مکافاتِ عمل سجدہ گزار
زانکہ خیزد ز عمل دوزخ و اعراف و بہشت!

(ترجمہ از برتری ہری)

حرکت به کاخِ سلاطین مشرق

نادر، ابدالی، سلطان شهید

رفت در جانم صدائے برتری
مست بودم از نوائے برتری

گفت رومیؔ چشمِ دل بیدار به
پا برون از حلقۂ افکار نه

کردۂ بر بزمِ درویشان گذر
یک نظر کاخِ سلاطین ہم نگر!

خسروانِ مشرق اندر انجمن
سطوتِ ایران و افغان و دکن

نادر آن دانائے رمزِ اتحاد
با مسلمان داد پیغامِ وداد

مرد ابدالی وجودش آیتے
داد افغان را اساسِ ملتے

آن شہیدانِ محبت را امام
آبروئے ہند و چین و روم و شام

نامش از خورشید و مہ تابندہ تر
خاکِ قبرش از من و تو زندہ تر!

عشق رازے بود بر صحرا نہاد
تو ندانی جان چہ مشتاقانہ داد؟

از نگاہِ خواجۂ بدر و حنین
فقرِ سلطان وارثِ جذبِ حسین

رفت سلطان زین سرائے ہفت روز
نوبتِ او در دکن باقی ہنوز!"

حرف و صوتم خام و فکرم ناتمام
کے توان گفتن حدیثِ آن مقام!

نوریان از جلوه هائے او بصیر زنده و دانا و گویا و خبیر!
قصرے از فیروزه دیوار و درش آسمانِ نیلگون اندر برش!
رفعتِ او برتر از چند و چگون می کند اندیشه را خوار و زبون!
آن گل و سرو و سمن آن شاخسار از لطافت مثلِ تصویرِ بهار!
هر زمان برگِ گل و برگِ شجر دارد از ذوقِ نمو رنگِ دگر!
این قدر بادِ صبا افسون گر است تا مژه برهم زنی زرد احمر است!
هر طرف فواره ها گوهر فروش مرغکِ فردوس زاد اندر خروش!
بارگاهے اندر آن کاخِ بلند ذرّهٔ او آفتاب اندر کمند!
سقف و دیوار و اساطین از عقیق فرشِ او از یشم و پرچین از عقیق!
بر یمین و بر یسارِ آن وثاق حوریان صف بسته با زرین نطاق!
در میان بنشسته بر اورنگِ زر خسروانِ جم حشم بهرام فر!
رومی آن آئینهٔ حسنِ ادب با کمالِ دلبری بکشاد لب!
گفت "مردے شاعرے از خاور است شاعرے یا ساحرے از خاور است!

فکرِ او باریک و جانش دردمند
شعرِ او در خاوران سوزے فگند!"

نادر

خوش بیا اے نکتہ سنجِ خاوری
اے کہ می زیبد ترا حرفِ دری
محرمِ رازیم! با ما راز گوے
آنچہ می دانی ز ایران باز گوے!

زندہ رود

بعد مدت چشمِ خود بر خود کشاد
لیکن اندر حلقۂ دامے فتاد
کشتۂ نازِ بتانِ شوخ و شنگ
خالقِ تہذیب و تقلیدِ فرنگ!
کارِ آن وارفتۂ ملک و نسب
ذکرِ شاپور است و تحقیرِ عرب!
روزگارِ او تہی از واردات
از قبورِ کہنہ می جوید حیات!
با وطن پیوست و از خود درگذشت
دل بہ رستم داد و از حیدر گذشت!

نقشِ باطل می پذیرد از فرنگ
سرگذشتِ خود بگیرد از فرنگ!

پیرئ ایرانِ زمانِ یزدجرد
چہرۂ او بے فروغ از خونِ سرد!
دین و آئین و نظامِ او کہن
شید و تارِ صبح و شامِ او کہن!
موجِ مے در شیشۂ تاکش نبود
یک شرر در تودہ خاکش نبود!
تا ز صحرائے رسیدش محشرے
آنکہ داد او را حیاتِ دیگرے!

این چنین حشر از عنایات خداست
پارس باقی، رومة الکبری کجاست؟
آنکه رفت از پیکر او جانِ پاک
بے قیامت برنمی آید ز خاک!
مرد صحرائی بایران جان دمید
باز سوئے ریگ زارِ خود رمید!
کهنه را از لوحِ ما بسترد و رفت
برگ و سازِ عصرِ نو آورد و رفت!
آه احسانِ عرب نشناختند
از تشِ افرنگیان بگداختند!

نمودار می شود روحِ ناصر خسرو علوی و غزلے مستانه سرائیده غائب می شود

دست را چون مرکب تیغ و قلم کردی مدار
هیچ غم گر مرکبِ تن لنگ باشد یا عرن
از سرِ شمشیر و از نوکِ قلم زاید هنر
اے برادر همچو نور از نار و نار از نارون
بے هنر دان نزد بے دین هم قلم هم تیغ را
چون نباشد دین نباشد کلک و آهن را ثمن

دین گرامی شد بدانا و بنادان خوار گشت
پیشِ نادان دین چو پیشِ گاوِ باشد یاسمن!
همچو کرپاسے کہ از یک نیمہ زو الیاس را
کرتہ آید وز دگر نیمہ یہودی را کفن"

ابدالی

آن جوان کو سلطنت ہا آفرید
باز در کوہ و قفارِ خود رمید!
آتشے در کوہ سارش بر فروخت
خوش عیار آمد برون یا پاک سوخت؟

زندہ رود

امتان اندر اخوت گرم خیز
او برادر با برادر در ستیز!
از حیاتِ او حیاتِ خاور است
طفلکِ دہ سالہ اش لشکر گر است!
بے خبر خود را ز خود پردا ختہ
ممکناتِ خویش را نشناختہ!
ہست دارائے دل و غافل ز دل
تن ز تن اندر فراق و دل ز دل!
ہر دو رہرو را المنزل راہ نیست
از مقاصد جان او آگاہ نیست!
خوش سرود آن شاعرِ افغان شناس[1]
آنکہ بیند، باز گوید بے ہراس!

---

[1] شاعر افغان شناس: خوش حال خان خطک۔

آن حکیمِ ملّتِ افغانیان   آن طبیبِ علّتِ افغانیان!
رازِ قومے دید و بیباکانه گفت   حرفِ حق با شوخیِ رندانه گفت!

"اُشترے یابد اگر افغانِ حُر
با یراق و ساز و با انبارِ دُر
همّتِ دونش ازان انبارِ دُر
می شود خوشنود با زنگِ شتر!"

ابدالی

در نهادِ ما تب و تاب از دل است   خاک را بیداری و خواب از دل است!
تن ز مرگِ دل دگرگون می شود   در مساماتش عرق خون می شود!
از فسادِ دل بدن هیچ است هیچ   دیده بر دل بند و جز بر دل مپیچ!
آسیا یک پیکرِ آب و گِل است   ملّتِ افغان در آن پیکر دل است!
از فسادِ او فسادِ آسیا   در کشادِ او کشادِ آسیا!
تا دل آزاد است آزاد است تن   ورنه کاهے در رهِ باد است تن!
همچو تن پابندِ آئین است دل   مرده از کین زنده از دین است دل!

قوّتِ دین از مقامِ وحدت است
وحدت ار مشهود گردد ملّت است!

شرق را از خود برد تقلیدِ غرب　　بایداین اقوام را تنقیدِ غرب

قوتِ مغرب نه از چنگ و رباب　　نے ز رقصِ دختران بے حجاب!

نے ز سحرِ ساحرانِ لاله روست　　نے ز عریان ساق و نے از قطعِ موست!

محکمی او را نه از لادینی است　　نے فروغش از خطِ لادینی است!

قوت افرنگ از علم و فن است　　از همین آتش چراغش روشن است!

حکمت از قطع و برید جامه نیست　　مانعِ علم و هنر عمّامه نیست!

علم و فن را اے جوانِ شوخ و شنگ　　مغز می باید نه ملبوسِ فرنگ!

اندرین ره جز نگه مطلوب نیست　　این کله یا آن کله مطلوب نیست!

فکرِ چالاکے اگر داری بس است
طبعِ درّاکے اگر داری بس است!

گر کسے شبها خورد دودِ چراغ　　گیرد از علم و فن و حکمت سراغ!

ملکِ معنی کس حدِ او را نبست　　بے جهادِ پیهمے ناید بدست!

ترک از خود رفته و مستِ فرنگ　　زهرِ نوشین خورده از دستِ فرنگ!

زانکه تریاقِ عراق از دست داد　　من چه گویم جز خدایش یار باد!

بندهٔ افرنگ از ذوقِ نمود　　می برد از غربیان رقص و سرود!

نقدِ جانِ خویش در بازد به لهو　　علم دشوار است می سازد به لهو!

از تن آسانی بگیرد سهل را　　فطرتِ او در پذیرد سهل را!

سهل را جستن درین دیر کهن
این دلیل آنکه جان رفت از بدن!

زنده رود

می شناسی چیست تهذیب فرنگ / در جهانِ او دو صد فردوسِ رنگ!
جلوه هایش خانمان ها سوخته / شاخ و برگ و آشیان ها سوخته!
ظاهرش تابنده و گیرنده ایست / دل ضعیف است و نگه را بنده ایست!
چشم بیند دل بلغزد اندرون / پیشِ این بتخانه افتد سرنگون!
کس نداند شرق را تقدیر چیست / دل بظاهر بسته را تدبیر چیست!

ابدالی

آنچه بر تقدیرِ مشرق قادر است / عزم و حزمِ پهلوی و نادر است
پهلوی آن وارثِ تختِ قباد / ناخنِ او عقدهٔ ایران کشاد
نادر آن سرمایهٔ دُرّانیان / آن نظامِ ملتِ افغانیان
از غم دین و وطن زار و زبون / لشکرش از کوهسار آمد برون
هم سپاهی هم سپه گر هم امیر / با عدو فولاد و با یاران حریر!
من فدائے آنکه خود را دیده است / عصرِ حاضر را نکو سنجیده است!

غربیان را شیوه ہائے ساحری است
تکیہ جز بر خویش کردن کافری است

سلطان شہید

باز گو از ہند و از ہندوستان
آنکہ با کاہش نیرزد بوستان!
آنکہ اندر مسجدش ہنگامہ مُرد
آنکہ اندر دیرِ او آتش فسرد!
آنکہ دل از بہرِ او خون کردہ ایم
آنکہ یادش را بجان پروردہ ایم
از غمِ ما کن غمِ او را قیاس
آہ ازان معشوقِ عاشق ناشناس!

زندہ رود

ہندیان منکر ز قانونِ فرنگ
در نگیرد سحر و افسونِ فرنگ!
روح را بارِ گران آئینِ غیر
گرچہ آید ز آسمان آئینِ غیر!

سلطان شہید

چون برویدآدم از مشتِ گلے
با دلے، با آرزوے در دلے!
لذتِ عصیان چشیدن کارِ اوست
غیرِ خود چیزے ندیدن کارِ اوست!
زانکہ بے عصیان خودی ناید بدست
تا خودی ناید بدست آید شکست!

زائرِ شهر و دیارم بوده ئی
چشمِ خود را بر مزارم سوده ئی!
اے شناسائے حدودِ کائنات
در دکن دیدی ز آثارِ حیات؟

زنده رود

تخمِ اشکے ریختم اندر دکن
لاله ها روید ز خاکِ آن چمن!
رودِ کاویری مدام اندر سفر
دیده ام در جانِ او شورے دگر!

سلطان شهید

اے ترا دادند حرفِ دل فروز
از تبِ اشکِ تو می سوزم هنوز
کاوِ کاوِ ناخنِ مردانِ راز
جوئے خون بکشاد از رگهائے ساز
آن نوا کز جانِ تو آید برون
می دهد هر سینه را سوزِ درون!
بوده ام در حضرتِ مولائے کُل
آنکه بے اوطے نمی گردد سُبُل!
گرچه آنجا جرأتِ گفتار نیست
روح را کارے بجز دیدار نیست!
سوختم از گرمئ اشعارِ تو
بر زبانم رفت از افکارِ تو
گفت "این بیتے که برخواندی کیست؟
اندرو هنگامه هائے زندگی است!"
با همان سوزے که در سازد بجان
یک دو حرف از ما به کاویری رسان!

در جہان تو زندہ رود او زندہ رود
خوشترک آید سرود اندر سرود

پیغام سلطان شہید بہ رود کاویری

(حقیقت حیات و مرگ و شہادت)

رود کاویری یکے نرمک خرام
خستۂ شاید کہ از سیر دوام!

در کہستان عمرہا نالیدۂ
راہ خود را با مژہ کاویدۂ

اے مرا خوشتر ز جیحون و فرات
اے دکن را آب تو آب حیات!

آہ شہرے[۱] کو در آغوش تو بود
حسن نوشین جلوہ از نوش تو بود

کہنہ گردیدی شباب تو ہمان
پیچ و تاب و رنگ و آب تو ہمان!

موج تو جز دانہ گوہر نزاد
طرۂ تو تا ابد شوریدہ باد!

اے ترا سازے کہ سوز زندگی است
ہیچ می دانی کہ این پیغام کیست؟

آنکہ می کردی طواف سطوتش
بودۂ آئینہ دار دولتش!

آنکہ صحراہا ز تدبیرش بہشت!
آنکہ نقش خود بخون خود نوشت!

آنکہ خاکش مرجع صد آرزوست
اضطراب موج تو از خون اوست!

---

[۱] شہرے کو در آغوش الخ: شہر سرنگاپٹم۔

آنکہ گفتارش ہمہ کردار بود
مشرق اندر خوابِ او بیدار بود

اے من و تو موجے از رودِ حیات
ہر نفس دیگر شود این کائنات!

زندگانی انقلابِ ہر دمے است
زانکہ او اندر سراغِ عالمے است!

تار و پودِ ہر وجود از رفت و بود
این ہمہ ذوقِ نمود از رفت و بود

جادہ ہا چون رہروان اندر سفر
ہر کجا پنہان سفر پیدا حضر!

کاروان و ناقہ و دشت و نخیل
ہر چہ بینی نالد از دردِ رحیل!

در چمن گل میہمانِ یک نفس
رنگ و آبش امتحانِ یک نفس!

موسمِ گل؟ ماتم و ہم نای و نوش
غنچہ در آغوش و نعشِ گل بدوش!

لالہ را گفتم یکے دیگر بسوز
گفت رازِ ما نمی دانی ہنوز!

از خس و خاشاک تعمیرِ وجود
غیرِ حسرت چیست پاداشِ وجود؟

در سراے ہست و بود آئی؟ میا
از عدم سوے وجود آئی؟ میا

ور بیائی چون شرر از خود مرو
در تلاشِ خرمنے آوارہ شو!

تاب و تب داری اگر مانندِ مہر
پا بنہ در وسعتِ آبادِ سپہر!

کوہ و مرغ و گلشن و صحرا بسوز
ماہیان را در تہِ دریا بسوز!

سینہ داری اگر در خوردِ تیر
در جہانِ شاہین بزی شاہین بمیر!

زانکه در عرضِ حیات آمد ثبات — از خدا کم خواستم طولِ حیات!

زندگی را چیست رسم و دین و کیش؟

یک شیری به از صد سالِ میش!

زندگی محکم ز تسلیم و رضاست — موت نیرنج و طلسم و سیمیاست!

بندۂ حق ضیغم و آہوست مرگ — یک مقام از صد مقامِ اوست مرگ!

می فتد بر مرگ آن مردِ تمام — مثلِ شاہینے که افتد بر حمام!

ہر زمان میرد غلام از بیمِ مرگ — زندگی او را حرام از بیمِ مرگ!

بندۂ آزاد را شانے دگر — مرگ او را می دہد جانے دگر!

او خود اندیش است مرگ اندیش نیست — مرگِ آزادان ز آنے بیش نیست!

بگذر از مرگے که سازد با لحد — زانکه این مرگ است مرگِ دام و دد!

مردِ مومن خواہد از یزدانِ پاک — آن دگر مرگے که برگیرد ز خاک!

آن دگر مرگ! انتہائے راہِ شوق — آخرین تکبیر در جنگاہِ شوق!

گرچه ہر مرگ است بر مومن شکر — مرگِ پورِ مرتضیٰ چیزے دگر!

جنگِ شاہانِ جہان غارتگری است — جنگِ مومن سنتِ پیغمبری است!

جنگِ مومن چیست؟ ہجرت سوئے دوست! — ترکِ عالم، اختیارِ کوئے دوست!

آنکه[۱] حرفِ شوق با اقوام گفت — جنگ را رہبانیِ اسلام گفت!

---

[۱] یعنی حضور سرورِ کائنات۔ در مصرعِ ثانی اشاره ایست بحدیث: الجہاد رہبانیة الاسلام۔

کس نداند جز شهید این نکته را
کو بخونِ خود خرید این نکته را

زنده رود رخصت می شود از فردوسِ برین و تقاضائے حورانِ بهشتی

شیشهٔ صبر و سکونم ریز ریز
پیر رومی گفت در گوشم که خیز!
آن حدیثِ شوق و آن جذب و یقین
آه آن ایوان و آن کاخِ برین!
با دلِ پرخون رسیدم بر درش
یک هجومِ حُور دیدم بر درش!
بر لبِ شان زنده رود اے زنده رود
زنده رود اے صاحبِ سُوز و سرود!
شور و غوغا از یسار و از یمین
یک دو دم با ما نشین با ما نشین!

زنده رود

راهرو کو داند اسرارِ سفر
ترسد از منزل ز رهزن بیشتر
عشق در هجر و وصال آسوده نیست
بے جمالِ لایزال آسوده نیست!
ابتدا پیشِ بتان افتادگی
انتها از دلبران آزادگی!
عشق بے پروا و هر دم در رحیل
در مکان و لامکان ابن السبیل!

کیشِ ما مانندِ موجِ تیز گام
اختیارِ جادہ و ترکِ مقام!

حورانِ بہشت

شیوہ ہا داری مثالِ روزگار   یک نوائے خوش دریغ از ما مدار

غزل زندہ رود

با دمے نرسیدی خدا چہ می جوئی!
ز خود گریختہ آشنا چہ می جوئی!
دگر بشاخِ گل آویز و آب و نم در کش
پریدہ رنگ! ز بادِ صبا چہ می جوئی!
دو قطرہ خونِ دل است آنچہ مشک می نامند
تو اے غزالِ حرم در خطا چہ می جوئی!
عیارِ فقر ز سلطانی و جہانگیری است
سریرِ جم بطلب بوریا چہ می جوئی!
سراغِ او ز خیابانِ لالہ می گیرند
نوائے خون شدۂ ما ز ما چہ می جوئی!

نظر ز صحبت روشندلان بیفزاید
ز درد کم بصری توتیا چه می جوئی!
قلندریم و کرامات ما جهان بینی است
ز ما نگاه طلب کیمیا چه می جوئی!

حضور

گرچه جنت از تجلی های اوست — جان نیاساید بجز دیدار دوست!
ما ز اصل خویشتن در پرده ایم — طائریم و آشیان گم کرده ایم!
علم اگر کج فطرت و بدگوهر است — پیش چشم ما حجاب اکبر است
علم را مقصود اگر باشد نظر — می شود هم جاده و هم راهبر
می نهد پیش تو از قشر وجود — تا تو پرسی چیست راز این نمود
جاده را هموار سازد این چنین — شوق را بیدار سازد این چنین
درد و داغ و تاب و تب بخشد ترا — گریه های نیم شب بخشد ترا
علم تفسیر جهان رنگ و بو — دیده و دل پرورش گیرد ازو
بر مقام جذب و شوق آرد ترا — باز چون جبریل بگزارد ترا!
عشق کس را کی بخلوت می برد — او ز چشم خویش غیرت می برد!

اوّلِ او هم رفیق و هم طریق
آخرِ او راه رفتن بے رفیق!

درگذشتم از همه حور و قصور
زورقِ جان باختم در بحرِ نور!

غرق بودم در تماشائے جمال
هر زمان در انقلاب و لایزال!

گم شدم اندر ضمیرِ کائنات
چون رباب آمد بچشمم من حیات!

آنکه هر تارش ربابِ دیگرے
هر نوا از دیگرے خونین ترے!

ما همه یک دودمانِ نار و نور
آدم و مهر و مه و جبریل و حور!

پیشِ جان آئینهٔ آویختند
حیرتے را با یقین آمیختند!

صبحِ امروزے که نورش ظاهر است
در حضورش دوش و فردا حاضر است!

حق هویدا با همه اسرارِ خویش
با نگاهِ من کند دیدارِ خویش!

دیدنش افزودنِ بے کاستن!
دیدنش از قبرِ تن برخاستن!

عبد و مولا در کمینِ یک دگر
هر دو بے تاب اند از ذوقِ نظر!

زندگی هر جا که باشد جستجو است!
حل نه شد این نکته من صیدم که اوست!

عشق جان را لذّتِ دیدار داد
با زبانم جرأتِ گفتار داد

اے دو عالم از تو با نور و نظر
اندکے آن خاکدانے را نگر!

بندهٔ آزاد را ناسازگار
بردمد از سنبل او نیشِ خار!

غالباً غرق اند در عیش و طرب — کار مغلوبان شمارِ روز و شب!
از ملوکیت جهانِ تو خراب — تیره شب در آستینِ آفتاب!
دانشِ افرنگیان غارتگری — دیرها خیبر شد از بے حیدری!
آنکه گوید لا اِلٰہ بیچاره ایست — فکرش از بے مرکزی آواره ایست!
چار مرگ اندر پئے این دیر میر — سود خوار و والی و ملّا و پیر!

این چنین عالم کجا شایانِ تست
آب و گل داغے که بر دامانِ تست"

ندائے جمال

کلکِ حق از نقشهائے خوب و زشت — هر چه ما را سازگار آید نوشت!
چیست بودن دانی اے مردِ نجیب؟ — از جمالِ ذاتِ حق بردن نصیب!
آفریدن؟ جستجوئے دلبرے! — وانمودن خویش را بر دیگرے!
این همه هنگامه هائے هست و بود — بے جمالِ ما نیاید در وجود!
زندگی هم فانی و هم باقی است — این همه خلاقی و مشتاقی است!
زنده؟ مشتاق شو خلّاق شو — همچو ما گیرندهٔ آفاق شو!
در شکن آن را که ناید سازگار — از ضمیرِ خود دگر عالم بیار!
بندهٔ آزاد را آید گران — زیستن اندر جهانِ دیگران!

هر که او را قوتِ تخلیق نیست
پیشِ ما جز کافر و زندیق نیست!
از جمالِ ما نصیبِ خود نبرد
از نخیلِ زندگانی بر نخورد

مردِ حق بُرّنده چون شمشیر باش
خود جهانِ خویش را تقدیر باش!

زنده رود

چیست آئینِ جهانِ رنگ و بو
جز که آبِ رفته می ناید بجو!
زندگانی را سِرِ تکرار نیست
فطرتِ او خوگرِ تکرار نیست!
زیرِ گردون رجعتِ او را روا ست
چون ز پا افتاد قومے برنخاست!
ملّتے چون مُرد کم خیزد ز قبر
چارهٔ او چیست غیر از قبر و صبر!

ندائے جمال

زندگانی نیست تکرارِ نفس
اصلِ او از حیّ و قیّوم است و بس!
قرب جان با آنکه گفت انّی قریب
از حیاتِ جاودان بردن نصیب!
فرد از توحید لاهوتی شود
ملّت از توحید جبروتی شود!
بایزید و شبلی و بوذر از وست
امّتان را طغرل و سنجر از وست!

بے تجلّی نیست آدم را ثبات — جلوۂ ما فرد و ملّت را حیات!
ہر دو از توحید می گیرد کمال — زندگی این را جلال آن را جمال!
این سلیمانی است آن سلمانی است — آن سراپا فقر و این سلطانی است!

آن یکی را بیند این گردد یکی
در جہان با آن نشین با این بزی!

چیست ملّت اے کہ گوئی لا اِلٰہ؟ — با ہزاران چشم بودن یک نگہ!
اہلِ حق را حجّت و دعویٰ یکے است — خیمہ ہائے[1] ما جدا دلہا یکے است!
ذرّہ ہا از یک نگاہی آفتاب — یک نگہ شو تا شود حق بے حجاب!
یک نگاہی را بچشمِ کم مبین — از تجلّی ہائے توحید است این!

ملّتے چون می شود توحید مست
قوّت و جبروت می آید بدست!

روحِ ملّت را وجود از انجمن — روحِ ملّت نیست محتاجِ بدن!
تا وجودش را نمود از صحبت است — مُرد چون شیرازہ صحبت شکست!
مردۂ؟ از یک نگاہی زندہ شو — بگذر از بے مرکزی پایندہ شو

وحدتِ افکار و کردار آفرین
تا شوی اندر جہان صاحب نگین!

---

[1] خیمہ ہائے ما جدا دلہا یکے است: عربی ضرب المثل۔

زندہ رود

من کیم؟ تو کیستی؟ عالم کجاست؟
درمیانِ ما و تو دوری چراست؟

من چرا در بندِ تقدیرم بگوے
تو نہ میری من چرا میرم بگوے!

ندائے جمال

بودهٔ اندر جہانِ چار سو
ہر کہ گنجد اندرو میرد درو

زندگی خواہی خودی را پیش کن
چار سو را غرقِ اندر خویش کن

باز بینی من کیَم تو کیستی!
در جہان چون مردی و چون زیستی

زندہ رود

پوزشِ این مردِ نادان در پذیر
پردہ را از چہرۂ تقدیر گیر

انقلابِ روس و آلمان دیدہ ام
شور در جانِ مسلمان دیدہ ام

دیدہ ام تدبیر ہائے غرب و شرق
وانما تقدیر ہائے غرب و شرق!

افتادنِ تجلّیِ جلال

ناگهان دیدم جهانِ خویش را
آن زمین و آسمانِ خویش را

غرق در نورِ شفق گون دیدمش
سرخ مانندِ طبرخون دیدمش!

زان تجلّی ها که در جانم شکست
چون کلیم الله فتادم جلوه مست!

نورِ او هر پردگی را وانمود
تابِ گفتار از زبانِ من ربود!

از ضمیرِ عالمِ بے چند و چون
یک نوائے سوزناک آمد برون!

بگذر از خاور و افسونیِ افرنگ مشو
که نیرزد بجوے این همه دیرینه و نو

آن نگینے که تو با اهرمنان باختهٔ
هم بجبریلِ امینے نتوان کرد گرو!

زندگی انجمن آرا و نگهدارِ خود است
اے که در قافلهٔ، بے همه شو با همه رو!

تو فروزنده تر از مهرِ منیر آمدهٔ
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو!

چون پرِ کاه که در رهگذرِ باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو!
از تنگ جامی تو میکده رسوا گردید
شیشه گیر و حکیمانه بیاشام و برو!"

خطاب بہ جاوید

سخنے بہ نژادِ نو

خطاب به جاوید

سخنے به نژادِ نو

این سخن آراستن بے حاصل است — بر نیاید آنچه در قعرِ دل است!
گرچہ من صد نکته گفتم بے حجاب — نکتۂ دارم که ناید در کتاب!
گر بگویم می‌شود پیچیده‌تر — حرف و صوت او را کند پوشیده‌تر

سوزِ او را از نگاهِ من بگیر
یا ز آهِ صبح گاهِ من بگیر!

مادرت درسِ نخستین با تو داد — غنچۂ تو از نسیمِ او کشاد!
از نسیمِ او ترا این رنگ و بوست — اے متاعِ ما بہائے تو ازوست
دولتِ جاوید ازو اندوختی — از لبِ او لا اِله آموختی!

ای پسر! ذوق نگه از من بگیر — سوختن از لا اله از من بگیر!
لا اله گوئی؟ بگو از روئے جان — تا ز اندام تو آید بوئے جان!
مهر و مه گردد ز سوز لا اله — دیده ام این سوز را در کوه و که!
این دو حرف لا اله گفتار نیست — لا اله جز تیغ بے زنهار نیست!

زیستن با سوز او قهاری است
لا اله ضرب است و ضرب کاری است!

مومن و پیش کسان بستن نطاق! — مومن و غداری و فقر و نفاق!
با پشیزے دین و ملت را فروخت — هم متاع خانه و هم خانه سوخت!
لا اله اندر نمازش بود و نیست — نازها اندر نیازش بود و نیست!
نور در صوم و صلوٰت او نماند — جلوه در کائنات او نماند!
آنکه بود الله او را ساز و برگ — فتنهٔ او حب مال و ترس مرگ!
رفت ازو آن مستی و ذوق و سرور — دین او اندر کتاب و او بگور!
صحبتش با عصر حاضر در گرفت — حرف دین را از دو پیغمبر گرفت!
آن ز ایران بود و این هندی نژاد — آن ز حج بیگانه و این از جهاد!
تا جهاد و حج نماند از واجبات — رفت جان از پیکر صوم و صلوٰت!
روح چون رفت از صلوٰت و از صیام — فرد ناهموار و ملت بے نظام!
سینه ها از گرمی قرآن تهی — از چنین مردان چه امید بهی!

از خودی مردِ مسلمان در گذشت
اے خضر دستے کہ آب از سر گذشت!

سجدۂ کز وے زمین لرزیدہ است / بر مرادش مہر و مہ گردیدہ است
سنگ اگر گیرد نشانِ آن سجود / در ہوا آشفتہ گردد ہمچو دود!

ق

این زمان جز سر بزیری ہیچ نیست / اندر و جز ضعفِ پیری ہیچ نیست!
آن شکوہ ربّی الاعلیٰ کجاست / این گناہِ اوست یا تقصیرِ ماست؟
ہر کسے بر جادۂ خود تند رو / ناقۂ ما بے زمام و ہرزہ دو!

صاحبِ قرآن و بے ذوقِ طلب
العجب ثم العجب ثم العجب!

گر خدا سازد ترا صاحب نظر / روزگارے را کہ می آید نگر!
عقلہا بے باک و دلہا بے گداز / چشمہا بے شرم و غرق اندر مجاز!
علم و فن، دین و سیاست، عقل و دل / زوج زوج اندر طوافِ آب و گل!
آسیا آن مرز و بومِ آفتاب / غیر بین، از خویشتن اندر حجاب!
قلبِ او بے وارداتِ نو بنو / حاصلش را کس نگیرد با دو جو!
روزگارش اندرین دیرینہ دیر / ساکن و یخ بستہ و بے ذوقِ سیر!
صیدِ ملّایان و نخچیرِ ملوک / آہوئے اندیشۂ او لنگ و لوک!
عقل و دین و دانش و ناموس و ننگ / بستۂ فتراکِ لردانِ فرنگ!

تاختم بر عالمِ افکارِ او　　بر دریدم پردۂ اسرارِ او!

در میانِ سینہ دل خون کردہ ام
تا جہانش را دگرگون کردہ ام

من بہ طبعِ عصرِ خود گفتم دو حرف　　کردہ ام بحرین را اندر دو ظرف!
حرفِ پیچاپیچ[1] و حرفِ نیش دار　　تا کنم عقل و دلِ مردان شکار!
حرفِ تہ دارے باندازِ فرنگ　　نالۂ مستانہ از تارِ چنگ!
اصلِ این از ذکر و اصلِ آن ز فکر　　اے تو بادا وارثِ این فکر و ذکر!
آبجویم از دو بحر اصلِ من است　　فصلِ من فصل است و ہم وصلِ من است!

تا مزاجِ عصرِ من دیگر فتاد
طبعِ من ہنگامہ دیگر نہاد!

نوجوانان تشنہ لب خالی ایاغ　　شستہ رو، تاریک جان، روشن دماغ!
کم نگاہ و بے یقین و ناامید　　چشمِ شان اندر جہان چیزے ندید!
ناکسان منکر ز خود مومن بغیر　　خشت بند از خاکِ شان معمارِ دیر!
مکتب از مقصودِ خویش آگاہ نیست　　تا بجذبِ اندرونش راہ نیست!
نورِ فطرت را ز جانہا پاک شست　　یک گلِ رعنا ز شاخِ او نرست!
خشت را معمارِ ما کج می نہد　　خوئے بط با بچۂ شاہین دہد!

---

[1] حرفِ پیچاپیچ الخ: تلمیح بہ کتابِ تشکیلِ جدیدِ الٰہیاتِ اسلامیہ بزبانِ انگریزی۔

علم تا سوزے نگیرد از حیات — دل نگیرد لذّتے از واردات!
علم جز شرحِ مقاماتِ تو نیست — علم جز تفسیرِ آیاتِ تو نیست!
سوختن می باید اندر نارِ حس — تا بدانی نقرۂ خود را ز مس!

علمِ حق اوّل حواس آخر حضور
آخرِ او می نگنجد در شعور!

صد کتاب آموزی از اہلِ ہنر — خوشتر آن درسے کہ گیری از نظر
ہر کسے زان مے کہ ریزد از نظر — مست می گردد بہ اندازِ دگر!
از دمِ بادِ سحر میرد چراغ — لالہ زان بادِ سحر مے در ایاغ!
کم خور و کم خواب و کم گفتار باش — گردِ خود گردندہ چون پرکار باش!
منکرِ حق نزدِ ملّا کافر است — منکرِ خود نزدِ من کافر تر است!
آن بانکارِ وجود آمد عجول — این عجول و ہم ظلوم و ہم جہول!
شیوۂ اخلاص را محکم بگیر — پاک شو از خوفِ سلطان و امیر.
عدل در قہر و رضا از کف مدہ — قصد[لہ] در فقر و غنا از کف مدہ
حکم دشوار است؟ تاویلے مجو — جز بقلبِ خویش قندیلے مجو
حفظِ جانہا ذکر و فکرِ بے حساب — حفظِ تن ہا ضبطِ نفس اندر شباب
حاکمی در عالمِ بالا و پست — جز بحفظِ جان و تن ناید بدست

لہ میانہ روی۔ اعتدال۔

لذتِ سیر است مقصودِ سفر　　گر نگه بر آشیان داری مپر
ماه گردد تا شود صاحب مقام　　سیرِ آدم را مقام آمد حرام!
زندگی جز لذتِ پرواز نیست　　آشیان با فطرتِ او ساز نیست!

رزقِ زاغ و کرگس اندر خاکِ گور
رزقِ بازان در سوادِ ماه و هور

سرِّ دین صدقِ مقال اکلِ حلال　　خلوت و جلوت تماشای جمال!
در رهِ دین سخت چون الماس زی　　دل بحق بر بند و بی وسواس زی!
سرّی از اسرارِ دین بر گویمت　　داستانی از مظفر[1] گویمت
اندر اخلاصِ عمل فرد فرید　　پادشاهی با مقامی بایزید
پیشِ او اسپی چو فرزندان عزیز　　سخت کوشی چون صاحبِ خود در ستیز
سبزه رنگی از نجیبانِ عرب　　با وفا، بی عیب، پاک اندر نسب
مردِ مومن را عزیز ای نکته رس　　چیست جز قرآن و شمشیر و فرس؟
من چه گویم وصفِ آن خیر الجیاد[2]　　کوه در روی آبها رفتی چو باد
روزِ هیجا از نظر آماده تر　　تند بادی طائفِ کوه و کمر!
در تگ او فتنه های رستخیز　　سنگ از ضربِ سمِ او ریزه ریز

---

[1] یکی از سلاطینِ گجرات، پسرِ سلطان محمود که مسلمانانِ هند او را "بیگڑه" می خوانند۔
[2] اسپ اصیل و نجیب۔

روزی آن حیوان چو انسان ارجمند گشت از دردِ شکم زار و نژند
کرد بیطاری علاجش از شراب اسپِ شه را وا رهاند از پیچ و تاب
شاهِ حق بین دیگر آن یکران نخواست شرعِ تقوی از طریقِ ما جدا است

ای ترا بخشد خدا قلب و جگر
طاعتِ مردِ مسلمانی نگر!

دین سراپا سوختن اندر طلب انتهایش عشق و آغازش ادب!
آبروی گل ز رنگ و بوی اوست بی ادب بی رنگ و بو بی آبروست!
نوجوانی را چو بینم بی ادب روزِ من تاریک می گردد چو شب
تاب و تب در سینه افزاید مرا یادِ عهدِ مصطفیٰ آید مرا!
از زمانِ خود پشیمان می شوم در قرونِ رفته پنهان می شوم!
سترِ زن یا زوج یا خاکِ لحد سترِ مردان حفظِ خویش از یارِ بد
حرفِ بد را بر لب آوردن خطاست کافر و مومن همه خلقِ خداست!
آدمیت احترامِ آدمی باخبر شو از مقامِ آدمی!
آدمی از ربط و ضبطِ تن به تن بر طریقِ دوستی گامی بزن!
بندهٔ عشق از خدا گیرد طریق می شود بر کافر و مومن شفیق!
کفر و دین را گیر در پہنائے دل دل اگر بگریزد از دل وای دل!

گرچه دل زندانیِ آب و گل است
این همه آفاق آفاقِ دل است!

گرچه باشی از خداوندان ده
فقر را از کف مده، از کف مده
سوز او خوابیده در جانِ تو هست
این کہن مے از نیاگان تو ہست!
در جہان جز دردِ دل سامان مخواہ
نعمت از حق خواه و از سلطان مخواہ!
اے بسا مردِ حق اندیش و بصیر
می شود از کثرتِ نعمت ضریر[1]
کثرتِ نعمت گداز از دل برد
ناز می آرد نیاز از دل برد!
سالہا اندر جہان گردیده ام
نم بچشمِ منعمان کم دیده ام!

من فدائے آنکه درویشانه زیست
وائے آن کو از خدا بیگانه زیست!

در مسلمانان مجو آن ذوق و شوق
آن یقین آن رنگ و بو آن ذوق و شوق!
عالمان از علمِ قرآن بے نیاز
صوفیان درّنده گرگ و مو دراز!
گرچه اندر خانقاہان ہائے و ہوست
کو جوانمردے که صہبا در کدوست!
ہم مسلمانانِ افرنگی مآب
چشمۂ کوثر بجویند از سراب!
بے خبر از سرِّ دین اند این ہمه
اہلِ کین اند اہلِ کین اند این ہمه!
خیر و خوبی بر خواص آمد حرام
دیده ام صدق و صفا اندر عوام!
اہلِ دین را باز دان از اہلِ کین
ہم نشینِ حق بجو با او نشین،

کرگسان را رسم و آئین دیگر است
سطوتِ پروازِ شاہین دیگر است!

---

[1] نابینا۔

مردِ حق از آسمان افتد چو برق — هیزمِ او شهر و دشتِ غرب و شرق
ما هنوز اندر ظلامِ کائنات — او شریکِ اهتمامِ کائنات
او کلیمؑ و او مسیحؑ و او خلیلؑ — او محمدﷺ او کتاب او جبرئیل!
آفتابِ کائناتِ اهلِ دل — از شعاعِ او حیاتِ اهلِ دل
اوّل اندر نارِ خود سوزد ترا — باز سلطانی بیاموزد ترا
ما همه با سوزِ او صاحب‌دلیم — ورنه نقشِ باطلِ آب و گلیم
ترسم این عصرے که تو زادی در آن — در بدن غرق است و کم داند ز جان!
چون بدن از قحطِ جان ارزان شود — مردِ حق در خویشتن پنهان شود!
در نیابد جستجو آن مرد را — گرچه بیند روبرو آن مرد را!
تو مگر ذوقِ طلب از کف مده — گرچه در کارِ تو افتد صد گره!
گر نیابی صحبتِ مردِ خبیر — از اب و جد آنچه من دارم بگیر!
پیرِ رومی را رفیقِ راه ساز — تا خدا بخشد ترا سوز و گداز
زانکه رومی مغز را داند ز پوست — پائے او محکم فتد در کوئے دوست!
شرحِ او کردند و او را کس ندید — معنئ او چون غزال از ما رمید
رقصِ تن از حرفِ او آموختند — چشم را از رقصِ جان بردوختند!
رقصِ تن در گردش آرد خاک را — رقصِ جان برہم زند افلاک را!
علم و حکم از رقصِ جان آید بدست — ہم زمین ہم آسمان آید بدست!

فرد از توحید لاهوتی شود
ملت از توحید جبروتی شود

فرد از وے صاحبِ جذبِ کلیم!
ملت از وے وارثِ ملکِ عظیم!

رقصِ جان آموختن کارے بود
غیرِ حق را سوختن کارے بود

تا ز نارِ حرص و غم سوزد جگر
جان برقص اندر نیاید اے پسر

ضعفِ ایمان است و دلگیری است غم
نوجوانا! نیمۂ پیری است غم![1]

می شناسی؟ حرص فقرِ حاضر است[2]
من غلامِ آنکه بر خود قاہر است

اے مرا تسکینِ جانِ ناشکیب
تو اگر از رقصِ جان گیری نصیب

سرِّ دینِ مصطفیٰؐ گویم ترا
ہم بقبر اندر دعا گویم ترا!

---

[1] تلمیح بحدیثِ مشہور: الہم نصف الہرم۔
[2] تلمیح بحدیثِ مشہور: ایاکم و الطمع، فانہ الفقر الحاضر۔

اسرار و رموز

اقبال

پہلی بار . . . . . . مئی سنہ ۶۲ء

تعداد ۵۰۰

ناشر

کتب خانہ نذیریہ اردو بازار دہلی

(دلیتھو صفحات محبوب المطابع برقی پریس دہلی)

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین ہمرہان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست
گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومی)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم
نظیری نیشاپوری

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رست
باغبان زورِ کلامم آزمود — مصرعے کارید و شمشیرے درود
در چمن جز دانۂ اشکم نہ کشت — تارِ افغانم بہ پودِ باغ رشت
ذرّہ ام مہرِ منیر آنِ من است — صد سحر اندر گریبانِ من است
خاکِ من روشن تر از جامِ جم است — محرم از نازادہائے عالم است

فکرم آن آهو سرِ فتراک بست / کو هنوز از نیستی بیرون نجست
سبزهٔ ناروئیده زیبِ گلشنم / گل بشاخ اندر نهان در دامنم
محفل رامشگری برهم زدم / زخمه بر تارِ رگِ عالم زدم
بسکه عودِ فطرتم نادر نواست / هم نشین از نغمه ام ناآشناست
در جهان خورشیدِ نو زائیده ام / رسم و آئینِ فلک نادیده ام
رم ندیده انجم از تابم هنوز / هست ناآشفته سیمابم هنوز
بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب / کوه از رنگِ حنایم بے نصیب
خوگرِ من نیست چشمِ هست و بود / لرزه بر تن خیزم از بیمِ نمود
بامم از خاور رسید و شب شکست / شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست
انتظارِ صبح خیزان می کشم / اے خوشا زرتشتیانِ آذرم
نغمه ام از زخمه بے پرواستم / من نواے شاعرِ فرداستم
عصرِ من دانندهٔ اسرار نیست / یوسفِ من بهرِ این بازار نیست
نا امید استم زیارانِ قدیم / طورِ من سوزد که می آید کلیم
قلزمِ یاران چو شبنم بے خروش / شبنمِ من مثلِ یم طوفان بدوش
نغمهٔ من از جهانِ دیگر است / این جرس را کاروانِ دیگر است
اے بسا شاعر که بعد از مرگ زاد / چشمِ خود بربست و چشمِ ما گشاد
رختِ ناز از نیستی بیرون کشید / چون گل از خاکِ مزارِ خود دمید ق

کاروانها گرچه زین صحرا گذشت — مثلِ گامِ ناقه کم غوغا گذشت
عاشقم فریاد ایمانِ من است — شورِ حشر از پیش خیزانِ من است
نغمه‌ام زاندازهٔ تار است بیش — من نترسم از شکستِ عودِ خویش
قطره از سیلابِ من بیگانه به — قلزم از آشوبِ او دیوانه به
در نمی گنجد بجو عمّانِ من — بحرها باید پئے طوفانِ من
غنچه کز بالیدگی گلشن نشد — در خورِ ابرِ بهارِ من نشد
برقها خوابیده در جانِ من است — کوه و صحرا بابِ جولانِ من است
پنجه کن با بحرم ار صحراستی — برقِ من درگیر از سیناستی
چشمهٔ حیوان براتم کرده اند — محرمِ رازِ حیاتم کرده اند
ذره از سوزِ نوایم زنده گشت — پر گشود و کرمکِ تابنده گشت
هیچ کس رازے که من گویم نگفت — همچو فکرِ من درِ معنی نسفت
سرِّ عیشِ جاودان خواهی بیا — هم زمین هم آسمان خواهی بیا

پیرِ گردون با من این اسرار گفت
از ندیمان رازها نتوان نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن — محو از دل کاوشِ ایّام کن
شعلهٔ آبے که اصلش زمزم است — گر گدا باشد پرستارش جم است
می کند اندیشه را هشیارتر — دیدهٔ بیدار را بیدارتر

اعتبارِ کوه بخشد کاه را — قوّتِ شیرانِ دهد روباه را
خاک را اوجِ ثریّا می دهد — قطره را پهنائے دریا می دهد
خامشی را شورشِ محشر کند — پائے کبک از خونِ باز احمر کند
خیز و در جامم شرابِ ناب ریز — بر شبِ اندیشه ام مهتاب ریز
تا سوئے منزل کشم آواره را — ذوقِ بیتابی دهم نظاره را
گرم رو از جستجوئے نو شوم — روشناسِ آرزوئے نو شوم
چشمِ اہلِ ذوق را مردُم شوم — چون صدا در گوشِ عالم گم شوم
قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم — آبِ چشمِ خویش در کالا کنم
باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم — دفترِ سربستهٔ اسرارِ علوم
جانِ او از شعله ها سرمایه دار — من فروغِ یک نفس مثلِ شرار
شمعِ سوزان تاخت بر پروانه ام — باده شبخون ریخت بر پیمانه ام
پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد — از غبارم جلوه ها تعمیر کرد
ذرّه از خاکِ بیابان رخت بست — تا شعاعِ آفتاب آرد بدست
موجم و در بحرِ او منزل کنم — تا درِ تابندهٔ حاصل کنم
من که مستیها ز صهبائش کنم
زندگانی از نفسهائش کنم
شب دلِ من مائلِ فریاد بود — خامشی از یاربم آباد بود!

شکوه آشوب غم دوران بدم   از تهی پیمانگی نالان بدم

این قدر نظّاره ام بیتاب شد   بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روی خود بنمود پیر حق سرشت   کو بحرف پهلوی قرآن نوشت

گفت ای دیوانهٔ ارباب عشق   جرعهٔ گیر از شراب ناب عشق

بر جگر هنگامهٔ محشر بزن   شیشه بر سر دیده بر نشتر بزن

خنده را سرمایهٔ صد ناله ساز   اشک خونین را جگر پرکاله ساز

تا بکی چون غنچه می باشی خموش   نکهت خود را چو گل ارزان فروش

در گره هنگامه داری چون سپند   محمل خود بر سر آتش ببند

چون جرس آخر ز هر جزو بدن   نالهٔ خاموش را بیرون فگن

آتش استی بزم عالم بر فروز   دیگران را هم ز سوز خود بسوز

فاش گو اسرار پیر می فروش   موج می شو کسوت مینا بپوش

سنگ شو آئینهٔ اندیشه را   بر سر بازار بشکن شیشه را

از نیستان همچو نی پیغام ده   قیس را از قوم حی پیغام ده

ناله را انداز نو ایجاد کن   بزم را از هایهوی آباد کن

خیز و جان نو بده هر زنده را   از قم خود زنده تر کن زنده را

خیز و پا بر جادهٔ دیگر بنه   جوش سودای کهن از سر بنه

آشنای لذت گفتار شو   ای درای کاروان بیدار شو

زین سخن آتش بہ پیراہن شدم — مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم
چون نوا از تارِ خود برخاستم — جنتے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشش ہستیم انگارۂ[۱] — ناقبولے ناکسے ناکارۂ
عشق سوہان زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم
حرکتِ اعصابِ گردون دیدہ ام — در رگِ مہ گردشِ خون دیدہ ام
بہرِ انسان چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست
از درونِ کارگاہِ ممکنات — برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات
من کہ این شب را چو مہ آراستم — گردِ پائے ملتِ بیضا استم
ملتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش
ذرّہ کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطّار کرد
آہِ گرمم رخت بر گردون کشم — گرچہ دودم از تبارِ آتشم
خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند — رازِ این نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمسایۂ دریا شود
ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

۱؎ نقشِ ناتمام۔

شاعری زین مثنوی مقصود نیست — بت پرستی بت گری مقصود نیست
هندیم از پارسی بیگانه ام — ماهِ نو باشم تهی پیمانه ام
حسنِ انداز بیان از من مجوی — خوانسار و[۵۱] اصفهان از من مجوی
گرچه هندی در عذوبت[۵۲] شکر است — طرزِ گفتارِ دری شیرین تر است
فکرِ من از جلوه اش مسحور گشت — خامهٔ من شاخِ نخلِ طور گشت
پارسی از رفعتِ اندیشه ام — در خورد با فطرتِ اندیشه ام
خرده[۵۳] بر مینا مگیر اے هوشمند
دل بذوقِ خردهٔ مینا[۵۴] ببند

در بیانِ اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است[۵۵] و تسلسلِ حیاتِ تعیناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ هستی ز آثارِ خودی است — هرچه می بینی ز اسرارِ خودی است

---

۵۱ خوانسار و اصفهان ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے مشہور شعراء پیدا ہوئے
۵۲ شیرینی۔ ۵۳ خردہ گرفتن: نکتہ چینی کرنا۔ ۵۴ خردۂ مینا: شراب۔
۵۵۔ اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں ان سے لفظ (باقی اگلے صفحہ پر)

خویشتن را چون خودی بیدار کرد — آشکارا عالم پندار کرد

صد جهان پوشیده اندر ذاتِ او — غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جهان تخمِ خصومت کاشت است — خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را — تا فزاید لذتِ پیکار را

می کشد از قوتِ بازوی خویش — تا شود آگاه از نیروی خویش

خود فریبی های او عینِ حیات — همچو گل از خون وضو عینِ حیات

بهرِ یک گل خونِ صد گلشن کند — از پیِ یک نغمه صد شیون کند

یک فلک را صد هلال آورده است — بهرِ حرفی صد مقال آورده است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی — خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوهکن — نافهٔ عذرِ صد آهوی ختن

سوزِ پیهم قسمتِ پروانه ها — شمع عذرِ محنتِ پروانه ها

خامهٔ او نقشِ صد امروز بست — تا بیارد صبحِ فردائی بدست

شعله های او صد ابراهیم سوخت — تا چراغِ یک محمد بر فروخت

می شود از بهرِ اغراضِ عمل — عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد — سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولانگاهِ او — آسمان موجی ز گردِ راهِ او

(بقیہ صفحہ ۱۱) خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی۔ اس ضمن میں صفحہ ۲۲ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھئے۔

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش رفت از بیداریش
شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد — جزپرستی عقل را تعلیم کرد
خودشکن گردید و اجزا آفرید — اندکی آشفت و صحرا آفرید
باز از آشفتگی بیزار شد — وز بهم پیوستگی کهسار شد
وانمودن خویش را خوی خودی است — خفته در هر ذره نیروی خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل
از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استواری زندگی است
قطره چون حرفِ خودی از بر کند — هستیِ بی مایه را گوهر کند
باده از ضعفِ خودی بی پیکر است — پیکرش منت پذیرِ ساغر است
گرچه پیکر می پذیرد جامِ می — گردش از ما وام گیرد جامِ می
کوه چون از خود رود صحرا شود — شکوه سنجِ جوششِ دریا شود
موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر
حلقه زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم
سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت — همتِ او سینهٔ گلشن شگافت
شمع هم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذره ها تعمیر کرد
خودگدازی پیشه کرد از خود رمید — همچو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودی نگین
از جراحت ها بیاسودی نگین

می شود سرمایه دار نام غیر
دوش او مجروح بار نام غیر

چون زمین بر هستی خود محکم است
ماه پابند طواف پیهم است

هستی مهر از زمین محکم تر است
پس زمین مسحور چشم خاور است

جنبش از مژگان برد شان چنار
مایه دار از سطوت او کهسار

تار و پود کسوت او آتش است
اصل او یک دانهٔ گردن کش است

چون خودی آرد بهم نیروی زیست
می گشاید قلزمی از جوی زیست

در بیان اینکه حیات خودی از تخلیق و تولید مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست
کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است
اصل او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دل خود زنده دار
تا نگردد مشت خاک تو مزار

آرزو جان جهان رنگ و بوست
فطرت هر شی امین آرزوست

از تمنا رقص دل در سینه ها
سینه ها از تاب او آیینه ها

طاقت پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسی ادراک را

دل ز سوز آرزو گیرد حیات
غیر حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیق[5] تمنا باز ماند
شهپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو هنگامه آرای خودی
موج بیتابی ز دریای خودی

آرزو صید مقاصد را کمند
دفتر افعال را شیرازه بند

زنده را نفی تمنا مرده کرد
شعله را نقصان سوز افسرده کرد

چیست اصل دیدهٔ بیدار ما؟
بست صورت لذت دیدار ما

کبک پا از شوخی رفتار یافت
بلبل از سعی نوا منقار یافت

نی برون از نیستان آباد شد
نغمه از زندان او آزاد شد

عقل ندرت کوش و گردون تاز چیست
هیچ میدانی که این اعجاز چیست

زندگی سرمایه دار از آرزوست
عقل از زائیدگان بطن اوست

چیست نظم قوم و آئین و رسوم
چیست راز تازگیهای علوم

آرزوئی کو بزور خود شکست
سر ز دل بیرون زد و صورت ببست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخییل و شعور و یاد و هوش

زندگی مرکب چو در جنگاه باخت
بهر حفظ خویش این آلات ساخت

آگهی از علم و فن مقصود نیست
غنچه و گل از چمن مقصود نیست

---

[5] پیدا کرنا۔

علم از سامانِ حفظِ زندگی است
علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات
علم و فن از خانہ زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ
ماسوا را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسمان بالاترے
دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیانِ اینکہ خودی از عشق و محبّت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است
زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پایندہ تر
زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش
ارتقائے ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق
عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست
اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

از نگاہِ عشق خارا شق بود — عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب — چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے — بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز — روم را در آتشِ تبریز سوز

ہست معشوقے نہان اندر دلت — چشم اگر داری بیا بنمایمت

عاشقانِ او ز خوبان خوب تر — خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود — خاک ہمدوشِ ثریا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد — آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است — آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانہ اش — کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد — کاسب افزائش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش — تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید — قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم — تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز — دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمین تیغِ او — قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او

در جہان آئینِ نو آغاز کرد — مسندِ اقوامِ پیشین در نورد

از کلیدِ دین درِ دنیا کشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد
در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خوان نشست
در مصافے[1] پیشِ آن گردون سریر — دخترِ سردارِ طے[2] آمد اسیر
پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود — گردن از شرم و حیا خم کردہ بود
دخترک را چون نبی بے پردہ دید — چادرِ خود پیشِ روئے او کشید
ما از آن خاتونِ طے عریان تریم — پیشِ اقوامِ جہان بے چادریم
روزِ محشر اعتبارِ ماست او — در جہان ہم پردہ دارِ ماست او
لطف و قہرِ او سراپا رحمتے — آن بیاران این باعدا رحمتے
آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد — مکہ را پیغامِ لا تثریب[3] داد
ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم — چون نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم
از حجاز و چین و ایرانیم ما — شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما
مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم — در جہان مثلِ مے و میناستیم

---

۱ جنگ۔ ۲ عرب کے قبیلۂ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔ ۳ لا تثریب علیکم الخ یعنی تمہارے لیے کوئی تعزیر نہیں۔ اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت — آتشِ او این خس و خاشاک سوخت
چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست — اوست جانِ این نظام و او یکیست
سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم — نعرهٔ بیباکانه زد افشا شدیم
شورِ عشقش در نیِ خاموشِ من — می تپد صد نغمه در آغوشِ من
من چه گویم از تولّایش که چیست — خشک چوبے در فراقِ او گریست
هستیِ مسلم تجلی گاهِ او — طورہا بالد ز گردِ راہِ او
پیکرم را آفرید آئینه اش — صبحِ من از آفتابِ سینه اش
در تپیدِ دمبدم آرامِ من — گرم تر از صبحِ محشر شامِ من
ابرِ آذار[۱] است و من بستانِ او — تاکِ من نمناک از بارانِ او
چشم در کشتِ محبت کاشتم — از تماشا حاصلے برداشتم
خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است — اے خنک شہرے که آنجا دلبر است
کشتهٔ اندازِ ملّا جامیم — نظم و نثرِ او علاجِ خامیم
شعر لب ریزِ معانی گفته است — در ثنائے خواجه گوہر سفته است

"نسخهٔ کونین را دیباچه اوست
جمله عالم بندگان و خواجه اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق — ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

۱؎ موسم بہار کا بادل۔

کاملِ بسطام در[1] تقلید فرد — اجتناب از خوردنِ خربوزه کرد

عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار — تا کمندِ تو شود یزدان شکار

اندکی اندر حرای دل نشین — ترکِ خود کن سوی حق هجرت گزین

محکم از حق شو سوی خود گام زن — لات و عزّای هوس را سر شکن

لشکری پیدا کن از سلطانِ[2] عشق — جلوه گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدای کعبه بنوازد ترا

شرحِ اِنّی جاعل[3] سازد ترا

در بیانِ اینکه خودی از سوال ضعیف می گردد

ای فراهم کرده از شیران خراج — گشته ئی روباه مزاج از احتیاج

خستگی های تو از ناداری است — اصلِ دردِ تو همین بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

۱؎ حضرت بایزید بسطامی رحؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انھیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

۲؎ غلبہ، قوت۔ ۳؎ اِنّی جاعلٌ فی الارضِ خلیفہ (آیۂ شریفہ)

از خُمِ ہستی مئے گلفام گیر / نقدِ خود از کیسۂ ایّام گیر!
خود فرود آ از شتر مثلِ عمر[۱] / اَلحَذَر از منّتِ غیر اَلحَذَر
تا بکے دریوزۂ منصب کنی / صورتِ طفلان زنے مرکب کنی
فطرتے کو بر فلک بندد نظر / پست می گردد ز احسانِ دگر
از سوال افلاس گردد خوار تر / از گدائی گدیہ گر نادار تر
از سوال آشفتہ اجزائے خودی / بے تجلّی نخلِ سینائے خودی
مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش / مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش
گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت / در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت
رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو / موجِ آب از چشمۂ خاور مجو
تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل / روزِ فردائے کہ باشد جان گسل
ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر / داغ بر دل دارد از احسانِ مہر
ہمّت از حق خواہ و با گردوں ستیز / آبروئے ملّتِ بیضا مریز
آنکہ خاشاکِ بتان از کعبہ رفت / مردِ کاسب را حبیب اللہ[۲] گفت

---

[۱] جب بحالت سواری اشتر جناب فاروق رض کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کے لیے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے لیے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔

[۲] الکاسب حبیب اللہ (حدیث)

وای بر منت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتهٔ احسانِ غیر
خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت — با پشیزی[۱] مایهٔ غیرت فروخت
ای خنک آن تشنه کاندر آفتاب — می نخواهد از خضر یک جامِ آب
تر جبین از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گِل نشد
زیرِ گردون آن جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سر بلند
در تهی دستی شود خوددار تر — بخت او خوابیده او بیدار تر
قلزمِ زنبیل سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چون حباب از غیرتِ مردانه باش
هم به بحر اندر نگون پیمانه باش

در بیان اینکه چون خودی از عشق و محبت محکم می گردد قوائے ظاہرہ و مخفیہ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبت چون خودی محکم شود — قوتش فرمان دہِ عالم شود

---

[۱] کوڑی۔

پیر گردون کز کواکب نقش بست ‌ غنچه ها از شاخسار او شکست

پنجهٔ او پنجهٔ حق می شود ‌ ماه از انگشت[1] او شق می شود

در خصومات جهان گردد حکم[2] ‌ تابع فرمان او دارا و جم

با تو می گویم حدیث بوعلی ‌ در سواد هند نام او جلی

آن نوا پیرای گلزار کهن ‌ گفت با ما از گل رعنا[3] سخن

خطهٔ این جنت آتش نژاد ‌ از هوای دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش[4] سوی بازار رفت ‌ از شراب بوعلی سرشار رفت

عامل[5] آن شهر می آمد سوار ‌ همرکاب او غلام و چوبدار

پیش رو زد بانگ ای ناهوشمند ‌ بر جلوداران عامل ره مبند

رفت آن درویش سر افگنده پیش ‌ غوطه زن اندر یم افکار خویش

چوبدار از جام استکبار مست ‌ بر سر درویش چوب خود شکست

از ره عامل فقیر آزرده رفت ‌ دل گران و ناخوش و افسرده رفت

در حضور بوعلی فریاد کرد ‌ اشک از زندان چشم آزاد کرد

صورت برقی که بر کهسار ریخت ‌ شیخ سیل آتش از گفتار ریخت

۱ے تلمیح ہے معجزۂ شق القمر کی طرف۔ ۲ے منصف۔ ۳ے تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندر کے اس شعر کی طرف: "مرحبا اے بلبل باغ کہن - از گل رعنا بگو با ما سخن"۔
۴ے کوچک ابدال اصطلاح فقرا میں مرید پیش دست کو کہتے ہیں۔ ۵ے گورنر، حاکم۔

از رگِ جان آتشِ دیگر گشود   بادبیرِ خویش ارشادے نمود
خامہ را برگیر و فرمانے نویس!   از فقیرے سوئے سلطانے نویس!
بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است   بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است
باز گیر این عاملِ بدگوہرے   ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے
نامۂ آن بندۂ حق دستگاہ   لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ
پیکرش سرمایۂ آلام گشت   زرد مثلِ آفتابِ شام گشت
بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست   از قلندر عفوِ این تقصیر جست
خسروِ شیرین زبان رنگین بیان   نغمہ ہااش از ضمیرِ کن فکان
فطرتش روشن مثالِ ماہتاب   گشت از بہرِ سفارت انتخاب
چنگ را پیشِ قلندر چون نواخت   از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چون کہسار بود   قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشا مزن
خویش را در آتشِ سوزان مزن

حکایت درین معنی که مسئلهٔ نفی خودی از مخترعاتِ اقوامِ مغلوبهٔ بنی نوعِ انسان است که باین طریقِ مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبه را ضعیف می سازد

آن شنیدستی که در عهدِ قدیم / گوسفندان در علفزارے[١] مقیم

از وفورِ کاه نسل افزا بُدند / فارغ از اندیشهٔ فردا بُدند

آخر از ناسازیٔ تقدیرِ میش / گشت از تیرِ بلائے سینه ریش

شیرها از بیشه سر بیرون زدند / بر علفزارِ بزان شبخون زدند

جذب و استیلا شعارِ قوت است / فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شهنشاهی نواخت / میش را از حریت محروم ساخت

بسکه از شیران نیاید جز شکار / سرخ شد از خونِ میشان مرغزار

گوسفندے زیرکے فهمیده / کهنه سالے گرگِ باران دیده

---

١ چراگاه

تنگ دل از روزگارِ قومِ خویش   از ستمہائے ہزبران سینہ ریش
شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد   کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتوان   حیلہ ہا جوید ز عقلِ کاردان
در غلامی از پئے دفعِ ضرر   قوّتِ تدبیر گردد تیز تر
پختہ چون گردد جنونِ انتقام   فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام
گفت با خود عقدۂ ما مشکل است   قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است
میش نتواند بزور از شیر رست   سیم ساعد ما و او پولاد دست
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند   خوئے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است   غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازۂ الہام گشت   واعظِ شیرانِ خون آشام گشت
نعرہ زد اے قومِ کذّابٌ اشِر   بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر[۱]
مایہ دار از قوّتِ روحانیم   بہرِ شیران مرسلِ یزدانیم
دیدۂ بے نور را نور آمدم   صاحبِ دستور[۲] ماموُر آمدم
توبہ از اعمالِ نامحمود کن   اے زیان اندیش فکرِ سود کن
ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است   زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکان از علف یابد غذا   تارکُ اللحم[۳] است مقبولِ خدا

۱؎ کذاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۲؎ شریعت۔ ۳؎ گوشت کا تارک

تیزیٔ دندان ترا رسوا کند — دیدۂ ادراک را اعمیٰ[1] کند
جنت از بہرِ ضعیفان است و بس — قوت از اسبابِ خسران[2] است و بس
جستجوئے عظمت و سطوت شر است — تنگدستی از امارت خوشتر است
برقِ سوزان در کمینِ دانہ نیست — دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست
ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی! — تا ز نورِ آفتابے برخوری
اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند — ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند
زندگی را می کند ناپایدار — جبر و قہر و انتقام و اقتدار
سبزہ پامال است و روید بار بار — خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار
غافل از خود شو اگر فرزانۂ — گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ
چشم بند و گوش بند و لب ببند — تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند
این علفزارِ جہان ہیچ است ہیچ — تو برین موہوم اے نادان مپیچ
خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود — دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود
آمدش این پندِ خواب آور پسند — خورد از خامی فسونِ گوسفند
آنکہ کردے گوسفندان را شکار — کرد دینِ گوسفندی اختیار
با پلنگان سازگار آمد علف — گشت آخر گوہرِ شیری خزف
از علف آن تیزیٔ دندان نماند — ہیبتِ چشمِ شرر افشان نماند

---

[1] اندھا ۔ نابینا ۔ [2] گھاٹا ، خسارہ ۔

دل بتدریج از میانِ سینه رفت | جوهر آئینه از آئینه رفت

آن جنونِ کوششِ کامل نماند | آن تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت | اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجه هائے آهنین بے زور شد | مرده شد دلها و تنها گور شد

زورِ تن کاهید خوفِ جان فزود | خوفِ جان سرمایهٔ همت ربود

صد مرض پیدا شد از بے همتی | کوته دستی بیدلی دون فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت | انحطاط[1]ِ خویش را تهذیب گفت

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیه از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راهبِ دیرینه افلاطون حکیم | از گروهِ گوسفندانِ قدیم

---

[1] روحانی اور جسمانی تنزل۔

رخشِ[۱] او در ظلمتِ[۲] معقول گم — در کہستانِ وجود افگندہ سم
آنچنان افسونِ نامحسوس خورد — اعتبار از دست و چشم و گوش برد
گفت سرِّ زندگی در مردن است — شمع را صد جلوہ در افسردن است
بر تخیلہائے ما فرمان رواست — جامِ او خواب آور و گیتی رباست
گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است
عقلِ خود را بر سرِ گردون رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند
کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات
فکرِ افلاطون زیان را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت
فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید
بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وارفتۂ معدوم بود
منکرِ ہنگامۂ موجود گشت — خالقِ اعیانِ[۳] نامشہود گشت

---

۱ گھوڑا۔ ۲ فلسفہ کی تاریکی۔ ۳ اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلہ کا تعین بالکل ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرائیین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں بادہ پر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دان ناظرین کو فلسفہ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

زندہ جان را عالمِ امکان خوش است
مردہ دل را عالمِ اعیان خوش است

آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام
لذّتِ رفتار بر کبکش حرام

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب
طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش
از تپیدن بے خبر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت
طاقتِ غوغائے این عالم نداشت

دل بسوز شعلۂ افسردہ بست
نقشِ آن دنیائے افیون خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردون پر کشود
باز سوئے آشیان نامد فرود

در خمِ گردون خیالِ او گم است
من ندانم دُرد یا خشتِ خم است

قومہا از سکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرمِ خون انسان ز داغِ آرزو
آتشِ این خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات
گرمِ خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس
آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دام آرزو ‏ ‏ حسن را از عشق پیغام آرزو
از چہ رو خیزد تمنّا دمبدم؟ ‏ ‏ این نوائے زندگی را زیر و بم
ہرچہ باشد خوب و زیبا و جمیل ‏ ‏ در بیابانِ طلب ما را دلیل
نقشِ او محکم نشیند در دلت ‏ ‏ آرزوہا آفریند در دلت
حسن خلّاقِ بہارِ آرزوست ‏ ‏ جلوہ اش پروردگارِ آرزوست
سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن ‏ ‏ خیزد از سینائے او انوارِ حسن
از نگاہش خوب گردد خوب تر ‏ ‏ فطرت از افسونِ او محبوب تر
از دمش بلبل نوا آموخت است ‏ ‏ غازہ اش رخسارِ گل افروخت است
سوزِ او اندر دلِ پروانہ ہا ‏ ‏ عشق را رنگین از و افسانہ ہا
بحر و بر پوشیدہ در آب و گلش ‏ ‏ صد جہانِ تازہ مضمر در دلش
در دماغش نادمیدہ لالہ ہا ‏ ‏ ناشنیدہ نغمہ ہا ہم نالہ ہا
فکرِ او با ماہ و انجم ہمنشین ‏ ‏ زشت را ناآشنا خوب آفرین
خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات ‏ ‏ زندہ تر از آبِ چشمش کائنات
ما گران سیریم و خام و سادہ ایم ‏ ‏ در رہِ منزل ز پا افتادہ ایم
عندلیبِ او نوا پرداخت است ‏ ‏ حیلۂ از بہرِ ما انداخت است
تا کشد ما را بفردوسِ حیات ‏ ‏ حلقۂ کامل شود قوسِ حیات
کاروانہا از درایش گام زن ‏ ‏ در پئے آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد
نرمک اندر لاله و گل می خزد

از فریبِ او خود افزا زندگی
خود حساب[1] و ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را صلا بر خوان کند
آتشِ خود را چو باد ارزان کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات
شاعرش وا بوسد[2] از ذوقِ حیات

خوش نماید زشت را آئینه اش
در جگر صد نشتر از نوشینه اش

بوسهٔ او تازگی از گل برد
ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد

سست اعصابِ توانا فیونِ او
زندگانی قیمتِ مضمونِ او

می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو
جُرّه شاهین از دمِ سردش تذرو

ماهی و از سینه تا سر آدم است
چون بنات آشیان[3] اندر یم است

از نوا بر ناخدا افسون زند
کشتیش در قعرِ دریا افگند

نغمه هایش از دلت دزدد ثبات
مرگ را از سحرِ او دانی حیات

---

[1] خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا۔ [2] وابوسیدن: روگردانی کرنا۔
[3] بنات آشیان در یم: سمندر کی تین پریاں، جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کی رو سے ان کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہاز راں ان کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہو جاتے ہیں۔

واپۂ[1] ہستی ز جسانِ تو برد — لعلِ عنابی ز کانِ تو برد
چون زبان پیرایہ بند دسود را — می کند مذموم ہر محمود را
در یم اندیشہ اندازد ترا — از عمل بیگانہ می سازد ترا
خستہ ما از کلامش خستہ تر — انجمن از دورِ جامش خستہ تر
جوے برقے نیست در نیسانِ او — یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او
حسنِ او را با صداقت کار نیست — در یمش جز گوہرِ تف دار[2] نیست
خواب را خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسہائش فسرد
قلبِ مسموم از سرودِ بلبلش — خفتہ مارے زیرِ انبارِ گلش
از خم و مینا و جامش الحذر
از مے آئینہ فامش الحذر
اے ز پا افتادۂ صہبائے او — صبحِ تو از مشرقِ مینائے او
اے دلت از نغمہائش سرد جوش — زہرِ قاتل خوردۂ از راہ گوش
اے دلیلِ انحطاط انداز تو — از نوا افتادہ تارِ سازِ تو
آن چنان زار از تن آسانی شدی — در جہان ننگِ مسلمانی شدی
از رگ گل می توان بستن ترا — از نسیمے می توان خستن ترا
عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

---

[1] خواہش، آرزو۔ [2] عیب دار۔

زرد از آزارِ تو رخسارِ او ‏ ‏ سردیِ تو بردہ سوز از نارِ او
خستہ جان از خستہ جانیہائے تو ‏ ‏ ناتوان از ناتوانیہائے تو
گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش ‏ ‏ کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش
سر خوشش از دریوزۂ میخانہا ‏ ‏ جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہا
ناخوشی افسردۂ آزردۂ ‏ ‏ از لگدکوبِ نگہبان مُردۂ
از غمان مانندِ نے کاہیدۂ ‏ ‏ وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ
لابہ و کین جوہرِ آئینہ اش ‏ ‏ ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش
پست بختے زیردستے دون نہاد ‏ ‏ نامزادِ ناامیدے نامراد
شیونش از جانِ تو سرمایہ بُرد ‏ ‏ لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن ‏ ‏ بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بین عمل را رہبر است ‏ ‏ چون درخشِ برق پیش از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت ‏ ‏ رجعتے سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے[۱] عرب باید سپرد ‏ ‏ تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد

۱؎ سلمیٰ ادبیاتِ عربیہ میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرعہ میں شیخ حسام الحق ضیاء الدینؒ کے مقولہ امسیت کردیا، اصبحت عربیا کی طرف اشارہ ہے۔

از چمن زارِ مجسم گلہا چیدۂ
نوبہارِ ہند و ایران دیدۂ

اندکے از گرمیِ صحرا بخور
بادۂ دیرینہ از خرما بخور

سر یکے اندر برِ گرمش بدہ
تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

مدتے غلطیدۂ اندر حریر[1]
خو بہ کرباسِ درشتے ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ
عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزان ہم بزن
غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا
در چمن زاران نشیمن تا کجا

اے ہما از یمنِ دامت ارجمند
آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در برے
از کنامِ[2] جرّہ بازان برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

[1] ایک قسم کا کپڑا۔ [2] باز کے رہنے کی جگہ

در بیانِ اینکه تربیتِ خودی را سه مراحل است مرحلهٔ اوّل را اطاعت مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است | صبر و استقلال کارِ اشتر است
گامِ او در راه کم غوغاستے | کاروان را زورقِ[1] صحراستے
نقشِ پایش قسمتِ هر بیشهٔ | کم خور و کم خواب و محنت پیشهٔ
مست زیرِ بارِ محمل می رود | پائے کوبان سوئے منزل می رود
سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش | در سفر صابرتر از اسوارِ خویش

---

[1] کشتی

تو هم از بارِ فرائض سر متاب برخوری از عندهٔ حسن المآب[1]

در اطاعت کوش اے غفلت شعار می شود از جبر پیدا اختیار[2]

ناکس از فرمان پذیری کس شود آتش ار باشد ز طغیان[3] خس شود

هر که تسخیرِ مه و پروین کند خویش را زنجیریِ آئین کند

باد را زندانِ گل خوشبو کند قیدِ بو را نافهٔ آهو کند

می زند اختر سوئے منزل قدم پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزه بر دینِ نمو روئیده است پایمال از ترکِ آن گردیده است

لاله پیهم سوختن قانونِ او بر جهد اندر رگِ او خونِ او

قطره ها دریاست از آئینِ وصل ذره ها صحراست از آئینِ وصل

باطنِ هر شے ز آئینے قوی تو چرا غافل ز این سامان روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم زینتِ پا کن همان زنجیرِ سیم

شکوه سنجِ سختیٔ آئین مشو
از حدودِ مصطفیٰ بیرون مشو

---

[1] تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۔ [2] اس شعر میں الٰہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنی پابندی فرائض سے پیدا ہوئی ۔ [3] سرکشی، حد سے گزر جانا۔

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است ‌ ‌ ‌ خود پرست و خود سوار و خود سر است
مرد شو آور زمامِ او بہ کف ‌ ‌ ‌ تا شوی گوہر اگر باشی خزف
ہر کہ بر خود نیست فرمانش روان ‌ ‌ ‌ می شود فرمان پذیر از دیگران
طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند ‌ ‌ ‌ با محبّت خوف را آمیختند
خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جان ‌ ‌ ‌ خوفِ آلامِ زمین و آسمان
حبِّ مال و دولت و حبِّ وطن ‌ ‌ ‌ حبِّ خویش و اقربا و حبِّ زن
امتزاجِ ما و طین تن پرور است ‌ ‌ ‌ کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است
تا عصائے لا الٰہ داری بدست ‌ ‌ ‌ ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست
ہر کہ حق باشد چو جان اندر تنش ‌ ‌ ‌ خم نگردد پیشِ باطل گردنش
خوف را در سینۂ او راہ نیست ‌ ‌ ‌ خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست
ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد ‌ ‌ ‌ فارغ از بندِ زن و اولاد شد
می کند از ماسوا قطعِ نظر ‌ ‌ ‌ می نہد ساطور[1] بر حلقِ پسر
با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است ‌ ‌ ‌ جان بچشمِ او ز باد ارزان تر است
لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز ‌ ‌ ‌ قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

---

[1] چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است — قاتلِ فحشا[۱] و بغی و منکر است
روزه بر جوع و عطش[۲] شبخون زند — خیبرِ تن پروری را بشکند
مؤمنان را فطرت افروز است حج — هجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایهٔ جمعیتے — رابطِ اوراقِ کتابِ ملتے
حبِ دولت را فنا سازد زکوٰة — هم مساوات آشنا سازد زکوٰة
دل ز حتّٰی تُنفِقُوا[۳] محکم کند — زر فزاید الفتِ زر کم کند
این همه اسبابِ استحکامِ تست — پخته‌ئی محکم اگر اسلامِ تست

اهلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلهٔ سوم نیابتِ الٰهی

گر شتربانی جهانبانی کنی — زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی
تا جهان باشد جهان آرا شوی — تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ[۴] شوی
نائبِ حق در جهان بودن خوش است — بر عناصر حکمران بودن خوش است

---

۱ اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیہ شریفہ)۔ ۲ جوع و عطش: بھوک اور پیاس۔ ۳ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوا (آیہ شریفہ)
۴ ملکِ لایبلیٰ: یعنی وہ ملک، جو زمانہ کی دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے

نائبِ حق همچو جانِ عالم است — هستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگه بود — در جهان قائم بامر الله بود

خیمه چون در وسعتِ عالم زند — این بساطِ کهنه را برهم زند

فطرتش معمور و می خواهد نمود — عالمی دیگر بیارد در وجود

صد جهان مثلِ جهانِ جزو و کل — روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پخته سازد فطرتِ هر خام را — از حرم بیرون کند اصنام را

نغمه زا تارِ دل از مضرابِ او — بهرِ حق بیداریِ او خوابِ او

شیب[1] را آموزد آهنگِ شباب — می دهد هر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انسان را بشیر و هم نذیر — هم سپاهی هم سپه گر هم امیر

مدعای علّم الاسما[2] ستی — سرِ سبحان الذی اسرا ستی

از عصا دستِ[3] سفیدش محکم است — قدرتِ کامل بعلمش توأم است

چون عنان گیرد بدست آن شهسوار — تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک[4] سازد هیبتِ او نیل را — می برد از مصر اسرائیل را

از قُمِ او خیزد اندر گورِ تن — مرده جانها چون صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیهِ ذاتِ عالم است — از جلالِ او نجاتِ عالم است

---

۱ بڑھاپا۔ ۲ تلمیح ہے آیت قرآنی کی طرف۔ ۳ حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ۔
۴ اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصہ کی طرف تلمیح ہے۔

ذرّه خورشید آشنا از سایه اش
قیمتِ هستی گران از مایه اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل
می کند تجدیدِ اندازِ عمل

جلوه ها خیزد ز نقشِ پای او
صد کلیم آوارهٔ سینای او

زندگی را می کند تفسیرِ نَو
می دهد این خواب را تعبیرِ نَو

هستیٔ مکنونِ او رازِ حیات
نغمهٔ نشنیدهٔ سازِ حیات

طبعِ مضمون بندِ فطرت خون شود
تا دو بیتِ ذاتِ او موزون شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردون رسید
زین غبار آن شهسوار آید پدید

خفته در خاکسترِ امروزِ ما
شعلهٔ فردای عالم سوزِ ما

غنچهٔ ما گلستان در دامن است
چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

ای سوارِ اشهبِ[1] دوران بیا
ای فروغِ دیدهٔ امکان بیا

رونقِ هنگامهٔ ایجاد شو
در سوادِ دیده ها آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن
نغمهٔ خود را بهشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز ده
جامِ صهبای محبّت باز ده

باز در عالم بیار ایامِ صلح
جنگ جویان را بده پیغامِ صلح

نوعِ انسان مزرع و تو حاصلی
کاروانِ زندگی را حاصلی

ریخت از جورِ خزان برگِ شجر
چون بهاران بر ریاضِ ما گذر

---

[1] گھوڑا۔

سجده ہائے طفلک و برنا و پیر | از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بسوزِ این جہان سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰ رضؓ

مسلمِ اوّل شہِ مردان علیؓ | عشق را سرمایۂ ایمان علیؓ
از ولائے دودمانش زندہ ام | در جہان مثلِ گہر تابندہ ام
نرگسم وارفتۂ نظارہ ام | در خیابانش چو بو آوارہ ام
زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست | مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست
خاکم و از مہرِ او آئینہ ام | می توان دیدن نوا در سینہ ام
از رخِ او فال پیغمبرؐ گرفت | ملتِ حق از شکوہش فر گرفت
قوتِ دینِ مبین فرمودہ اش | کائنات آئین پذیر از دودہ اش
مرسلِ حق کرد نامش بوتراب | حق یداللہ خواند در امّ الکتاب
ہر کہ دانائے رموزِ زندگی است | سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست
خاکِ تاریکی کہ نام او تن است | عقل از بیدادِ او در شیون است
فکرِ گردون رس زمین پیما ازو | چشم کور و گوش ناشنوا ازو
از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست | رہروان را دل برین رہزن شکست

شیرِ حق این خاک را تسخیر کرد ... این گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضےٰ کز تیغِ او حق روشن است ... بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشورگیر از کراری است ... گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب ... باز گرداند ز مغرب آفتاب[1]

ہر کہ زین بر مرکبِ تن تنگ بست ... چون نگین بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است ... دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند ... از یداللّٰہی شہنشاہی کند

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم ... زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمران باید شدن بر خاکِ خویش ... تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پروانگی است ... خاک را اب[2] شو کہ این مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن ... تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن ... آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و درے ... خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ ... جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا ... سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

---

[1] معجزۂ رجعت خورشید۔

[2] حضرت علی مرتضیٰ (رض) کی کنیت (ابوتراب یعنی مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔

در عمل پوشیده مضمون حیات　　لذت تخلیق قانون حیات
خیز و خلاق جهان تازه شو　　شعله در برکن خلیل آوازه شو
با جهان نامساعد ساختن　　هست در میدان سپر انداختن
مرد خود دارے که باشد پخته کار　　با مزاج او بسازد روزگار
گر نسازد با مزاج او جهان　　می شود جنگ آزما با آسمان
بر کند بنیاد موجودات را　　می دهد ترکیب نو ذرات را
گردش ایام را برهم زند　　چرخ نیلی فام را برهم زند
می کند از قوت خود آشکار　　روزگار نو که باشد سازگار
در جهان نتوان اگر مردانه زیست　　همچو مردان جان سپردن زندگیست
آزماید صاحب قلب سلیم　　زور خود را از مهمات عظیم
عشق با دشوار ورزیدن خوش است　　چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است
ممکنات قوت مردان کار　　گردد از مشکل پسندی آشکار
حربهٔ دون همتان کین است و بس　　زندگی را این یک آئین است و بس
زندگانی قوت پیداستے　ق　اصل او از ذوق استیلاستے
عفو بیجا سردی خون حیات　　سکتهٔ در بیت موزون حیات
هر که در قعر مذلت مانده است　　ناتوانی را قناعت خوانده است
ناتوانی زندگی را رهزن است　　بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تهی است — شیرش از بهرِ ذمائم فربهی است

هوشیار! اے صاحبِ عقلِ سلیم — در کمینها می نشیند این غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور — مثلِ حربا[1] هر زمان رنگش دگر

شکلِ او اهلِ نظر نشناختند — پرده ها بر روئے او انداختند

گاه او را رحم و نرمی پرده دار — گاه می پوشد ردائے انکسار

گاه او مستور در مجبوری است — گاه پنهان در تهِ معذوری است

چهره در شکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوّت ربود

با توانائی صداقت توام است — گر خود آگاهی همین جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوّت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوّت است

مدعی گر مایه دار از قوّت است — دعویٔ او بے نیاز از حجّت است

باطل از قوّت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کنِ او زهر کوثر می شود — خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر — از دو عالم خویش را بهتر شمر

از رموزِ زندگی آگاه شو — ظالم و جاهل ز غیر الله شو

چشم و گوش و لب گشا اے هوشمند
گر نه بینی راهِ حق بر من بخند

---

[1] حربا: ایک قسم کا جانور (گرگٹ) جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے۔

حکایت نوجوانے از مرو کہ پیش حضرت سید مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستم اعدا فریاد کرد

سید ہجویر مخدوم امم / مرقد او پیر سنجر[1] را حرم

بندہای کوہسار آسان گسیخت / در زمین ہند تخم سجدہ ریخت

عہد فاروق از جمالش تازہ شد / حق ز حرف او بلند آوازہ شد

پاسبان عزت ام الکتاب / از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاک پنجاب از دم او زندہ گشت / صبح ما از مہر او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصد طیار عشق / از جبینش آشکار اسرار عشق

داستانے از کمالش سر کنم / گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو / وارد لاہور شد از شہر مرو

رفت پیش سید والا جناب / تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصور صف اعداستم / در میان سنگہا میناستم

---

[1] خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری کے مزار پر تشریف لائے تھے۔

با من آموز اے شہ گردون مکان
زندگی کردن میانِ دشمنان

پیرِ دانائے کہ در دانش جمال
بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نا محرم از رازِ حیات
غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ اغیار شو
قوتِ خوابیدۂ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمانِ شیشہ کرد
شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد

ناتوان خود را اگر رہرو شمرد
نقدِ جانِ خویش با رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری ما[1] و طین[2]
از گلِ خود شعلۂ طور آفرین

با عزیزان سرگران بودن چرا
شکوہ سنجِ دشمنان بودن چرا

راست می گویم عدو ہم یارِ تست
ہستئ او رونقِ بازارِ تست

ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است
فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انسان را عدو باشد سحاب
ممکناتش را بر انگیزد ز خواب

سنگِ رہ آب است اگر ہمت قوی است
سیل را پست و بلندِ جادہ چیست

سنگِ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم
قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیوان خوردن آسودن چہ سود
گر بخود محکم نہ بودن را چہ سود

خویش را چون از خودی محکم کنی
تو اگر خواہی جہان برہم کنی

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو
گر بقا خواہی بخود آباد شو

---

[1] پانی - [2] مٹی -

چیست مردن از خودی غافل شدن / تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟
در خودی کن صورتِ یوسف مقام / از اسیری تا شہنشاہی خرام
از خودی اندیش و مردِ کار شو / مردِ حق شو حاملِ اسرار شو
شرحِ رازِ از داستانہا می کنم / غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبران
گفتہ آید در حدیثِ دیگران"

حکایت طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود / در تنِ او دم مثالِ موجِ دود
ریزۂ الماس در گلزار دید / تشنگی نظارۂ آب آفرید
از فریبِ ریزۂ خورشید تاب / مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب
مایہ اندوزِ نم از گوھر نشد / زد برو منقار و کامش تر نشد
گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! / تیز بر من کردہ منقارِ ہوس
قطرۂ آبے نیم ساقی نیم / من برائے دیگران باقی نیم
قصدِ آزارم کنی دیوانہ / از حیاتِ خودنما بیگانہ
آبِ من منقارِ مرغان بشکند / آدمی را گوھرِ جان بشکند
طائر از الماس کامِ دل نیافت / روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینه‌اش آباد گشت
در گلوی او نوا فریاد گشت

قطرهٔ شبنم سرِ شاخِ گلی
تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلی

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب
لرزه بر تن از هراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوی گردون زاده‌ای
یک دم از ذوقِ نمود استاده‌ای

صد فریب از غنچه و گل خورده‌ای
بهره‌ای از زندگی نابرده‌ای

مثلِ اشکِ عاشقِ دلداده‌ای
زیرِ مژگانی چکیدن آماده‌ای

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید
در دهانش قطرهٔ شبنم چکید

ای که می‌خواهی ز دشمن جان بری
از تو پرسم قطره‌ای یا گوهری؟

چون ز سوزِ تشنگی طائر گداخت
از حیاتِ دیگری سرمایه ساخت

قطره سخت اندام و گوهر خو نبود
ریزهٔ الماس بود و او نبود

غافل از حفظِ خودی یکدم مشو
ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

پخته فطرت صورتِ کهسار باش
حاملِ صد ابرِ دریابار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش
سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمه‌ای پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم دری — با تو می گویم حدیثِ دیگری

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہائے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہان اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکان میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہان رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیِ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشت پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روئے تو ہم خوئے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوئے تو

گاہ نورِ دیدۂ قیصر شوی — گاہ زیبِ دستۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بین! — تیرہ خاک از پختگی گردد نگین

تا بہ پیرامونِ خود در جنگ شد — پختہ از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد — سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش — سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش — پختہ مثلِ سنگ شو الماس باش
می شود از وے دو عالم مستنیر — ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر
مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است — کو سر از جیبِ حرم بیرون زد است
رتبہ اش از طور بالاتر شد است — بوسہ گاہِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است
ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنی این کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتنِ روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے[۱] محترم — سر فرو اندر یمِ بود و عدم
بہرۂ وافر ز حکمت داشتے — با خدا جویان ارادت داشتے
ذہنِ او گیرائے ندرت کوش بود — با ثریا عقلِ او ہمدوش بود
آشیانش صورتِ عنقا بلند — مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

---

۱ مرید علیہ برہمن کا ہے ۔

مدتے تریہنائے او در خون گشت ساقی حکمت بجامش مے نہ بست
در ریاضِ علم و دانش دام چید چشمِ دامش طائرِ معنی ندید
ناخنِ فکرش بخون آلودہ ماند عقدۂ بود و عدم ناگشودہ ماند
آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او چہرہ غمازِ دلِ حیرانِ او
رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے آنکہ اندر سینہ پرورد ے دلے
گوش بر گفتارِ آن فرزانہ داد بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد
گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند اندکے عہدِ وفا با خاک بند
تا شدی آوارۂ صحرا و دشت فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت
با زمین در ساز اے گردون نورد در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد
من نگویم از بتان بیزار شو کافری شائستۂ زنار شو
اے امانت دارِ تہذیبِ کہن پشت پا بر مسلکِ آبا مزن
گر ز جمعیت حیاتِ ملت است کفر ہم سرمایۂ جمعیت است
تو کہ ہم در کافری کامل نۂ در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ
ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور تو ز آذر من ز ابراہیم دور
قیسِ ما سودائیِ محمل نشد در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چون شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسمان پیما چہ سود

آب زود در دامنِ کہسار چنگ / گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ[1]
اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش / پیکرت از رودہا زنار پوش
حق ترا با آسماں ہمراز ساخت / پات محرومِ خرامِ ناز ساخت
طاقتِ رفتار از پایت ربود / این وقار و رفعت و تمکین چہ سود
زندگانی از خرامِ پیہم است / برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است
کوہ چون این طعنہ از دریا شنید / ہمچو بحر آتش از کین بردمید
گفت اے پہنائے تو آئینہ ام / چون تو صد دریا روان در سینہ ام
این خرامِ ناز سامانِ فناست / ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست
از مقامِ خود نداری آگہی / بر زیانِ خویش نازی ابلہی
اے ز بطنِ چرخِ گردان زادہ / از تو بہتر ساحلِ افتادہ
ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی / پیشِ رہزن نقدِ جان انداختی
ہمچو گل در گلستان خوددار شو / بہرِ نشرِ[2] بوئے گلچین مرو
زندگی بر جائے خود بالیدن است / از خیابانِ خودی گل چیدن است
قرنہا بگذشت و من پا در گلم / تو گمان داری کہ دور از منزلم
ہستیم بالید و تا گردون رسید / زیرِ داما نم ثریا آرمید
ہستیٔ تو بے نشان در قلزم است / ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است

---

۱ ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ سُمیرو پربت ہے۔ ۲ پھیلانا۔ [illegible] ۱۲

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک
آشنا گوشم ز زیر و لذِ ملک

تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم
لعل و الماس و گہر اندوختم

دُر درونم سنگ و اندر سنگ نار
آب را بر نارِ من نبود گزار[1]

قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز
در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو
بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

یا خود افزا شو سبک رفتار شو
ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفان کند
شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را
پیشِ پائے تو گزارد خویش را

در بیانِ این کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرکِ او جوع الارض[2] باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ[3] رنگ دہ
عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

[1] مولٰنا رومؒ بتغیرِ الفاظ۔ [2] قیصر ممالک۔ [3] تلمیح ہے آیہ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف۔

طبع مسلم از محبت قاہر[1] است | مسلم ار عاشق نباشد کافر است
تابع حق دیدنش نادیدنش | خوردنش نوشیدنش خوابیدنش
در رضایش مرضی حق گم شود | "این سخن کے باور مردم شود"
خیمہ در میدان الا اللہ زدست | در جہان شاہد علی الناس آمدہ ست
شاہد حالش نبی انس و جان | شاہدے صادق ترین شاہدان
قال را بگزار و باب حال زن | نور حق بر ظلمت اعمال زن
در قبائے خسروی درویش زی | دیدہ بیدار و خدا اندیش زی
قرب حق از ہر عمل مقصود دار | تا ز تو گردد جلالش آشکار
صلح شر گردد چو مقصود است غیر | گر خدا باشد غرض جنگ است خیر
گر نہ گردد حق ز تیغ ما بلند | جنگ باشد قوم را نا ارجمند
حضرت شیخ میان میر ولی | ہر خفی از نور جان او جلی
بر طریق مصطفیٰ محکم پئے | نغمہ عشق و محبت را نئے
تربتش ایمان خاک شہر ما | مشعل نور ہدایت بہر ما
بہ در او جبہ فرسا آسمان | از مریدانش شہ ہندوستان
شاہ تخم حرص در دل کاشتے | قصد تسخیر ممالک داشتے
از ہوس آتش بجان افروختے | تیغ را ہل من مزید آموختے

---

[1] غالب۔

در دکن هنگامه ها بسیار بود | لشکرش در عرصهٔ پیکار بود
رفت پیشِ شیخِ گردون پایهٔ | تا بگیرد از دعا سرمایهٔ
مسلم از دنیا سوئے حق رم کند | از دعا تدبیر را محکم کند
شیخ از گفتارِ شه خاموش ماند | بزمِ درویشان سراپا گوش ماند
تا مریدے سکهٔ سیمین بدست | لب کشود و مُهرِ خاموشی شکست
گفت این نذرِ حقیر از من پذیر | اے ز حق آوارگان را دستگیر
غوطه ها زد در خوئے[1] محنت تنم | تا گره زد درہمے را دامنم
گفت شیخ این زرِ حقِ سلطانِ ماست | آنکه در پیراهنِ شاهی گداست
حکمرانِ مهر و ماه و انجم است | شاهِ ما مفلس ترینِ مردم است
دیده بر خوانِ اجانب دوخت است | آتشِ جوعش جهانے سوخت است
قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او | عالمے ویرانه از تعمیرِ او
خلق در فریاد از نادارئیش | از تهیدستی ضعیف آزاریش
سطوتش اهلِ جهان را دشمن است | نوعِ انسان کاروان او رهزن است
از خیالِ خودفریب و فکرِ خام | می کند تاراج را تسخیر نام
عسکرِ شاهی و افواجِ غنیم | هر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم
آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست | جوعِ[2] سلطان ملک و ملت را فناست

---

۱ بہ تلفظ خَے، پسینا۔ ۲ بھوک۔

هر که خنجر بهرِ غیر الله کشید
تیغِ او در سینهٔ او آرمید

اندرز[1] میر نجات نقشبند المعروف به بابای صحرائی که برای مسلمانانِ هندستان رقم فرموده است

ای که مثلِ گُل ز گِل بالیدهٔ
تو هم از بطنِ خودی زائیدهٔ

از خودی مگذر بقا انجام باش
قطرهٔ می باش و بحر آشام باش

تو که از نورِ خودی تابندهٔ
گر خودی محکم کنی پایندهٔ

سود در جیبِ همین سوداستی
خواجگی از حفظِ این کالاستی

هستی و از نیستی ترسیدهٔ
ای سرت گردم غلط فهمیدهٔ

چون خبر دارم ز سازِ زندگی
با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطه در خود صورتِ گوهر زدن
پس ز خلوتگاهِ خود سر بر زدن

زیرِ خاکستر شرار اندوختن
شعله گردیدن نظرها سوختن

---

[1] نصیحت

خانه سوز محنت چل ساله شو
طوف خود کن شعلهٔ جواله شو

زندگی از طوف دیگر رستن است
خویش را بیت الحرم دانستن است

پر زن و از جذب خاک آزاد باش
همچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نه ای ای هوشمند
بر سر غار آشیان خود مبند

ای که باشی در پی کسب علوم
با تو می گویم پیام پیر روم

علم را بر تن زنی ماری بود
علم را بر دل زنی یاری بود

آگهی از قصهٔ آخوند روم
آنکه داد اندر حلب[1] درس علوم

پای در زنجیر توجیهات عقل
کشتیش طوفانی ظلمات عقل

موسی بیگانهٔ سینای عشق
بی خبر از عشق و از سودای عشق

از تشکک[2] گفت و از اشراق گفت
وز حکم صد گوهر تابنده سفت

عقده های قول مشائین[3] گشود
نور فکرش هر خفی را وانمود

گرد و پیشش بود انبار کتب
بر لب او شرح اسرار کتب

---

[1] ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام ۔ [2] تشکک و اشراق : قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول ۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفہ کا نتیجہ ہے ۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدینؒ نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا ۔
[3] حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۔

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال[1] — جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت این غوغا و قیل و قال چیست — این قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود نادان لب ببند — بر مقالاتِ خردمندان مخند

پائے خویش از مکتبم بیرون گذار — قیل و قال است این ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است — شیشۂ ادراک را روشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود — آتشے از جانِ تبریزی گشود

بر زمین برقِ نگاہِ او فتاد — خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت — دفترِ آن فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق — ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

گفت این آتش چسان افروختی — دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار — ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است — شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ — از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ[2]

آتشے افروز از خاشاکِ خویش — شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است — معنیِ اسلام ترکِ آفل[3] است

---

۱ حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ۔ ۲ اولا۔ ۳ غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح آیۂ شریفہ۔

چون ز بندِ آفل ابراہیم رست
درمیانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی[1] — بہرِ نانے نقدِ دین در باختی
گرم رو در جستجوئے سرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ
آبِ حیوان از دمِ خنجر طلب — از دہانِ اژدہا کوثر طلب
ق
سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ — نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ
سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے — کیفِ حق از جامِ این کافر مجوے
مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام — رازدانِ دانشِ نو بودہ ام
باغبانان امتحانم کردہ اند — محرمِ این گلستانم کردہ اند
گلستانے لالہ زارِ عبرتے — چون گلِ کاغذ سرابِ نکہتے
تا ز بندِ این گلستان رستہ ام — آشیان بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام
دانشِ حاضر[2] حجابِ اکبر است — بت پرست و بت فروش و بتگر است
پا بزندانِ مظاہر بستۂ — از حدودِ حس برون ناجستۂ
در صراطِ زندگی از پا فتاد — بر گلوئے خویشتن خنجر نہاد
آتشے دارد مثالِ لالہ سرد — شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد
فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند

---

[1] در قفا انداختن: بے پروائی کرنا۔ [2] موجودہ زمانہ کے علوم و فنون۔

علم افلاطون علت‌هاے عقل — بشود از نشترش سوداے عقل
جمله عالم ساجد و مسجود عشق — سومنات عقل را محمود عشق

این مے دیرینه در میناش نیست
شور "یارب" قسمت شبهاش نیست

قیمت شمشاد خود نشناختی — سرو دیگر را بلند انداختی
مثل نے خود را از خود کردی تهی — بر نواے دیگران دل می‌نهی
اے گداے ریزه از خوان غیر — جنس خود می‌جوئی از دکّان غیر
بزم مسلم از چراغ غیر سوخت — مسجد او از شرار دیر سوخت
از سواد کعبه چون آهو رمید — ناوک صیاد پهلویش درید
شد پریشان برگ گل چون بوے خویش — اے ز خود رم کرده باز آ سوے خویش
اے امین حکمت ام الکتاب — وحدت گم گشته خود باز یاب
ما که دربان حصار ملتیم — کافر از ترک شعار ملتیم
ساقی دیرینه را ساغر شکست — بزم رندان حجازی بر شکست
کعبه آباد است از اصنام ما — خنده زن کفر است بر اسلام ما
شیخ در عشق بتان اسلام باخت — رشتهٔ تسبیح از زنار ساخت
پیرها پیر از بیاض مو شدند — سخره[1] بهر کودکان کو شدند

---

[1] ہنسی، مذاق۔

دل ز نقشِ لا اِلٰہ بیگانۂ
از صنم ہائے ہوس بت خانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش
آہ ازین سوداگرانِ دین فروش

با مریدان روز و شب اندر سفر
از ضرورت ہائے ملّت بے خبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظان ہم صوفیان منصب پرست
اعتبارِ ملّتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت
مفتیٔ دینِ مبین فتویٰ فروخت

چیست یاران بعد ازین تدبیرِ ما
رُخ سوئے بتخانہ دارد پیرِ ما

الوقتُ سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعی رح
عالمے سرخوش ز تاکِ شافعی رح

فکرِ او کوکب ز گردون چیدہ است
سیفِ بُرّان وقت را نامیدہ است [۱]

من چہ گویم سرِّ این شمشیر چیست
آبِ او سرمایہ دار از زندگی ست

صاحبش بالاتر از امید و بیم
دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود
بحر از محرومیٔ نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمین شمشیر بود
کارِ او بالاتر از تدبیر بود

۱؎ الوقتُ سیفٌ: مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا۔

سینهٔ دریای احمر چاک کرد — قلزمی را خشک مثلِ خاک کرد
پنجهٔ حیدرؓ که خیبر گیر بود — قوّتِ او از همین شمشیر بود
گردشِ گردونِ گردان دیدنی است — انقلابِ روز و شب فهمیدنی است
ای اسیرِ دوش و فردا درنگر — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر
در گِلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطے پنداشتی
باز با پیمانهٔ لیل و نهار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار
ساختی این رشته را زنّارِ دوش — گشته‌ٔ مثلِ بتان باطل فروش
کیمیا بودی و مشتِ گِل شدی — سرِّ حق زائیدی و باطل شدی
مسلمی؟ آزاد این زنّار باش — شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش
تو که از اصلِ زمان آگه نهٔ — از حیاتِ جاودان آگه نهٔ
تا کجا در روز و شب باشی اسیر — رمزِ وقت از لی مع الله[۱] یادگیر
این و آن پیداست از رفتارِ وقت — زندگی سرّیست از اسرارِ وقت
اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست — وقت جاوید است و خور جاوید نیست
عیش و غم عاشور و هم عید است وقت — سرِّ تابِ ماه و خورشید است وقت
وقت را مثلِ مکان گسترده‌ٔ — امتیازِ دوش و فردا کرده‌ٔ
اے چو بو رم کرده از بستانِ خویش — ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

۱؎ حدیث مشهور۔

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید — از خیابانِ ضمیرِ ما دمید
زنده از عرفانِ اصلش زنده تر — هستیِ او از سحر تابنده تر
زندگی از دهر و دهر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ[۱] فرمانِ نبی است
نکته‌ئی می گویمت روشن چو دُر — تا شناسی امتیازِ عبد و حُر
عبد گردد یاوه در لیل و نهار — در دلِ حُر یاوه گردد روزگار
عبد از ایّام می بافد کفن — روز و شب را می تند بر خویشتن
مردِ حُر خود را ز گِل بر می کَند — خویش را بر روزگاران می تند
عبد چون طائر بدامِ صبح و شام — لذّتِ پرواز بر جانش حرام
سینهٔ آزادهٔ چابک نفس — طائرِ ایّام را گردد قفس
عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است — وارداتِ جانِ او بی ندرت است
از گرانخیزی مقامِ او همان — ناله‌های صبح و شامِ او همان
دمبدم نوآفرینی کارِ حُر — نغمه پیهم تازه ریزد تارِ حُر
فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست — جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست
عبد را ایّام زنجیر است و بس — بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
همّتِ حُر با قضا گردد مشیر — حادثات از دستِ او صورت پذیر

[۱] زمانہ کو برا بھلا مت کہو۔

رفته و آئنده در موجود او
دیرها آسوده اندر زود او

آید از صوت و صدا پاک این سخن
در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار
شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد
از نفسهائے تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است
رمز ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامے که سیفِ روزگار
با توانا دستیٔ ما بود یار

تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم
پرده از رخسارِ حق برداشتیم

ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد
بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد

از خمِ حق بادهٔ گلگون زدیم
بر کهن میخانه ها شبخون زدیم

اے مئے دیرینه در مینائے تو
شیشه آب از گرمیٔ صهبائے تو

از غرور و نخوت و کبر و منی
طعنه بر ناداریٔ ما میزنی

جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است
سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است

عصرِ نو از جلوه ها آراسته
از غبارِ پائے ما برخاسته

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما
حق پرستانِ جهان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد
از گلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأ[۱] حق بما تعلیم کرد | رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگین | ما گدایان را بچشمِ کم مبین
در نگاہِ تو زیان کاریم ما | کہنہ پنداریم ما، خواریم ما
اعتبار از لَا اِلٰہ داریم ما | ہر دو عالم را نگہ داریم ما
از غمِ امروز و فردا رستہ ایم | با کسے عہدِ محبت بستہ ایم
در دلِ حق سِرِّ مکنونیم ما | وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما
مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز | برق ہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

دُعا

اے چو جان اندر وجودِ عالمی | جانِ ما باشی و از ما می رمی
نغمہ از فیضِ تو در عودِ[۲] حیات | موت در راہِ تو محسودِ حیات
باز تسکینِ دلِ ناشاد شو | باز اندر سینہ ہا آباد شو
باز از ما خواہ ننگ و نام را | پختہ تر کن عاشقانِ خام را

---

[۱] تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ کی طرف۔ [۲] ایک قسم کا ساز۔

از مقدر شکوه ها داریم ما
نرخِ تو بالا و ناداریم ما

از تهی دستان رخِ زیبا مپوش
عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزان فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب ده
باز ما را فطرتِ سیماب ده

آیتے بنما ز آیاتِ مبین
تا شود اعناقِ اعدا خاضعین[1]

کوهِ آتش خیز کن این کاه را
ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد
صد گره بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشان در جهان چون اختریم
همدم و بیگانه از یک دیگریم

باز این اوراق را شیرازه کن
باز آئینِ محبت تازه کن

باز ما را بر همان خدمت گمار
کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رهروان را منزلِ تسلیم بخش
قوتِ ایمانِ ابراهیمؑ بخش

عشق را از شغلِ لا آگاه کن
آشنائے رمزِ الّا اللہ کن

من که بهرِ دیگران سوزم چو شمع
بزمِ خود را گریه آموزم چو شمع

یارب آن اشکے که باشد دل فروز
بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے
از قبائے لاله شوید آتشے

---

[1] تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا تنزل علیہم من السماء آیہ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف ۔

دل بدوش و دیده بر فرداستم
درمیانِ انجمن تنهاستم

هر کسے از ظنِ خود شد یارِ من
از درونِ من نجست اسرارِ من

در جہان یارب ندیمِ من کجاست
نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام
شعلۂ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش
آتشے افگندہ در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ
علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردون مقام
برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریان شدم
تا امینِ آتشِ پنہان شدم

شمع را سوزِ عیان آموختم
خود نہان از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید
از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شرر ہا دانہ چید
نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است
می تپد مجنون کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست
آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا
جستجوئے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر
آتشِ خود را ز جانم باز گیر

این امانت باز گیر از سینہ ام
خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ
عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است و ہم پہلوئے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوئے موج

بر فلک کوکب ندیم کوکب است — ماہِ تابان سر بزانوئے شب است

روز پہلوئے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند

ہستیِ جوئے بجوئے گم شود — موجۂ بادے ببوئے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — می کند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم — در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ — از خیالِ این و آن بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوئے خویش — باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
ہم صنم او را شوم ہم آذرش

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زودتر واللہ اعلم بالصواب
(مولانا روم رح)

پیش کش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتوان گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حُسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — اے تماشا گاہِ عالم روئے تو
ہمچو موجِ آتش تہِ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شرر تعمیر کن کاشانۂ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفیٰ پیمانِ خویش
خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت — تا نقابِ روئے تو بالا گرفت
ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت — داستانِ گیسو و رخسار گفت
بر درِ ساقی جبین فرسودہ او — قصۂ مغ زادگان پیمودہ او

من شهیدِ تیغِ ابروئے توام — خاکم و آسودهٔ کوئے توام
از ستائش گستری بالاترم — پیشِ هر دیوان فرو ناید سرم
از سخن آئینه سازم کرده اند — وز سکندر بے نیازم کرده اند
بارِ احسان بر نتابد گردنم — در گلستان غنچه گردد دامنم
سخت کوشم مثلِ خنجر در جهان — آبِ خود می گیرم از سنگِ گران
گرچه بحرم موجِ من بیتاب نیست — بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست
پردهٔ رنگم شمیمے نیستم — صیدِ هر موجِ نسیمے نیستم
در شرار آبادِ هستی اخگرم — خلعتے بخشد مرا خاکسترم
بر درت جانم نیاز آورده است — هدیهٔ سوز و گداز آورده است
ز آسمانِ آبگون یم می چکد — بر دلِ گرمم دمادم می چکد
من ز جو باریک تر می سازمش — تا به صحنِ گلشنت اندازمش
زانکه تو محبوبِ یارِ ماستی — همچو دل اندر کنارِ ماستی
عشق تا طرحِ فغان در سینه ریخت — آتشِ او از دلم آئینه ریخت
مثلِ گل از هم شگافم سینه را — پیشِ تو آویزم این آئینه را
تا نگاهے افگنی بر روئے خویش — می شوی زنجیریِ گیسوئے خویش

باز خوانم قصهٔ پارینه ات
تازه سازم داغ‌هائے سینه ات

از پئے قومے ز خود نامحرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے
در سکوتِ نیم شب نالان بدم — عالم اندر خواب و من گریان بدم
جانم از صبر و سکون محروم بود — وردِ من یا حیّ یا قیّوم بود
آرزوئے داشتم خون کردمش — تا ز راہِ دیدہ بیرون کردمش
سوختن چون لالہ پیہم تا کجا — از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا
اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع — با شبِ یلدا در آویزم چو شمع
جلوہ را افزودم و خود کاستم — دیگران را محفلے آراستم
یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست — ہفتہ ام شرمندۂ آدینہ نیست
جانم اندر پیکرِ فرسودہ — جلوۂ آہے است گرد آلودہ
چون مرا صبحِ ازل حق آفرید — نالہ در ابریشمِ عودم تپید
نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق — خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق
فطرتِ عاشق دہد خاشاک را — شوخیِ پروانہ بخشد خاک را
عشق را داغے مثالِ لالہ بس — در گریبانش گلِ یک نالہ بس
من ہمین یک گل بدستارت زنم — محشرے بر خوابِ سرشارت کنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنی ربطِ فرد و ملت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است / جوہر او را کمال از ملت است
تا توانی با جماعت یار باش / رونقِ ہنگامۂ احرار باش
حرزِ جان کن گفتۂ خیر البشرؐ / ہست شیطان از جماعت دورتر
فرد و قوم آئینۂ یک دیگر اند / سلک و گوہر کہکشان و اختر اند
فرد می گیرد ز ملت احترام / ملت از افراد می یابد نظام
فرد تا اندر جماعت گم شود / قطرۂ وسعت طلب قلزم شود
مایہ دارِ سیرتِ دیرینہ او / رفتہ و آئندہ را آئینہ او
وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او / چون ابد لا انتہا اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملّت است — احتسابِ کارِ او از ملّت است
پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم — ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم
در زبانِ قوم گویا می شود — بر رهِ اسلاف پویا می شود
پخته تر از گرمیٔ صحبت شود — تا بمعنی فرد هم ملّت شود
وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است
لفظ چون از بیت خود بیرون نشست — گوهرِ مضمون بجیبِ خود شکست
برگِ سبزی کز نهالِ خویش ریخت — از بهاران تارِ امیدش گسیخت
هر که آب از زمزمِ ملّت نخورد — شعله هائے نغمه در عودش فسرد
فردِ تنها از مقاصد غافل است — قوّتش آشفتگی را مائل است
قوم با ضبط آشنا گرداندش — نرم رو مثلِ صبا گرداندش
پابگل مانندِ شمشادش کند — دست و پا بندد که آزادش کند

چون اسیرِ حلقهٔ آئین شود
آهوئے رم خوئے او مشکین شود

تو خودی از بیخودی نشناختی — خویش را اندر گمان انداختی
جوهرِ نوری است اندر خاکِ تو — یک شعاعش جلوهٔ ادراکِ تو
عیشت از عیشش غمِ تو از غمش — زندهٔ از انقلابِ هر دمش
واحد است و برنمی تابد دوئی — من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز
نازها می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوز او گردد بلند
این شرر بر شعله اندازد کمند

فطرتش آزاد و هم زنجیری است
جزو او را قوت کل گیری است

خوگر پیکار پیهم دیدمش
هم خودی هم زندگی نامیدمش

چون ز خلوت خویش را بیرون دهد
پائے در هنگامۂ جلوت نهد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود
"من" ز هم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطع اختیارش می کند
از محبت مایه دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز
نازها سازد بهم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی
تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چون تیغ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیشش ما گریز"

در معنی این که ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوّت است

از چه رو بر بسته ربطِ مردم است — رشتهٔ این داستان سر در گم است
در جماعت فرد را بینیم ما — از چمن او را چو گل چینیم ما
فطرتش وارفتهٔ یکتائی است — حفظِ او از انجمن آرائی است
سوزدش در شاهراهِ زندگی — آتشِ آورد[۱] و نگاهِ زندگی
مردمان خوگر بیک دیگر شوند — سفته در یک رشته چون گوهر شوند
در نبردِ زندگی یارِ هم اند — مثلِ همکاران گرفتارِ هم اند
محفلِ انجم ز جذبِ باهم است — هستیِ کوکب ز کوکب محکم است
خیمه گاهِ کاروان کوه و جبل — مرغزار و دامنِ صحرا و تل
سست تا پیچان تار و پودِ کارِ او — ناگشوده غنچهٔ پندارِ او
سازِ برق آهنگِ او ننواخته — نغمه اش در پرده ناپرداخته

---

۱. جنگ

گوشمالِ جستجو ناخوردهٔ — زخمه هائے آرزو ناخوردهٔ
نابسامان محفلِ نوزاده اش — می توان با پنبه چیدن باده اش
نو دمیده سبزهٔ خاکش هنوز — سرخ خون اندر رگِ تاکش هنوز
منزلِ دیو و پری اندیشه اش — از گمانِ خود رمیدن پیشه اش
تنگ میدان هستئ خامش هنوز — فکرِ او زیرِ لبِ بامش هنوز
بیمِ جان سرمایهٔ آب و گلش — هم ز بادِ تند می لرزد تنش
جانِ او از سخت کوشی رم زند — پنجه در دامانِ فطرت کم زند
هرچه از خود می دمد بر داردش — هرچه از بالا فتد بر داردش
تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند
ساز پردازے که از آوازهٔ[۱] — خاک را بخشد حیاتِ تازهٔ
ذرهٔ بے مایه ضو گیرد ازو — هر متاعے ارجِ نو گیرد ازو
زنده از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگین ز یک ساغر کند
دیدهٔ او می کشد لب جان دهد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود
رشته اش کو بر فلک دارد سرے — پاره هائے زندگی را همگرے
تازه اندازِ نظر پیدا کند — گلستان در دشت و در[۲] پیدا کند

---

۱ آوازه = اصطلاحِ موسیقی - وه لَے جو دو مقام سے ترکیب پائے -
۲ تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف -

از تف او ملتی مثل سپند
بر جهد شور افگن و هنگامه بند

یک شرر می افگند اندر دلش
شعله درگیر می گردد گلش

نقش با آتش خاک را بینا کند
ذرّه را چشمک زن سینا کند

عقل عریان را دهد پیرایهٔ
بخشد این بی مایه را سرمایهٔ

دامن خود می زند بر اخگرش
هرچه غش باشد رباید از زرش

بندها از پا گشاید بنده را
از خداوندان رباید بنده را

گویدش تو بندهٔ دیگر نهٔ
زین بتان بی زبان کمتر نهٔ

تا سوی یک مدعا اش می کشد
حلقهٔ آیین بپایش می کشد

نکتهٔ توحید باز آموزدش
رسم آیین نیاز آموزدش

ارکانِ اساسیٔ ملیّهٔ اسلامیه

رکنِ اوّل

توحید

در جهانِ کیف و کم گردید عقل — پی بمنزل برد از توحید عقل
ورنه این بیچاره را منزل کجاست — کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست
اهلِ حق را رمزِ توحید ازبر است — در آتی الرحمٰنِ عبداً[۱] مضمر است
تا ز اسرارِ تو بنماید ترا — امتحانش از عمل باید ترا
دین ازو حکمت ازو آئین ازو — زور ازو قوّت ازو تمکین ازو
عالمان را جلوه اش حیرت دهد — عاشقان را بر عمل قدرت دهد
پست اندر سایه اش گردد بلند — خاک چون اکسیر گردد ارجمند
قدرتِ او برگزیند بنده را — نوعِ دیگر آفریند بنده را

۱؎ اِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِی الرَّحْمٰنِ عَبْدًا ۱؎ (آیه شریفه)

در رهِ حق تیز تر گردد تگش — گرم تر از برق خون اندر رگش
بیم و شک میرد عمل گیرد حیات — چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چون مقامِ عبده محکم شود
کاسهٔ دریوزه جامِ جم شود

ملتِ بیضا تن و جان لا اله — سازِ ما را پرده گردان لا اله
لا اله سرمایهٔ اسرارِ ما — رشته اش شیرازهٔ افکارِ ما
حرفش از لب چون بدل آید همی — زندگی را قوت افزاید همی
نقش او گر سنگ گیرد دل شود — دل گر از یادش نسوزد گِل شود
چون دل از سوزِ غمش افروختیم — خرمنِ امکان ز آهی سوختیم
آبِ دلها در میانِ سینه ها — سوزِ او بگداخت این آئینه ها
شعله اش چون لاله در رگهای ما — نیست غیر از داغِ او کالای ما
اسود از توحید احمر می شود — خویشِ فاروق و ابوذر می شود
دل مقامِ خویشی و بیگانگی است — شوق را مستی ز هم پیمانگی است
ملت از یک رنگیِ دلهاستی — روشن از یک جلوه این سیناستی
قوم را اندیشه ها باید یکی — در ضمیرش مدعا باید یکی
جذبه باید در سرشتِ او یکی — هم عیارِ خوب و زشتِ او یکی
گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر — نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیل[۱]   از "اَبِیکُمْ" گیر اگر خواهی دلیل
با وطن وابسته تقدیرِ امم   بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم
اصلِ ملّت در وطن دیدن که چه   باد و آب و گِل پرستیدن که چه
بر نسب نازان شدن نادانی است   حکمِ او اندر تن و تن فانی است
ملّتِ ما را اساسِ دیگر است   این اساس اندر دلِ ما مضمر است
حاضریم و دل بغائب بسته ایم   پس ز بندِ این و آن وارسته ایم
رشتهٔ این قوم مثلِ انجم است   چون نگه هم از نگاهِ ما گم است
تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما   یک نما، یک بین، یک اندیشیم ما
مدعای ما مآلِ ما یکی است   طرز و اندازِ خیالِ ما یکی است

ما ز نعمت‌های او اخوان شدیم
یک زبان و یک دل و یک جان شدیم

---

۱ مِلَّةَ اَبِیکُمْ اِبْرَاهِیمَ ط (آیهٔ شریفه)

در معنی این کہ یاس و حزن و خوف امّ الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ این امراضِ خبیثہ می کند

مرگ را سامان ز قطعِ آرزوست — زندگانی محکم از لاتقنطواست[1]
تا امید از آرزوے پیہم است — ناامیدی زندگانی را سم است
ناامیدی ہمچو گور افشاردت — گرچہ الوندی ز پا می آردت
ناتوانی بندۂ احسانِ او — نامرادی بستۂ دامانِ او
زندگی را یاس خواب آور بود — این دلیلِ سستیٔ عنصر بود
چشمِ جان را سرمہ اش اعمیٰ کند — روزِ روشن را شبِ یلدا کند
از دمش میرد قواے زندگی — خشک گردد چشمہ ہاے زندگی
خفتہ با غم در تہِ یک چادر است — غم رگِ جان را مثالِ نشتر است
اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر — از نبی تعلیمِ لاتحزن[2] بگیر

---

[1] لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَۃِ اللّٰہِ (آیہ شریفہ)

[2] لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰہَ مَعَنَا ۔ (آیہ شریفہ)

این سبق صدیقؓ را صدیق کرد | سرخوش از پیمانهٔ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است | در رهِ هستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایمان حیات افزایدت | وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ[۱] بایدت
چون کلیمے سوئے فرعونے رود | قلبِ او از لَا تَخَفْ[۲] محکم بود
بیمِ غیر الله عمل را دشمن است | کاروانِ زندگی را رهزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو | همتِ عالی تأمل کیش ازو
تخمِ او چون در گلت خود را نشاند | زندگی از خودنمائی باز ماند
فطرتِ او تنگ تاب[۳] و سازگار | با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دزدد از پا طاقتِ رفتار را | می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترسان اگر بیند ترا | از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد | هم نگاهش مثلِ خنجر می نشتد
بیم چون بند است اندر پائے ما | ورنه صد سیل است در دریائے ما
بر نمی آید اگر آهنگِ تو | نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

---

۱ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ط (آیه شریفه)
۲ قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰى (آیه شریفه) ۳ تنگ تاب: کمزور، کم

گوش تا بش وہ کہ گردد نغمہ خیز
بر فلک از نعرہ آرد رستخیز

ہم جاسوسے است از اقلیم مرگ
اندرونش تیرہ شل میم مرگ

چشم او با ہم زن کارِ حیات
گوشِ او بر گیرِ اخبارِ حیات

سرِ شہر پنہان کہ اندر قلبِ تست
اصلِ او ہم است اگر بینی درست

لابہ و مکاری و کین و دروغ
این ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیراہنش
فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکہ از ہمت نباشد استوار
می شود خوشنود با ناسازگار

ہر کہ رمزِ مصطفٰے فہمیدہ است
شرک را در خوف مضمر دیدہ است

محاورۂ تیر و شمشیر

سرِ حق تیر از لب سوفار گفت
تیغ را در گرمیِ پیکار گفت

اے پریہا جوہر اندر قافِ تو
ذوالفقارِ حیدر رضہ از سلافِ تو

قوتِ بازوئے خالد رضہ دیدۂ
شام را بر سر شفق پاشیدۂ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات
جنّت الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوایم با میانِ ترکشم
ہر کجا باشم سراپا آتشم

لے چور۔ ے خوشامد۔

از کمان آیم چو سوئے سینہ من
نیک می بینیم بہ توئے سینہ من
گر نباشد در میان قلب سلیم
فارغ از اندیشہائے یاس و بیم
چاک چاک از نوک خود گرد انمش
نیمہ از موج خون پوشانمش
در صفائے او ز قلب مومن است
ظاہرش روشن ز نور باطن است

از لقائے او آب گردد جان من
ہمچو شبنم می چکد پیکان من

حکایت شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہ عالمگیر گردون آستان
اعتبار دودمان گورگان
پایۂ اسلامیان برتر ازو
احترام شرع پیغمبر ازو
در میان کارزار کفر و دین
ترکش ما را خدنگ آخرین
تخم الحادے کہ اکبر پرورید
باز اندر فطرت دارا دمید
شمع دل در سینہ ہا روشن نبود
ملت ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را
آن فقیر صاحب شمشیر را
از پئے احیائے دین مامور کرد
بہر تجدید یقین مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت　　شمعِ دین در محفلِ ما برفروخت
کور ذوقان داستانہا ساختند　　وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود　　چون براہیم اندرین بتخانہ بود

در صفِ شاہنشہان یکتاستی
فقرِ او از تربتش پیداستی

روزی آن زیبندۂ تاج و سریر　　آن سپہدار و شہنشاہِ دلیر
صبحگاہان شد بہ سیرِ بیشۂ　　با پرستاری وفا اندیشۂ
سرخوشش از کیفیتِ بادِ سحر　　طائران تسبیح خوان بر ہر شجر
شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز　　خیمہ بر زد در حقیقت از مجاز
شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت　　از خروشِ او فلک لرزندہ گشت
بوی انسان دادش از انسان خبر　　پنجۂ عالمگیر را زد بر کمر
دستِ شہ نادیدہ خنجر برکشید　　شرزہ شیری را شکم از ہم درید
دل بخود راہی نداد اندیشہ را　　شیرِ قالین کرد شیرِ بیشہ را
باز سوی حق رمید آن ناصبور　　بود معراجش نمازِ با حضور
این چنین دل خودنما و خودشکن　　دارد اندر سینۂ مومن وطن
بندۂ حق پیشِ مولیٰ لاستی　　پیشِ باطل از نعم برجاستی
تو ہم ای نادان دلی آور بدست　　شاہدی را محملی آور بدست

خویش را صد باز و خود را باز گیر | دام گستر از نیاز و ناز گیر
عشق را آتش زنِ اندیشہ کن | روبہ حق باش و شیری پیشہ کن
خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رکنِ دوم
رسالت

تارکِ آفل[1] براہیمِ خلیل | انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آن خدائے لم یزل را آیتے | داشت در دل آرزوئے ملتے[2]
جوئے اشک از چشمِ بیدارش چکید | تا پیامِ[3] طَهِّرَا بَیْتِیَ شنید

---

[1] غروب ہونے والا، زوال پذیر، تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف۔ [2] رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّۃً مُّسْلِمَۃً لَّکَ (آیہ شریفہ) [3] وَعَهِدْنَآ اِلٰٓی اِبْرٰهِیْمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ (آیہ شریفہ)

بهرِ ما ویرانه آباد کرد[۱] | طائفان را خانه بنیاد کرد
تا نهالِ تُبْ عَلَیْنَا[۲] غنچه بست | صورتِ کارِ بهارِ ما نشست
حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید | وز رسالت در تنِ ما جان دمید
حرفِ بے صوت اندرین عالم بُدیم | از رسالت مصرعِ موزون شدیم
از رسالت در جهان تکوینِ ما | از رسالت دینِ ما آئینِ ما
از رسالت صد هزار ما یک است | جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است
آن که شانِ اوست یَهْدِیْ مَنْ یُّرِیْدُ | از رسالت حلقه گردِ ما کشید
حلقهٔ ملّت محیطِ افزا ستے | مرکزِ او وادیِ بطحا ستے
ما ز حکمِ نسبتِ او ملّتیم | اهلِ عالم را پیامِ رحمتیم
از میانِ بحرِ او خیزیم ما | مثلِ موج از هم نمی ریزیم ما
امّتش در حرزِ دیوارِ حرم[۳] | نعره زن مانندِ شیران در اجم[۴]
معنیِ حرفم کنی تحقیق اگر | بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر
قوّتِ قلب و جگر گردد نبیؐ | از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

---

۱ رَبَّنَا اِنِّیْ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِكَ الْمُحَرَّمِ (آیۂ شریفه) ۲ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ (آیۂ شریفه) ۳ اَحَلَّ اُمَّتَهٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِهٖ كَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمٍ (قصیدهٔ بُرده) ۴ جنگل۔

قلب مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الورید ملت است
دامنش از دست دادن مردن است — چون گل از باد خزان افسردن است
زندگی قوم از دم او یافت است — این سحر از آفتابش تافت است
فرد از حق ملت از وی زنده است — از شعاع مهر او تابنده است
از رسالت هم نوا گشتیم ما — هم نفس هم مدعا گشتیم ما
کثرت هم مدعا وحدت شود — پخته چون وحدت شود ملت شود
زنده هر کثرت ز بند وحدت است — وحدت مسلم ز دین فطرت است
دین فطرت از نبی آموختیم — در ره حق مشعلی افروختیم
این گهر از بحر بی پایان اوست — ما که یک جانیم از احسان اوست
تا نه این وحدت ز دست ما رود — هستی ما با ابد همدم شود
پس خدا بر ما شریعت ختم کرد — بر رسول ما رسالت ختم کرد
رونق از ما محفل ایام را — او رسل را ختم و ما اقوام را
خدمت ساقی گری با ما گذاشت — داد ما را آخرین جامی که داشت
لا نبی بعدی ز احسان خدا است — پردهٔ ناموس دین مصطفی است
قوم را سرمایهٔ قوت ازو — حفظ سر وحدت ملت ازو

---

۱ لما دعا الله داعینا لطاعته
باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بصیری)

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوےٰ شکست ۔ تا ابد اسلام را شیرازه بست
دل ز غیر الله مسلمان بر کند
نعرهٔ لاقوم بعدی می زند

در معنی این که مقصودِ رسالتِ محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوتِ بنی نوعِ آدم است

بود انسان در جهان انسان پرست ۔ ناکس و نابود مند و زیر دست
سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش ۔ بندها در دست و پا و گردنش
کاهن و پاپا و سلطان و امیر ۔ بهرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ و هم پیرِ کنشت ۔ باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضوان فروش ۔ بهرِ این صیدِ زبون دامے بدوش
برهمن گل از خیابانش ببرد ۔ خرمنش مغ زاده با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دون شده ۔ نغمه ها اندر نےِ او خون شده
تا امینِ حق بحقداران سپرد ۔ بندگان را مسندِ خاقان سپرد

شعلہ ہا از مردہ خاکستر کشاد
کوہکن را پایۂ پرویز داد

اعتبارِ کارِ بندان را فزود
خواجگی از کار فرمایان ربود

قوتِ او ہر کہن پیکر شکست
نوعِ انسان را حصارِ تازہ بست

تازہ جان اندر تنِ آدم دمید
بندہ را باز از خداوندان خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کہن
مرگِ آتش خانۂ و دیر و شمن

حریت زاد از ضمیرِ پاکِ او
این مئے نوشین چکید از تاکِ او

عصرِ نو کاین صد چراغ آوردہ است
چشم در آغوشِ او وا کردہ است

نقشِ نو بر صفحۂ ہستی کشید
امتے گیتی کشائے آفرید

امتے از ماسوا بیگانۂ
بر چراغِ مصطفیٰ پروانۂ

امتے از گرمئ حق سینہ تاب
ذرہ اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگین شدہ
کعبہ با بتخانہ ہائے چین شدہ

مرسلان و انبیا آبائے او
اکرم[۱] او نزدِ حق اتقائے او

کلُّ مؤمنٍ اِخوۃٌ اندر دلش
حریت سرمایۂ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمدہ
در نہادِ او مساوات آمدہ

ہمچو سرو آزاد فرزندانِ او
پختہ از قالوا بلیٰ[۲] پیمانِ او

---

۱ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقَاکُمْ (آیہ شریفہ)

۲ اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوْا بَلیٰ (آیہ شریفہ)

سجدۂ حق گل بہ سیمائش زدہ
ماہ و انجم بوسہ بر پایش زدہ

حکایت بو عبیدؓ و جابان در معنیٔ اخوتِ اسلامیہ

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد
قائدے از قائدانِ یزدجرد[1]

گبر باران دیدہ و عیّار بود
حیلہ جو و پُر فن و مکّار بود

از مقامِ خود خبر دارش نہ کرد
ہم ز نامِ خود خبر دارش نہ کرد

گفت می خواہم کہ جان بخشی مرا
چون مسلمانان امان بخشی مرا

گرد مسلم تیغ را اندر نیام
گفت خونت ریختن بر من حرام

چون درفشِ کاویانی[2] چاک شد
آتشِ اولادِ ساسان خاک شد

آشکارا شد کہ جابان است او
میرِ میر بانانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ لشکر خواستند
از فریبِ او سخن آراستند

بو عبیدؓ آن سیّدِ فوجِ حجاز
در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاران مسلمانیم ما
تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

---

[1] سپہ سالار۔ نام شہنشاہ ایران۔ [2] ایرانی علم کا نام۔

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است
گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملت است
صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد
عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جابان دشمنِ ما بودہ است
مسلمے او را امان بخشیدہ است

خونِ او ادائے معشر خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلمانان حرام

حکایت سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند
در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آن صنعت گرِ فرہاد زاد
مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او
خشمگین گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید
دستِ آن بیچارہ از خنجر برید

جوئے خون از ساعدِ معمار رفت
پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آن ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت
داستانِ جورِ سلطان باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو
حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتہ گوشِ سطوتِ شاہان نیم — قطع کن از روئے قرآن دعویم

قاضیٔ عادل بدندان خستہ لب — کرد شہ را در حضورِ خود طلب

رنگِ شہ از ہیبتِ قرآن پرید — پیشِ قاضی چون خطاکاران رسید

از خجالت دیدہ بر پا دوختہ — عارضِ او لالہ ہا اندوختہ

یک طرف فریادیٔ دعویٰ گرے — یک طرف شاہنشہِ گردون فرے

گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام — اعترافِ از جرمِ خود آوردہ ام

گفت قاضی فی القصاص آمد حیوٰۃ[۱] — زندگی گیرد باین قانون ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست — خونِ شہ رنگین تر از معمار نیست

چون مراد این آیۂ محکم شنید — دستِ خویش از آستین بیرون کشید

مدعی را تاب خاموشی نماند — آیۂ بالعدلِ والاحسان[۲] خواند

گفت از بہرِ خدا بخشیدمش — از برائے مصطفےٰ بخشیدمش

یافت مورے بر سلیمانے ظفر — سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآن بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسند و دیبا یکے است

۱؎ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يّٰٓاُولِي الْاَلْبَابِ (آیہ شریفہ)

۲؎ اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُكُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ (آیہ شریفہ)

در معنی حرّیتِ اسلامیه و سرِّ حادثهٔ کربلا

هر که پیمان با هوالموجود بست ‏ ‏ ‏ گردنش از بندِ هر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است ‏ ‏ ‏ عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر ‏ ‏ ‏ پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل ‏ ‏ ‏ عشق چوگان بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند ‏ ‏ ‏ عقل مکّار است و دامے زند

عقل را سرمایه از بیم و شک است ‏ ‏ ‏ عشق را عزم و یقین لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند ‏ ‏ ‏ این کند ویران که آبادان کند

عقل چون باد است ارزان در جهان ‏ ‏ ‏ عشق کمیاب و بہائے او گران

عقل محکم از اساسِ چون و چند ‏ ‏ ‏ عشق عریان از لباسِ چون و چند

عقل می گوید که خود را پیش کن ‏ ‏ ‏ عشق گوید امتحانِ خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب ‏ ‏ ‏ عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو ‏ ‏ ‏ عشق گوید بنده شو آزاد شو

عشق را آرامِ جان حرّیت است ‏ ‏ ‏ ناقه اش را ساربان حرّیت است

آن شنیدستی که هنگامِ نبرد ‏ ‏ ‏ عشق با عقلِ هوس پرور چه کرد

آن امامِ عاشقان پورِ بتول رض ‏ ‏ ‏ سروِ آزادے ز بستانِ رسول صلعم

الله الله بائے بسم الله پدر — معنیٔ ذبحٍ عظیم[1] آمد پسر

بہرِ آن شہزادۂ خیر الامم — دوشِ ختم المرسلین نعم الجمل[2]

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او — شوخیٔ این مصرع از مضمونِ او

درمیانِ امّت آن کیوان جناب — ہمچو حرفِ قُلْ هُوَ اللّٰه در کتاب

موسیٰ و فرعون و شبیر و یزید — این دو قوّت از حیات آید پدید

زنده حق از قوّتِ شبیری است — باطل آخر داغِ حسرت میری است

چون خلافت رشتہ از قرآن گسیخت — حریت را زہر اندر کام ریخت

خاست آن سر جلوۂ خیر الامم — چون سحابِ قبلہ باران در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت — لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد — موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خون غلطیده است — پس بنائے لا الٰه[3] گردیده است

مدعایش سلطنت بودے اگر — خود نکردے با چنین سامان سفر

دشمنان چون ریگِ صحرا لا تعد[4] — دوستانِ او بہ یزدان ہم عدد

سرِّ ابراہیم و اسمٰعیل بود — یعنی آن اجمال را تفصیل بود

---

۱ وَفَدَیْنٰهُ بِذِبْحٍ عَظِیْمٍ (آیہ شریفہ) ۲ نعم الجمل جملکما ونعم العدلان انتما. (حدیث) ۳ "حقا کہ بنائے لا الہ است حسین" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۴ بے شمار۔

عزم او چون کوهساران استوار — پایدار و تند سیر و کامگار
تیغ بهرِ عزتِ دین است و بس — مقصدِ او حفظِ آئین است و بس
ماسوا الله را مسلمان بنده نیست — پیشِ فرعونے سرش افگنده نیست
خونِ او تفسیرِ این اسرار کرد — ملتِ خوابیده را بیدار کرد
تیغِ لا چون از میان بیرون کشید — از رگِ اربابِ باطل خون کشید
نقشِ الا الله بر صحرا نوشت — سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت
رمزِ قرآن از حسین آموختیم — ز آتشِ او شعله ها اندوختیم
شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت — سطوتِ غرناطه هم از یاد رفت
تارِ ما از زخمه اش لرزان هنوز — تازه از تکبیرِ او ایمان هنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگان
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رسان

در معنی این که چون ملتِ محمدیه مؤسس بر توحید و رسالت است پس نهایتِ مکانی ندارد

جوهرِ ما با مقامے بسته نیست — بادهٔ تندش بجامے بسته نیست
هندی و چینی سفالِ جامِ ما — رومی و شامی گلِ اندامِ ما

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست
مرز بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبرؐ چو کعبؓ[۱] پاک زاد
ہدیۂ آورد از بانت سُعَادُ

در ثنایش گوہرِ شب تاب سُفت
سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

آن مقامش برتر از چرخِ بلند
نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سَیْفٌ مِنْ سُیُوفِ اللہ گو
حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچنان آن رازدانِ جزو و کل
گردِ پایش سرمۂ چشمِ رُسل

گفت با اُمت "ز دنیائے شما
دوست دارم طاعت و طیب و نساء"

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست
نکتۂ پوشیدہ در حرفِ "شما" ست

یعنی آن شمعِ شبستانِ وجود
بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیان را سینہ سوز
بود اندر آب[۲] و گل آدم ہنوز

۱؎ حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدۂ بانت السعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گزشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلہ میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضور کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دے کر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی خدا کی تلواروں سے ایک تلوار)

۲؎ کُنْتُ نَبِیًّا وَّاٰدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ ۔

من ندانم مرز و بوم او کجاست   این قدر دانم که با ما آشناست

این عناصر را جهانِ ما شمرد   خویشتن را میهمانِ ما شمرد

زانکه ما از سینه جان گم کرده‌ایم   خویش را در خاکدان گم کرده‌ایم

مسلم استی دل به اقلیمی مبند   گم مشو اندر جهانِ چون و چند

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم   در دلِ او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پهنای دل
می‌شود گم این سرای آب و گل

عقدهٔ قومیتِ مسلم کشود   از وطن آقای ما هجرت نمود

حکمتش یک ملتِ گیتی نورد   بر اساسِ کلمهٔ تعمیر کرد

تا ز بخششهای آن سلطانِ دین   مسجدِ ما شد همه روی زمین

آن که در قرآن خدا او را ستود   آن که حفظِ[1] جانِ او موعود بود

دشمنان بی دست و پا از هیبتش   لرزه بر تن از شکوهِ فطرتش

پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟   تو گمان داری که از اعدا گریخت؟

قصه گویان حق ز ما پوشیده‌اند   معنیٔ هجرت غلط فهمیده‌اند

هجرت آئینِ حیاتِ مسلم است   این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است

معنیٔ او از تنک آبی رم است   ترکِ شبنم بهرِ تسخیرِ یم است

---

[1] وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ (آیۂ شریفہ)

بگذر از گل گلستان مقصود نیست
این زیان پیرا بہ بند سود نیست

مہر را آزادہ رفتن آبروست
عرصۂ آفاق زیرِ پاے اوست

ہمچو جو سرمایہ از باران مخواہ
بیکران شو در جہان پایان مخواہ

بود بحرِ تلخ رو یک سادہ دشت
ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

باید ت آہنگِ تسخیرِ ہمہ
تا تو می باشی فراگیرِ ہمہ

صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو
یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

ہر کہ از قیدِ جہات آزاد شد
چون فلک در شش جہت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولان گر است
در فراخائے چمن خود گستر است

اے کہ یک جا در چمن اندا ختی
مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چون صبا بارِ قبول اندوش گیر
گلشن اندر حلقۂ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو ہشیار باش
رہ فتد اے رہرو ہشیار باش

در معنئ این کہ وطن اساس ملّت نیست

آن چنان قطعِ اخوت کردہ اند
بر وطن تعمیرِ ملّت کردہ اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند
نوعِ انسان را قبائل ساختند

جنّتے جستند در بئس القرار — تا اَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَار[1]

این شجر جنّت ز عالم بردہ است — تلخیٔ پیکار بار آوردہ است

مردمی اندر جہان افسانہ شد — آدمی از آدمی بیگانہ شد

روح از تن رفت و ہفت اندام[2] ماند — آدمیّت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذہب گرفت — این شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصّۂ دینِ مسیحائی فسرد — شعلۂ شمعِ کلیسائی فسرد

اسقف[3] از بے طاقتی درماندۂ — مہرہ ہا از کف برون افشاندۂ

قومِ عیسیٰؑ بر کلیسا پا زدہ — نقدِ آئینِ چلیپا وا زدہ

دہریت چون جامۂ مذہب درید — مرسلے از حضرتِ شیطان رسید

آن فلارنساوی[4] باطل پرست — سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخۂ بہرِ شہنشاہان نوشت — در گِلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بردہ رخت — حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آذر پیشہ اش — بست نقشِ تازۂ اندیشہ اش

---

[1] اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ كُفْرًا وَّ اَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَ بِئْسَ الْقَرَارُ (آیۂ شریفہ)

[2] اعضائے جسمانی۔ [3] یا پائے اعظم۔ [4] فلارنساوی یعنی میکاولی: کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا۔

مملکت را دینِ او معبود ساخت | فکرِ او مذموم را محمود ساخت
بوسہ تا بر پاے این معبود زد | نقدِ حق را بر عیارِ سود زد
باطل از تعلیمِ او بالیدہ است | حیلہ اندازی فنے گردیدہ است
طرحِ تدبیرِ زبون فرجام ریخت | این خسک[۱] در جادہٴ ایام ریخت
شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنیٰ اینکہ ملّتِ محمدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد کہ دوامِ این ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاران جوشِ بلبل دیدہٴ | رستخیزِ غنچہ و گل دیدہٴ
چون عروسان غنچہ ہا آراستہ | از زمین یک شہرِ انجم خاستہ
سبزہ از اشکِ سحر شوئیدہٴ | از سرودِ آبِ جو خوابیدہٴ
غنچہ بر می وید از شاخسار | گیردش بادِ نسیم اندر کنار

---

۱ کانٹے۔

غنچهٔ از دستِ گلچین گل شود — از چمن مانند بو بیرون رود
بست قمری آشیان بلبل پرید — قطرهٔ شبنم رسید و پر رمید
رخصتِ صد لالهٔ ناپایدار — کم نشد از رونقِ فصلِ بهار
از زیانِ گنجِ فروانش همان — محفلِ گلهائے خندانش همان
فصلِ گل از نسترن باقی تر است — از گل و سرو و سمن باقی تر است
کانِ گوهر پرورے گوهر گرے — کم نگردد از شکستِ گوهرے
صبح از مشرق ز مغرب شام رفت — جامِ صد روز از خُمِ ایام رفت
باده‌ها خوردند و صهبا باقی است — دوشها خون گشت و فردا باقی است
همچنان از فردهائے بے سپر — همت تقویمِ امم پاینده تر
در سفر یار است و صحبت قائم است — فرد ره گیر است و ملت قائم است
ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است — سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است
فرد برمی خیزد از مشتِ گلے — قوم زاید از دلِ صاحبدلے
فرد پورِ شصت و هفتاد است و بس — قوم را صد سال مثلِ یک نفس
زنده فرد از ارتباطِ جان و تن — زنده قوم از حفظِ ناموسِ کهن
مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات — مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات
گرچه ملت هم بمیرد مثلِ فرد — از اجل[له] فرمان پذیرد مثلِ فرد

له وَلِکُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ (آیه شریفه)

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست / اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ ست
از اجل این قوم بے پرواستے / استوار از نحن نزلنا[1] ستے
ذکر قائم از قیامِ ذاکر است / از دوام او دوامِ ذاکر است
تا خدا اَن یُّطفِئوا[2] فرمودہ است / از فسردن این چراغ آسودہ است
امتے در حق پرستی کاملے / امتے محبوبِ ہر صاحبدلے
حق برون آورد این تیغِ اصیل / از نیامِ آرزوہائے خلیل
تا صداقت زندہ گردد از دمش / غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش
ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم / حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم
آسمان با ما سرِ پیکار داشت / در بغل یک فتنۂ تاتار داشت
بندہا از پا گشود آن فتنہ را / بر سرِ ما آزمود آن فتنہ را
فتنہ پامالِ رہش محشرے / کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے
خفتہ صد آشوب در آغوشِ او / صبحِ امروزے نزاید دوشِ او
سطوتِ مسلم بخاک و خون تپید / دید بغداد آنچہ روما ہم ندید
تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس / زان نوآئینِ کہن پندار پرس
آتشِ تاتاریان گلزار کیست؟ / شعلہ ہائے او گلِ دستار کیست؟

---

[1] نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ اِنَّا لَہٗ لَحٰفِظُونَ (آیہ شریفہ) [2] یُرِیدُونَ اَن یُّطفِئُوا نُورَ اللّٰہِ بِاَفوَاہِہِم وَاللّٰہُ مُتِمُّ نُورِہٖ وَلَو کَرِہَ الکٰفِرُونَ (آیہ شریفہ)

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است
هم بمولی نسبت ابراهیمی است

از ته آتش بر اندازیم گل
نار هر نمرود را سازیم گل

شعله های انقلاب روزگار
چون بباغ ما رسد گردد بهار

رومیان را گرم بازاری نماند
آن جهانگیری جهانداری نماند

شیشهٔ ساسانیان در خون نشست
رونق خمخانهٔ یونان شکست

مصر هم در امتحان ناکام ماند
استخوان او ته اهرام ماند

در جهان بانگ اذان بود است و هست
ملت اسلامیان بود است و هست

عشق آئین حیات عالم است
امتزاج سالمات عالم است

عشق از سوز دل ما زنده است
از شرار لا اله تابنده است

گرچه مثل غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

در معنی اینکه نظام ملت غیر از آئین صورت نه بندد و آئین ملت محمدیه قرآن است

ملتی را رفت چون آئین ز دست
مثل خاک اجزای او از هم شکست

هستی مسلم ز آئین است و بس
باطن دین نبی این است و بس

برگ گل شد چون ز آئین بسته شد | گل ز آئین بسته شد گلدسته شد
نغمه از ضبط صدا پیداستی | ضبط چون رفت از صدا غوغاستی
در گلوی ما نفس موج هواست | چون هوا پابند نی گردد نواست
تو همین دانی که آئین تو چیست؟ | زیر گردون سر تمکین تو چیست؟
آن کتاب زنده قرآن حکیم | حکمت او لایزال است و قدیم
نسخهٔ اسرار تکوین حیات | بی ثبات از قوتش گیرد ثبات
حرف او را ریب[١] نی تبدیل نی | آیه‌اش شرمندهٔ تاویل[٢] نی
پخته‌تر سودای خام از زور او | در فتد با سنگ جام از زور او
می‌برد پابند و آزاد آورد | صید بندان را بفریاد آورد
نوع انسان را پیام آخرین | حامل او رحمةً للعالمین
ارج می‌گیرد ازو ناارجمند | بنده را از سجده سازد سربلند
رهزنان از حفظ او رهبر شدند | از کتابی صاحب دفتر شدند
دشت پیمایان ز تاب یک چراغ | صد تجلی از علوم اندر دماغ
آنکه دوش کوه بارش برنتافت[٣] | سطوت او زهرهٔ گردون شکافت
بنگر آن سرمایهٔ آمال ما | ق گنجد اندر سینهٔ اطفال ما

---

١ لا ریب فیه (آیه شریفه) ٢ لا تبدیل لکلمات اللّٰه (آیه شریفه)
٣ انا عرضنا الامانة علی السموات والارض الخ (آیه شریفه)

آن جگر تابِ بیابانِ کم آب
چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوش تر از آهو رمِ جمّازه اش[1]
گرم چون آتش دمِ جمّازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل
صبح دم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا
هرزه گرد از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیِ قرآن تپید
موجِ بیتابش چو گوهر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق
بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

از جهانبانی نوازد سازِ او
مسندِ جم گشت پا اندازِ او

شهرها از گردِ پایش ریختند
صد چمن از یک گلش انگیختند

اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو
شیوه هائے کافری زندانِ تو

قطع کردی امرِ[2] خود را در زُبُر[2]
جاده پیمائی اِلیٰ شَیءٍ نُکُر[3]

گر تو می خواهی مسلمان زیستن
نیست ممکن جز بقرآن زیستن

صوفیِ پشمینه پوشِ حال مست
از شرابِ نغمهٔ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش
در نمی سازد بقرآن محفلش

از کلاه و بوریا تاج و سریر
فقرِ او از خانقاهان باج گیر

واعظِ دستان زنِ افسانه بند
معنیِ او پست و حرفِ او بلند

---

۱ اونٹنی ۔ ۲ فَتَقَطَّعُوْا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا ۔ (آیہ شریفہ)
۳ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُّكُرٍ (آیہ شریفہ)

از خطیب[۱] و دیلمی گفتارِ او
با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی این کہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیرِ سر است
طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو
شاخسارِ زندگی بے نم ازو

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد
سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد
نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات
ملت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است
معنی تقلید ضبطِ ملت است

در خزان اے بے نصیب از برگ و بار
از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیان اندیش باش
حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستان برخوری
باز در آغوشِ طوفان پروری

۱۔ خطیب و دیلمی: اسمائے محدثین۔ ضعیف و شاذ و مرسل: اقسامِ حدیث۔

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر
سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خون گران سیر است در رگہائے او
سنگِ صد دہلیز و یک سیمائے او

پنجۂ گردون چو انگورش فشرد
یادگارِ موسیٰ و ہارون نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چون جمعیتش از ہم شکست
جز براہِ رفتگان محمل نہ بست

اے پریشان محفلِ دیرینہ ات
مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن
چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگان محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست
کارِ پاکان از غرض آلودہ نیست

فکرِ شان ریسد ہمین باریک تر
ورعِ شان با مصطفیٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؒ کاوشِ رازیؒ نماند
آبروئے ملّتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دین شدہ است
ہر لئیمے رازدارِ دین شدہ است

اے کہ از اسرارِ دین بیگانۂ
با یک آئین ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نباضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلمان زندہ است
پیکرِ ملّت ز قرآن زندہ است

ما همه خاک و دلِ آگاه اوست   اعتصامش کن که حبل الله اوست
چون گهر در رشتهٔ او سفته شو
ورنه مانندِ غبار آشفته شو

در معنیِ این که پختگیِ سیرتِ ملّیه از اتباعِ آئینِ الٰهیه است

در شریعت معنیِ دیگر مجوی   غیرِ ضو در باطنِ گوهر مجوی
این گهر را خود خدا گوهرگر است   ظاهرش گوهر بطونش گوهر است
علمِ حق غیر از شریعت هیچ نیست   اصلِ سنّت جز محبّت هیچ نیست
فرد را شرع است مرقات[1] یقین   پخته تر از وے مقاماتِ یقین
ملّت از آئینِ حق گیرد نظام   از نظامِ محکمے خیزد دوام
قدرت اندر علمِ او پیداستے   هم عصا و هم یدِ بیضاستے
با تو گویم سرّ اسلام است شرع   شرع آغاز است و انجام است شرع
اے که باشی حکمتِ دین را امین   با تو گویم نکتهٔ شرعِ مبین
چون کسے گردد مزاحم بے سبب   با مسلمان در ادائے مستحب

---

[1] زینه.

مستحب را فرض گردانیده اند
زندگی را عین قدرت دیده اند

روز هیجا[۱] لشکر اعدا اگر
بر گمان صلح گردد بی خطر

گیرد آسان روزگار خویش را
بشکند حصن و حصار خویش را

تا نگیرد باز کار او نظام
تاختن بر کشورش آمد حرام

سرّ این فرمان حق دانی که چیست
زیستن اندر خطرها زندگی است

شرع می خواهد که چون آئی بجنگ
شعله گردی واشگافی کام سنگ

آزماید قوّت بازوی تو
می نهد الوند[۲] پیش روی تو

باز گوید سرمه ساز الوند را
از تف خنجر گداز الوند را

نیست پیشه ناتوانی لاغری
در خور سرپنجه شیر نری

باز چون با صعوه[۳] خوگر می شود
از شکار خود زبون تر می شود

شارع آئین شناس خوب و زشت
بهر تو این نسخهٔ قدرت نوشت

از عمل آهن عصب می سازدت
جای خوبی در جهان اندازدت

خسته باشی استوارت می کند
پخته مثل کوهسارت می کند

هست دین مصطفیٰ دین حیات
شرع او تفسیر آئین حیات

گر زمینی آسمان سازد ترا
آنچه حق می خواند آن سازد ترا

---

۱ جنگ ۔ ۲ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۔ ۳ ممولا ۔

صیقلش آئینہ ساز د سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ[۴] از دست رفت | قوم را رمزِ بقا از دست رفت
آن نہالِ سر بلند و استوار | مسلمِ صحرائی اشتر سوار
پاے تا وادیِ بطحا گرفت | تربیت از گرمیِ صحرا گرفت
آن چنان کاہید از بادِ عجم | ہمچو نے گردید از بادِ عجم
آنکہ کشتے شیر را چون گوسفند | گشت از پامالِ مورے دردمند
آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت | از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت
آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد | با توکل دست و پائے خود سپرد
آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست | قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست
آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست | پائے اندر گوشۂ عزلت شکست
آنکہ فرمانش جہان را ناگزیر | بردرش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد | تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمد[۵] سیدِ گردون جناب | کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او | لاالہ گویان دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر | از خیالاتِ عجم باید حذر

---

۵ حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ ۔

زانکہ فکرش گرچہ از گردون گذشت
از حدِ دینِ نبیؐ بیرون گذشت

اے برادر این نصیحت گوش کن
پندِ آن آقائے ملّت گوش کن

قلب را زین حرفِ حق گردان قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

در معنی این کہ حسنِ سیرتِ ملیہ از تأدب بآدابِ محمدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے
بر درِ ما زد صدائے پیہمے

از غضب چوبے شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایامِ شباب
می نیندیشد صواب و ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید
در میانِ سینۂ او دل تپید

کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت
بر سرِ مژگان دمے تابید و ریخت

ہمچو آن مرغے کہ در فصلِ خزان
لرزد از بادِ سحر در آشیان

در تنم لرزید جانِ غافلم
رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا امتِ خیر الرسلؐ
جمع گردد پیشِ آن مولائے کل

غازیانِ ملّتِ بیضائے او / حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دین را حجّت اند / مثلِ انجم در فضائے ملّت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار / عالمان و عاصیانِ شرمسار

درمیانِ انجمن گردد بلند / نالہ ہائے این گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی / من چہ گویم چون مرا پرسد نبیؐ

حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو این یک کار ہم آسان نشد
یعنی آن انبارِ گِل آدم نشد

در ملامت نرم گفتار آن کریم / من رہینِ خجلت و امید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر / اجتماعِ امّتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر / لرزۂ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر آن جورِ نازیبا مکن / پیشِ مولا بندہ را رسوا مکن

غنچۂ از شاخسارِ مصطفیؐ / گل شو از بادِ بہارِ مصطفیؐ

از بہارش رنگ و بو باید گرفت / بہرۂ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است / آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است

مگسل از ختم الرّسل ایّامِ خویش / تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است — در جهان دست و زبانش رحمت است
آنکه مهتاب از سرِ انگشتش دونیم — رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم
از مقامِ او اگر دور ایستی — از میانِ معشرِ[۱] ما نیستی
تو که مرغِ بوستانِ ماستی — هم صفیر و هم زبانِ ماستی
نغمه داری اگر تنها مزن — جز به شاخِ بوستانِ ما مزن
هر چه هست از زندگی سرمایه دار — میرد اندر عنصرِ ناسازگار
بلبل استی در چمن پرواز کن — نغمه با هم نوایان ساز کن
ور عقاب استی تهِ دریا مزی — جز بخلوت خانهٔ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردونِ خویش
پا منه بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرهٔ آبے گر از نیسان بری — در فضائے بوستانش پروری
تا مثالِ شبنم از فیضِ بهار — غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار
از شعاعِ آسمان تابِ سحر — کز فسونش غنچه می بندد ثمر
عنصرِ نم بر کشی از جوهرش — ذوقِ دم از سالماتِ[۲] مضطرش
گوهرت جز موجِ آبے هیچ نیست — سعیِ تو غیر از سرابے هیچ نیست
در یمِ اندازش که گردد گوهرے — تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

---

۱ گروه، جماعت۔ ۲ اجزائے ترکیبی۔

قطرهٔ نیسان که مهجور از یم است
نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلمان گوہر است
آب و تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی به آغوشش در آ
وز میانِ قلزمش گوہر بر آ

در جہان روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیٔ جاوید شو

در معنی این که حیاتِ ملیّه مرکزِ محسوس می خواهد و مرکزِ ملّتِ اسلامیه بیت الحرام است

می کشائیم عقده از کارِ حیات
ساز امت آگاه از کارِ حیات

چون خیال از خود رمیدن پیشه اش
از جہت دامن کشیدن پیشه اش

در جہان دیر و زود آید چسان؟
وقتِ او فردا و دی زاید چسان؟

گر تلسمی داری یکے بر خود نگر
جز رم پیہم نهٔ اے بیخبر

تا نماید تابِ نامشہودِ خویش
شعلهٔ او پرده بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکون بیند نظر
موجِ جوئیش بسته آید در گہر

آتشِ او دم بخویش اندر کشید — لاله گردید و ز شاخے بر دمید
فکرِ خامِ تو گمان خیز است و لنگ — تهمتِ گل بست بر پرواز رنگ
زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست — طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست
در قفس وا ماند و آزاد هم — با نواها می زند فریاد هم
از پرش پرواز شوید دمبدم — چارهٔ خود کرده جوید دمبدم
عقده‌ها خود می زند در کارِ خویش — باز آسان می کند دشوارِ خویش
پا بگل گردد حیاتِ تیز گام — تا دو بالا گرددش ذوقِ خرام
سازها خوابیده اندر سوزِ او — دوش و فردا زادهٔ امروزِ او
دمبدم مشکل گر و آسان گزار — دمبدم نو آفرین و تازه کار
گرچه مثلِ بو سراپایش رم است — چون وطن در سینه گیر و دم است
رشته‌هائے خویش را بر خود تند — تکمه گردد گره بر خود زند
در گره چون دانه دار برگ و بر — چشم بر خود وا کند گردد شجر
خلقتے از آب و گل پیدا کند — دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ها آفریند زندگی

همچنان آئینِ میلادِ امم — زندگی بر مرکزے آید بهم
حلقه را مرکز چو جان در پیکر است — خطِ او در نقطهٔ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے — روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرام — سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرام

چون نفس در سینهٔ او پروریم — جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش — مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذره هایش آفتاب — غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعویٔ او را دلیل استیم ما — از براهینِ خلیلؑ استیم ما

در جهان ما را بلند آوازه کرد — با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملتِ بیضا ز طوفش هم نفس — همچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکے بسیار ہست — پخته از بندِ یکی خود دار ہست

تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ — تا طوافِ او کنی پایندهٔ

در جهان جانِ امم جمعیت است — در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر — از مآلِ امتِ موسیٰ بگیر

داد چون آن قوم مرکز را ز دست — رشتهٔ جمعیتِ ملت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل — جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل

دهر سیلی بر بناگوشش کشید — زندگی خون گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشه هائے تاکِ او — بید مجنون هم نروید خاکِ او

از گلِ[1] غربت زبان گم کردهٔ — هم نوا هم آشیان گم کردهٔ

---

[1] یعنی غربت کی وجہ سے۔

شمع مرد و نوحه خوان پروانه اش
مشتِ خاکم لرزد از افسانه اش

اے ز تیغِ جورِ گردون خسته تن
اے اسیرِ التباس و وہم و ظن

پیرہن را جامهٔ احرام کن
صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجده شو
آنچنان گم شو که یک سر سجده شو

مسلمِ پیشین نیازے آفرید
تا به نازِ عالم آشوبے رسید

در رهِ حق پا بنوکِ خار خست
گلستان در گوشهٔ دستار بست

در معنیٔ این که جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العینِ ملّیه است و نصب العینِ امتِ محمدیّه حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات
حرف و الفاظ ست اعمالِ حیات

چون ز ربطِ مدعائے بسته شد
زندگانی مطلعِ برجسته شد

مدعا گردد اگر مهمیزِ ما
همچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقائے زندگی
جمع سیمابِ قوائے زندگی

چون حیات از مقصدی محرم شود ضابطِ اسبابِ این عالم شود
خویشتن را تابعِ مقصد کند بهرِ او چیند گزیند رد کند
ناخدا را انجم روی از ساحل است اختیارِ جاده ها از منزل است
بر دلِ پروانه داغ از ذوقِ سوز طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز
قیس اگر آواره در صحراستی مدعائش محملِ لیلاستی
تا بود شهر آشنا لیلائے ما بر نمی خیزد بصحرا پائے ما
همچو جان مقصود پنهان در عمل کیف و کم از وے پذیرد هر عمل
گردشِ خونے که در رگهائے ماست تیز از سعیِ حصولِ مدعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات آتشے چون لاله اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ همت است مرکزے کو جاذبِ هر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او یک نظر صد چشم را گرداند او
شاهدِ مقصود را دیوانه شو طائفِ این شمع چون پروانه شو
خوش نوائے نغمه سازِ قم[۱] زد است زخمهٔ معنی برابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا ره سپر می شود پوشیده محمل از نظر

---

[۱] زستم که خار از پا کشم محمل نهان شد از نظر
یک لحظه غافل گشتم و صد ساله راهم دور شد (ملک قمی)

گر بقدر یک نفس غافل شدی
دو صد فرسنگ از منزل شدی

این کهن پیکر که عالم نام اوست — ز امتزاجِ امہاتؔ[1] اندام اوست
صد نیستان کاشت تا یک ناله رست — صد چمن خون کرد تا یک لاله رست
نقشها آورد و افگند و شکست — تا به لوحِ زندگی نقشِ تو بست
ناله ها در کشتِ جان کاریده است — تا نوائے یک اذان بالیده است
مدتے پیکار با احرار داشت — با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایمان آخر اندر گل نشاند — با زبانت کلمهٔ توحید خواند
نقطهٔ ادوارِ عالم لا اِلٰہ — انتہائے کارِ عالم لا اِلٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی — مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او — موج در دریا تپید از تابِ او
خاک از موجِ نسیمش گل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود
شعله در رگہائے تاک از سوزِ او — خاکِ مینا تابناک از سوزِ او
نغمه ہایش خفته در سازِ وجود — جویدت اے زخمه ور سازِ وجود
صد نوا داری چو خون در تن روان — خیز و مضرابے به تارِ او رسان
زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست — حفظ و نشرِ لا اِلٰہ مقصودِ تست

---

[1] امتزاجِ امہات: یعنی عناصر کا اختلاط۔

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے | گر مسلمانی نیاسائی دمے
می ندانی آیۂ ام الکتاب | امتِ عادل[1] ترا آمد خطاب
آب و تابِ چہرۂ ایّام تو | در جہان شاہد علی الاقوام تو
نکتہ سنجان را صلائے عام دہ | از علومِ اُمّیئ پیغام دہ
اُمّیئ پاک از ہوی[2] گفتارِ او | شرحِ رمزِ ما غوی[3] رفتارِ او
تا بدست آورد نبضِ کائنات | وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات
از قبائے لالہ ہائے این چمن | پاک شست آلودگیہائے کہن
در جہان وابستۂ دینش حیات | نیست ممکن جز بہ آئینش حیات
اے کہ می داری کتابش در بغل | تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل
فکرِ انسان بت پرستے بتگرے | ہر زمان در جستجوئے پیکرے
باز طرحِ آذری انداخت است | تازہ تر پروردگارے ساخت است
کاید از خون ریختن اندر طرب | نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب
آدمیت کشتہ شد چون گوسفند | پیش پائے این بتِ نا ارجمند
اے کہ خوردستی زمینائے خلیلؑ | گرمیِ خونت زصہبائے خلیلؑ
بر سرِ این باطلِ حق پیرہن | تیغِ لا موجود الا ھو بزن

---

[1] وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا لِّتَكُوْنُوْا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ ط

[2] وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى - [3] مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى -

جلوه در تاریکیٔ ایّام کن
آنچه بر تو کامل[1] آمد عام کن

لرزم از شرمِ تو چون روزِ شمار
پرسدت آن آبروے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردهٔ
پس چرا با دیگران نسپردهٔ

در معنیٔ این که توسیعِ حیاتِ ملّیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے که با نادیده پیمان بستهٔ
همچو سیل از قیدِ ساحل رستهٔ

چون نهال از خاکِ این گلزار خیز
دل بغائب بند و با حاضر ستیز

هستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب
می شود دیباچهٔ تسخیرِ غیب

ماسوا از بهرِ تسخیر است و بس
سینهٔ او عرصهٔ تیر است و بس

از کنِ حق ماسوا شد آشکار
تا شود پیکانِ تو سندان گزار

رشتهٔ باید گره اندر گره
تا شود لطفِ کشودن را فره

غنچهٔ؟ از خود چمن تعمیر کن
شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف
از دمے گرمے گداز این شهرِ برف

---

[1] الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

هر که محسوسات را تسخیر کرد
عالمی از ذره‌ای تعمیر کرد

آنکه تیرش قدسیان را سینه خست
اوّل آدم را سر فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اوّل گشود
همت از تسخیر موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر
تختهٔ تعلیم ارباب نظر

ای که از تاثیر افیون خفته‌ای
عالم اسباب را دون گفته‌ای

خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را
دون مخوان این عالم مجبور را

غایتش توسیع ذات مسلم است
امتحان ممکنات مسلم است

می زند شمشیر دوران بر تنت
تا ببینی هست خون اندر تنت

سینه را از سنگ ره ریش کن
امتحان استخوان خویش کن

حق جهان را قسمت نیکان شمرد
جلوه‌اش با دیدهٔ مومن سپرد

کاروان را رهگذار است این جهان
نقد مومن را عیار است این جهان

گیر او را تا نه او گیرد ترا
همچو می اندر سبو گیرد ترا

دلدلِ اندیشه‌ات طوطی پر است
آنکه گامش آسمان پهناور است

احتیاج زندگی میر اندش
بر زمین گردون سپر گرداندش

تا ز تسخیر قوای این نظام
ذو فنونیهای تو گردد تمام

نائب حق در جهان آدم شود
بر عناصر حکم او محکم شود